TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Yayınları : 77
Seri : I — Sayı : A.12

TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİM REFORMU VE GASPIRALI İSMAİL BEY (1851 - 1914)

Doç. Dr. Mehmet SARAY

ANKARA — 1987

ISBN 975 - 456 - 001 - 3
© Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987

Yayınlayan : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
17. Sokak 38, Bahçelievler - Ankara
Tel : 213 31 00 — 213 41 35

Dizilip basıldığı yer : Gazi Üniversitesi, Basın - Yayın Yüksekokulu Matbaası.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	V
I — İSMAİL BEY'İN HAYATI	1 - 5
II — DOĞU TÜRK İLLERİNİN GERİ KALIŞ SEBEPLERİ	5 - 6
III — RUSYA'NIN DOĞU TÜRK İLLERİNİ İŞGALİ	7 - 14
IV — TÜRKİSTAN'DAKİ RUS İDARESİ VE YOLSUZLUKLARI	14 - 18
V — RUS İDARESİNİN YETERSİZLİĞİNE KARŞI GASPIRALI'NIN MÜCADELESİ	19 - 23
VI — GASPIRALI İSMAİL BEY'İN FİKİRLERİNİ YAYMAK İÇİN NEŞRİYAT HAYATINA BAŞLAMASI VE TERCÜMAN GAZETESİ . . .	24 - 26
VII — RUSYA'NIN MÜSLÜMAN TÜRKLERİ EĞİTİM YOLU İLE RUSLAŞTIRMA GAYRETLERİ VE İL'MİNSKİY METODU	26 - 31
VIII — MEKTEP VE MEDRESE EĞİTİMİNİN TARİHÇESİ	32 - 42
A) MEKTEP : a) İslâm dünyasında Kur'an mektepleri, b) Osmanlı dünyasında Kur'an mektepleri	32 - 34
B) MEDRESE : a) İslâm dünyasında medreseler, b) Türk dünyasında medreseler, c) Türkistan medreseleri	35 - 37
C) MEDRESELERİN KURULUŞ GAYELERİ	38 - 39
D) MEDRESELERİN ÖĞRETİM ÜYELERİ : a) Müderris, b) Muid	39 - 40
E) MEDRESELERİN KURULUŞ ŞEKLİ .	40

	Sayfa
F) MEDRESE EĞİTİMİNİN BOZULMASI .	41 - 42
IX — USÛL-İ CEDİD ÖNCESİNDE TÜRKİSTAN MEDRESELERİNİN DURUMU	42 - 44
X — GASPIRALI'NIN MEKTEP VE MEDRESELERE YENİ ÖĞRETİM ŞEKLİNİ GETİRİŞİ : USÛL-İ CEDİD	45 - 60
XI — GASPIRALI İSMAİL BEY'İN TÜRK DÜNYASINDA YAPMAK İSTEDİĞİ DİĞER YENİLİKLER	60 - 62
A) GASPIRALI'NIN DÜNYA İSLÂM BİRLİĞİNİ KURMA MÜCADELESİ	62 - 72
B) GASPIRALI'NIN TÜRK DÜNYASINDA «DİL BİRLİĞİ» İÇİN VERDİĞİ MÜCADELE	72 - 76
XII — GASPIRALI İSMAİL BEY VE OSMANLI TÜRKİYESİ	76 - 78
XIII — GASPIRALI'NIN SON GÜNLERİ VE ÖLÜMÜ	78 - 81
XIV — GASPIRALI'NIN YAZILARINDAN SEÇMELER	81 - 97
XV — GASPIRALI HAKKINDA YAZILANLARDAN SEÇMELER	97 - 118
EK I	119 - 128
BİBLİYOGRAFYA	129 - 131
UMUMÎ İNDEKS	133 - 146

ÖNSÖZ

Gaspıralı İsmail Bey, Türk kültür dünyasında parlayan önemli yıldızlardan biridir. Fakat ne hazindir ki, bugüne kadar, o büyük fikir ve mücâdele adamı hakkında ciddî bir araştırma yapılmadığı gibi, Cafer Seydahmet Bey'in kitabı hâriç, başka bir eser de yazılmamıştır.

XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Türk dünyasında yapılan yenilik hareketlerine tesir etmiş olan Gaspıralı İsmail Bey, çokyönlü bir inkılâpçı idi. O, iyi bir eğitimci ve ıslahatçı olduğu kadar, iyi bir dilci ve büyük bir gazeteci idi. Ayrıca o, İslâm dünyasının iktisadî ve ticârî yönden sömürülmesinin nasıl önlenebileceği hususunda ileri sürdüğü fikirler ile, bugünlere dahi ışık tutan ileri görüşlü bir fikir adamı idi.

Bu küçük araştırmamızla, o çok yönlü fikir adamının ancak bir cephesini, eğitimciliğini ve eğitim reformunu ortaya koymaya çalıştık. Bununla dileğimiz, Türk kültür tarihi ile uğraşanları ve genç nesilleri, Gaspıralı'nın diğer düşünce ve çalışmaları üzerinde araştırma yapmaya teşvik ve yardımcı olmaktır.

Doç. Dr. Mehmet SARAY
Bostancı, 25 Ekim 1985

TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM REFORMU VE GASPIRALI İSMAİL BEY (1851 - 1914)

I — İSMAİL BEY'İN HAYATI:

Türklerin, son birkaç asırdır içine düştükleri atâletten ve uykudan uyanmaları için geçen asrın son çeyreğinden itibaren büyük bir mücâdeleyi başlatmış olan Gaspıralı İsmail Bey, 1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de dünyaya gelmişti. Babası Mustafa Ağa, Gaspıra köyünden olduğu için İsmail Bey'e de Gaspıralı (Rusça Gaspirinski) lâkabı verilmişti. Mustafa Ağa 1854 Sivastopol (Akyar) muharebesi esnasında âilesi ile beraber Bahçesaray'a yerleşmek mecburiyetinde kalınca küçük İsmail de Bahçesaraylı olmuş ve hayatının ilk on senesini Kırım'ın bu şirin merkezinde geçirmiştir (1).

Kırım Türklerinin mühim kültür merkezlerinden biri olan Bahçesaray'ın, İsmail Bey'in ruhunda derin izler bıraktığı kabûl edilir. Zira, çocukluğunun en güzel günleri Türk destan kahramanlarının menkîbelerini dinleyerek ve arzu ettiği hususları yaparak burada geçirmişti (2). Ayrıca, kendisinin de bilâhare minnetle yâdettiği gibi, dürüst ve vatanperver bir insan olan ilk mektep hocası Hacı İsmail Efendi'den aldığı feyz onun öğrenmek aşkiyle çarpan kalbinde ve dimağında unutamadığı güzel hâdiselerden biri olmuştur.

Kırım'ın diğer bir şehri olan Akmescit'de orta okulu bitiren Gaspıralı İsmail, Vronej şehrinde askerî bir okula kaydedilmiş ise de, bir müddet sonra oradan alınarak, Moskova askerî idâdisi (lisesi)'ne yerleştirilmişti. Ne var ki, kendi cemiyetinden ve millî kültüründen uzak ve hattâ hasım bir muhitte bulunmak onu oldukça mutsuz etmiştir. Fakat, öğrenerek kendi milletine faydalı olma ülküsü onu sabırlı olmaya ve üzüntülerini içine atmaya sevketmiştir.

(1) C.S. Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey**, İstanbul, 1934, s. 13.

(2) Kırımer, ayn. esr., s. 13 vd.

O devirlerde Rusya, bilhassa Moskova, Pan - Slavizmin ve müfrit Rus milliyetçiliğinin en büyük merkezi hâline gelmişti. Hasseten Türk - İslâm düşmanlığına dayandırılan bu slavcılık hareketi, ister sivil ister askerî olsun, bütün okullara hâkim olmuştu. Gaspıralı İsmail, Türkler hakkında haksız düşmanlıklarla dolu olan okulundaki Pan - Slavist propagandayı ve dersleri dinlemek mecburiyetinde kalmış, bu ise onu, Türk milletine daha çok bağlanmaya ve haklarını müdafaa etmeye sevk etmiştir. O günlerde okulunda tanıyıp dost olduğu Mustafa Mirza (Davidoviç) adındaki Türk arkadaşı ile bu Rus şovenliğine karşı içlerinde ayrıca büyük bir nefret duymaya başlamışlardı [3]. Bu nefret, bilhassa okulunda ders veren Pan - Slavistlerin öncülerinden Profesör Katkov'un Türklüğü hakir gören tavırları yüzünden daha da büyümüştür [4].

Gaspıralı İsmail ile Mustafa Mirza, bir taraftan bu can sıkıcı ortama katlanmağa çalışıyor, diğer taraftan da dünya ve bilhassa Türkiye olaylarını Rus gazetelerinden takip ediyorlardı. Nihayet, askerî lisenin son sınıfına geçtikleri 1867 yazında, Osmanlı ordusuna gönüllü yazılıp Girit'de âsilere karşı çarpışmak maksadiyle Moskova'dan ayrılan iki arkadaş maceralı bir yolculuktan sonra Odesa'ya kadar gelmişler ise de, sahil muhafızlığını yapan jandarmalar tarafından daha ileri gitmelerine izin verilmemiştir [5].

Bu olaydan sonra artık Moskova'daki okuluna dönmeyen Gaspıralı İsmail, 1868'de henüz 17 yaşında iken Kırım'daki en yüksek Türk okulu olan Zincirli Medresesi'nde Rusça öğretmenliğine başlamıştır [6]. Bir sene sonra Yalta'da Dereköy mektebine öğretmen tâyin edilen Gaspıralı, iki sene de orada çalışmış ve sonra yeniden Zincirli'deki eski vazifesine dönmüştür. Bütün bu zaman zarfında kendini tamamiyle okumaya veren İsmail

(3) Mustafa Mirza bilâhare de Gaspıralı'nın en yakın mücadele arkadaşı olmuş ve Tercüman Gazetesi ile diğer neşriyatın devamlı olarak basımında büyük emeği geçmiştir.

(4) Pan - Slavizm hakkında daha geniş bilgi için bk., H. Kohn, **Pansilavizm ve Rus Milliyetçiliği,** türk. terc. A.O. Güner, İstanbul, 1983; M. Saray, «Balkanlarda Rus Yayılması, Plevne ve Gazi Osman Paşa», Prof. Dr. İ. Kafesoğlu için hazırlanan **Tarih Enstitüsü Dergisi**'nin XIII. sayısı (1987), s. 551 - 576.

(5) Kırımer, ayn. esr., s. 14 - 15.

(6) Kırımer, ayn. esr., s. 18.

Bey, bilhassa Rusya'daki garblılaşma hareketleri ile iktisadî ve içtimaî gelişmeleri büyük bir merakla takip etmiştir. Sonunda o, Türk cemiyetinde de hızlı bir yenileşme devrine girilmesi ve bunun için de eğitim ve öğretim şeklinin değiştirilmesi icabettiğine inanmaya başlamıştır. Nitekim onun, bu hususdaki düşünceleri şu cümlesinden açıkça anlaşılmaktadır: «Bizde ilk tedris ve terbiyenin olmadığını mektepte ve dinî mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilâhare, Zincirli'de tamamiyle öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde herşeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna îman ettim».(7).

Gaspıralı, 1871'de yeniden Türkiye'ye gitmeyi ve bu defa Türk zâbiti olmayı düşünmüş ise de, yarıda kalan tahsili yüzünden bu arzusunu gerçekleştiremeyeceğini kabûl ederek, hem tahsilini tamamlamak ve hem de Batı'yı daha yakından tedkik etmek ümidiyle 1872'de Paris'e müteveccihen Bahçesaray'dan ayrılmıştır. 1874 sonlarına kadar Paris'de kalan İsmail Bey, vaktini yalnız Fransızca öğrenmekle geçirmemiş, aynı zamanda Batı medeniyetinin kuvvetli ve zayıf taraflarını incelemek fırsatını da bulmuştur. Bu tedkiklerinin sonucunu daha sonra İstanbul'da neşrettiği «*Avrupa Medeniyetine bir Nazar-ı Muvâzene*» adlı risalesinde tartışarak Avrupa medeniyetinden ne gibi dersler alınabileceğini göstermeğe çalışmıştır.

Artık rusçadan başka fransızcayı da öğrenmiş olan İsmail Bey, Türk ordusunda zâbit olabileceğini ümit ederek 1874 sonlarında İstanbul'a gelmiştir. Fakat kendisinin müracaatını şüpheyle karşılayan ve Rus taraftarı olarak bilinen Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, meseleyi ateşli bir pan-slavist olan Rus sefiri İgnatiyev'e bildirerek, büyük bir ihtimalle onun ricası üzerine, sürüncemede bırakmıştır. Kalbi Türklük sevgisiyle çarpan Gaspıralı, Osmanlı devletinin idâresini ellerinde tutanların Rus sefiri tesiri altında olmalarına çok üzülmüş ve subay olma fikrinden vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. Fakat, Türklüğün selâmeti için mücâdeleyi devam ettiren bu Kırımlı genç idealist, İstanbul'da mütercimlik yapan amcası Halil Efendi'nin yanında bir sene kadar kalarak Osmanlı devleti idâresini, milletin iktisadî ve içtimaî meselelerini yakından inceleme fırsatını bulmuştur. Yaptığı araştırmalarda devleti idâre edenlerin Türk'ü pek düşünmediğini, yabancıların Türkiye'nin zenginlik-

(7) Kırımer, ayn. esr., s. 19.

lerini sömürmekle meşgul olduğunu ve milletin bilhassa maarif sahâsında Avrupa'ya kıyasla çok geri kaldığını müşahede etmiştir (8).

1875 sonbaharında Kırım'a dönen İsmail Bey, 1878 senesine kadar hiç bir işte vazife almayarak edindiği bilgi ve tecrübelerin ışığında Türk millî hayatını tedkik etti. Bu araştırmalarının onun mücâdele hayatına ne kadar ve hangi istikametlerde tesir ettiğini gençlik yıllarını «Dânyal Bey» adı altında anlatan ve 1906'da Kırım'da neşredilen Tercüman gazetesinde yayımladığı «Gündoğdu» hikâyesinde görmek mümkündür:

«Milletin hâline âşina olmadan millete hizmetin mümkün olamıyacağını anlayan Dânyal Bey bu hususta ilmini ve mârifetini artırmağa karar verip, milletin arasına atıldı. Köy düğünlerinde, derviş ve ulema meclislerinde, beyler ve ağalar ziyafetlerinde, medrese hücrelerinde ve sair her türlü içtimada bulunup az söyleyip çok dinleyip birkaç sene amelî dersler aldı. Her zümrenin yahşî cihetlerini ve uygunsuz hallerini görüp öğrenmiş, millî zaafın neden ibaret ve milletin neye muhtaç olduğunu anlamıştı... Ne işlemeli, işi nereden tutmalı, sönmüş kalbleri ne ile yandırmalı, basireti örtmüş perdeleri ne ile kaldırmalı, gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turguzmalı (kaldırmalı) gibi suâllerle hayli zaman uğraşmıştı» (9).

Bu makaleden de anlaşılacağı üzere, İsmail Bey'in, ilgisizlikten cehalet uykusuna dalmış Türklüğü uyandırmak ve ayağa kaldırmak gibi yüksek ve sağlam emelleri olduğunu ve bu maksatla milletin her zümresini tedkike çalıştığını görüyoruz.

Gaspıralı İsmail Bey'in Türk dünyasında uyandırmak istediği kitleler elbette Osmanlı Türkiyesi'nde yaşayan Türkler değildi. Zira, bütün aksaklıklarına rağmen Türkiye Türkleri, sâhip oldukları hür ve müstakil hayatları sayesinde, problemlerine nasıl olsa bir çözüm yolu bulabilecek durumda idiler. Fakat, Rus idâresine düşmüş olan milyonlarca Türk bu imkândan mahrum bulunuyordu. Üstelik Rusya, milletlerarası hukuku hiçe sayarak Kazan, Astrahan, Kırım, Kafkasya ve Türkistan gibi müs-

(8) M. Saray, «Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey (1851 - 1914), **EMEL: İki Aylık Fikir - Kültür Dergisi**, Özel Sayı: 135 (Mart - Nisan 1983), s. 117.

(9) Kırımer, ayn. esr., s. 21-22.

lüman Türk ülkelerini işgal etmiş, ve oralara, sözüm ona hıristiyan dünyasının kültür ve medeniyetini götüreceğini iddia etmişti. Bu vesileyle, burada, önce Türk illerinin geri kalış sebeplerini, sonra da vuku bulan Rus işgalini kısaca hatırlamakta fayda vardır.

II — DOĞU VE KUZEY TÜRK İLLERİNİN GERİ KALIŞ SEBEPLERİ:

Kuzey Türk İlleri (Kazan, Kırım, Başkırd) ile Doğu Türk İlleri (Âzerbaycan ve Türkistan)'nin yeterli mukavemet gösteremeden Rus işgaline uğramasında en büyük sebep, muhakkak ki, bu ülkelerde yaşayan Türklerin bilgi ve teknik yönden geri kalmış olmaları idi. Bu da, onların, iktisadî ve kültürel alanlarda yetersiz olduklarını göstermektedir. Acaba, Doğu ve Kuzey Türk dünyasının iktisadî ve kültürel sâhalarda geri kalışının esas sebepleri neler idi? Bu ana sorunun cevabını şu iki şıkda izah etmek mümkündür: a) Türkler başta olmak üzere, müslüman milletlerin yüce İslâm dininin bâzı ana emirlerini anlamada ve tatbik etmede gösterdikleri istikrarsızlık, belki de, İslâm dünyasının hakikî geri kalış sebeplerini teşkil etmektedir. Bunun başında, okuma ve öğrenme ile bunun devamlılığı meselesi gelmektedir. b) Doğu Türklerinin iktisadî ve ticârî sâhalarda gösterdiği istikrarsızlık. Bu hususları kısaca şöyle izah edebiliriz:

Müslümanlara ilk emri oku ve öğren (ıkra) ve bunda devamlılık göster diyen yüce İslâm dininin bu emirleri maalesef mü'minler tarafından istikrarlı bir şekilde yerine getirilmemiş ve yaygınlaştırılmamıştır. İslâmın ilk emrini anlamada ve tatbikte gösterilen bu ilgisizlik bir türlü giderilemediği için elde edilen başarılarda da bir devamlılık sağlanamamıştır. Ayrıca, Peygamber Efendimizin ve diğer İslâm büyüklerinin, öğrenmenin, ilim yapmanın ve bunu devam ettirmenin faydaları hakkında müslümanlara yaptıkları tavsiyelerin aksatılmadan yerine getirilmemesi, bu başarısızlığın diğer bir sebebini teşkil etmiştir. Araştırmada ve öğrenmede bir devamlılığın olmaması neticesinde, İslâm âleminde elde edilen başarılar da süreklilik sağlanamamış ve kazanılan muvaffakiyetler mevzî veya ferdî olmaktan ileri gidememiştir. İslâm âleminde görülen bu istikrarsızlığın, bilhassa Türkistan müslümanları arasında daha

yaygın halde olduğunu görüyoruz. Bunun en güzel örneklerini de Karahanlılar, Selçuklular ve Timurlular devrinde müşâhede ediyoruz. Devamlı öğrenme ve ilim yapma imkânlarının zaman zaman ortaya çıktığı bu devirlerde, Türkler, kültür ve ilim sâhalarında hakikaten büyük başarılar elde etmişlerdir. Karahanlılar devrinde Kutadgu - Bilig ve Divan-ı Lugât-it Türk'ün yazılışı, Timurlular zamanında Ali Şîr Nevaî'nin ve Uluğ Bey'in yetişmeleri böyle iyi imkânların olduğu devirlere güzel örneklerdir. Fakat, ilim ve kültür sâhalarında elde edilen bu başarılar, ilim ve öğrenmede devamlılık olmadığı için, mevzi başarılar olarak kalmışlardır. Türkistan Türkleri arasında görülen bu istikrarsızlık, XVI. asırdan itibaren başgösteren siyasî olaylar ve iktisadî gerileme ile tamamiyle karanlık bir şekle bürünmüştür.

Türkistan Türklerinin iktisadî ve ticarî sâhalarda geri kalış sebepleri neler idi? Türklerin bu sâhalarda geri kalış sebeplerini kısaca şöyle özetleyebiliriz: Türkistan'ın batısında, XVI. asrın başlangıcında Âzerî Türklerinden Şah İsmail'in siyasî emelleri için Şiiliği bir vasıta olarak kullanıp İran'da hâkimiyeti ele geçirmesi Türkistan Türklerinin kaderinde menfî yönde büyük değişikliğe sebep olmuştur. Zira, Şah İsmail'in hem Türkistan, hem de Osmanlı dünyasındaki müslümanlara karşı hasmane bir siyaset tâkip etmesi ve bu siyasetin halefleri tarafından da devam ettirilmesi, İran'ın geçit vermez bir köprü gibi durması, Doğu ve Batı Türk dünyalarının birbirlerinden kopmalarına sebep olmuştur. Bu ise, Türkistan Türklerinin Osmanlı Türkleri ile olan kültürel ve ticarî ilişkilerinin kesilmesine yol açmıştır. Neticede, Türkistan Türkleri, Osmanlı Türklerinden gelen her türlü faydalı temastan mahrum kalmışlardır.

Ayrıca, Batı'da İran'ın gösterdiği düşmanlık kuzeyden Rusların, doğudan ise Çinlilerin hasmane hareketleri ile tamamlanınca Türkistan Türkleri dost olmayan kuvvetler tarafından kuşatılmış ve medenî âlem ile bir nevi alâkaları kalmayan bir topluluk hâline gelmişlerdir. Böyle bir toplumdan da elbette ileri hamleler beklenemezdi. Bu olmadığı gibi, modern silâhlarla gelen Rus müstevlisine karşı da kendilerini müdafaa etme imkânları olmamıştır.

III — RUSYA'NIN KUZEY VE DOĞU TÜRK İLLERİNİ İŞGALİ :

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Orta Asya'yı istilâ için XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Burada, Rusya'yı Türkistan'a doğru çeken sebepleri kısaca şöyle izah etmek mümkündür: 1 — Ruslar, Altın Orda Hanlığı ile olan mücâdelelerinde, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdefaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat Altın Orda'nın yıkılmasından sonra kurulan hanlıklar (Kırım, Astrahan, Kazan ve Sibir vb.)'ın zaafları yüzünden, sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendi idârelerine almağa başladılar. 2 — Devamlı harpler, bilhassa Batı'da İsveç ve Lehistan ile olan harpler, Rus hazinesine büyük malî külfetler getiriyordu. Ruslar, boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardır. Bu kolay gelir, onları daha da saldırgan hale getirmiştir. 3 — Deli Petro (Büyük Petro) zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir malî kaynak olabilmesi için, Ruslar, güney - doğuya doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı. 4 — Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Türkistan ve Çin'in ham maddelerini, Hind'in baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayâli içinde idiler. Bu hayallerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya doğru yayılmaları gerekiyordu.

Son olarak, bir kısım Rusların hudut bölgelerine göçmeleri, Rus yayılma politikasına hizmet ediyordu. Bu göçmenler, askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan başıbozuk Rus köylüleri idi. Rus makamları, fırsat buldukça sınır bölgelerinde komşu milletlerin arâzî ve mallarına tecâvüz eden bu kaçakları toplayıp geri götürecekleri yerde, korumak ve desteklemek yolunu seçmişlerdi. Bu durum ise, komşu devletlerle savaş bahanelerini kolayca yaratmış ve Rus ordularının adım adım Asya'da ilerlemelerini sağlamıştır [10].

(10) Rusya'nın Türkistan istikametinde yayılması hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, **Türkistan Türkleri,** İstanbul, 1984 ve aynı müel. **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları** arasındaki **Siyasî Münasebetler 1775 - 1875,** İstanbul, 1984.

1480'de son Altın Orda hâkimiyetinin yıkılmasiyle birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başlamıştır. Ruslar, ilk başarılarını, 1552'de Kazan Türklerinin uzun süren mukavemetini kırmak ve şehri işgal etmekle gösterdiler (11). Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İtil (Volga) havalisini kontrollerine almaya muvaffak oldular. Bu ise onların, İran, Türkistan ve Hindistan ticaret yollarına hâkim olma heveslerini artırdı.

Nitekim Ruslar, 1556'da Astrahan'ı işgal ettiler. Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sâhayı kontrol etmekte olan Kozak (Cossak)ları 1570 - 1580 arasında hâkimiyetleri altına aldılar. Böylece, Türkistan'a doğru yayılmalarında en büyük mukâvemet merkezlerini aşmış oldular. Şimdi sıra Başkırd ile Kazak İllerini almaya gelmişti.

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri, Orta Asya Müslümanlarının İstanbul ile Hazar'ın kuzeyinden yaptıkları irtibatı kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini imkânsız hâle getirmişti. Diğer taraftan Kozakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri yeni istilâ hareketlerinden büyük endişeye kapılan müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardı (12). Orta Asya Müslümanlarının feryatları, Düvel-i İslâmiyye'nin başı olan Osmanlı devletini karşı tedbirler almaya sevk etti.

Osmanlı Devleti, XVI. asırda Rusların Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru ilerleyişini durdurmak maksadiyle Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeye karar verdi. Bunun için gerekli hazırlıkları yapmaları için Kırım Han'ı ile Kefe Vâlisine fermanlar gönderildi. Fakat bu zamanlarda Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden padişah Kanunî Sultan Süleyman (1520 - 1566)'ın dikkatini tekrar batıya çevirmek mecburiyetinde kalışı ve bu sebepten çıktığı batı seferinde vefat edişi, Don - Volga kanalı projesinin geri kalması sonucunu verdi. Kanunî'nin yerine geçen oğlu II. Selim (1566 - 1574) zamanında bu mesele yeniden ele alınmış ise de, bir Os-

(11) Kazan Türklerinin başarılı müdafaaları hakkında daha geniş bilgi için bk., M. Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul, 1975, s. 24 - 26; A.B. Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966.

(12) M. Saray, «Rusya'nın Asya'da Yayılması», **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı : 10 - 11 (1981), s. 280.

manlı müellifinin dediği gibi, böyle önemli bir proje için yanlış adamların seçilmesi yüzünden bir netice alınamamıştır [13].

Bu durumdan istifade eden yine Ruslar olmuştur. Nitekim, kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, tekrar Türkistan istikametinde adım adım ilerlemeye başlamışlardır. Gayet plânlı ve şuurlu hareket eden Ruslar, önce bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkırtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadiyle oralara bir serî keşif seferleri yaptılar. Bu keşiflerin neticesinde, rakiplerinin en zayıf taraflarından birinin kendilerini çok iptidaî silahlarla müdafaa ettiklerini öğrendiler. İptidaî silâhlara sâhip bu müslüman Türk topluluklarının Rusların elinde bulundurdukları ateşli silâhlara karşı koymaları elbette mümkün değil idi. Üstelik, XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların bozkırları târûmar eden istilaları, Türk topluluklarından Başkırtları ve Kazakları oldukça zayıflatmıştı. Bu ise, Kazaklar ile Başkırtlar arasında birliğin bozulmasına sebep olmuş, bu da, Rusların daha kolay hareket etmelerini sağlamıştır. Nitekim Ruslar, kısa zamanda, Tatar ve Başkırt ülkelerini ard arda istila ederek, Türkistan'ın son kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.

Rusya'nın güneye inme politikasında en önemli teşebbüslerden biri de bizzat Rus Çarı Deli Petro (1682 - 1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'de Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'da Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için 1715'de Albay İvan Buchholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çerkovski'yi Hive'ye gönderdi. Fakat orduları mağlûp ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti [14]. Ancak ona, çok geçmeden, emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. asrın ilk çeyreğinde İran'ın içine düştüğü keşmekeşden, uğradığı Afgan istilasından ve bu arada Osmanlı devletinin de pasif durumundan istifade eden Rus Çarı,

(13) Kâtib Çelebi, **Tuhfetü'l-Kibar**, İstanbul, Mayıs 1329, s. 86 vd.

(14) A.S. Donnelly, «Peter the Great and Central Asia», **Canadian Slavanic Papers**, XVII/2 ve 3 (1975), s. 210-212.

1722 - 23 yıllarında cür'etkâr bir şekilde, ordusuyla Kafkaslardan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısmını işgal edivermiştir. Her ne kadar Ruslar, Nâdir Şah tarafından Azerbaycan' dan kovulmuşlar ise de, Rus nüfûzu Kafkaslarda, bilhassa hıristiyan Gürcüler ile Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun ehemmiyetini anlayan Çarlık idâresi, bölgeye sâhip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştur.

Bu arada, Kazakistan'da cereyan eden olaylar Kazakların hızla Rus nüfûzuna girmelerine sebep olmuştur. Kalmuk istilâsını Cungar istilâsının takip etmesi Kazakları tam manâsiyle perişan etmiş ve iki müstevlî ile birden mücâdele etmek mecburiyeti Kazakları fevkalâde yıpratmıştı. Neticede Kazaklar, 1726 ve 1730 senelerinde gönderdikleri elçiler ile Kalmuk ve Cungar istilasına karşı Ruslardan yardım istediler [15]. Bu, Ruslar için bulunmaz bir fırsat idi. Derhal bir elçiyi Kazaklara gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık, Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir kale inşaasını istemişler ve çaresizlik içinde bulunan Kazaklar buna evet deyince de 1735'de zikredilen yerde Orenburg kalesini yapmışlardır. Böylece, güneye yayılma faaliyetlerinin, büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oldu. Bir modern tarihçinin de dediği gibi, «Kazan'ın işgali Rusların Asya'ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg kalesinin kuruluşu da Orta Asya'ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir hâdise idi» [16]. Gerçekten de Ruslar, bu askerî üs'den faydalanarak Aral gölüne doğru adım adım ilerlemeye başlamışlardır.

Asya'da Rus yayılması, Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri ile yeni bir hız kazanmıştı. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın Lehistan'ı kendi aralarında taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh (Polonya) krallığının istiklâlini garanti etmiş olan Osmanlı devletini, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile, kendi gücünü tartmadan duruma müdahaleye sevk etti. Fakat çok pahalıya malolan bu müdahale Osmanlı devletini 1774'de Küçük Kaynarca Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde bıraktı. Uğradığı pek çok maddî ve mânevî kayıp yanında bilhassa Kırım'ı Rus nüfûzuna

(15) P.I. Riçkov, **Istoriya Orenburgskaya**, Orenburg, 1896, s. 5.

(16) A.S. Donnelly, **The Russian Conquest of Bashkiria 1552 - 1740**, London, 1968, s. 54.

terk etmek zorunda kalışı Osmanlı devletini sarsmıştı. Osmanlı devleti, Kırım'ı kurtarmak için 1787 - 1792 yılları arasında, Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş fakat bütün gayretlerine rağmen bu mücadelede başarılı olamamış, dolayısiyle Kırım'ı Rus nüfûzuna terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusların Kırım'a yerleşmeleri Kafkaslara kolaylıkla nüfûz etmelerine zemin hazırlamış ve yarattıkları harp bahaneleriyle de XIX. asrın ilk çeyreğinde Osmanlı devleti ile İran'a karşı üstünlük sağlayarak bu önemli bölgeyi kontrol altına almışlardır. Kafkaslardaki Rus hâkimiyeti, bundan böyle, Osmanlı devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmıştır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve Türkistan'a doğru yayılma harekâtının bir nevi yeni üs'sü hâline gelmiştir.

XIX. asrın ilk yarısı, Rusların yalnız Asya'ya doğru değil, Doğu - Avrupa ve Orta - Doğu'ya doğru da yayılma devirleri olmuştu. Çar I. Nikola (1796 - 1855) Osmanlı devletinin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanarak, Orta - Doğu'nun ve Doğu - Avrupa'nın jandarması «Gendarme of Europe» rolünü oynama hayalini beslemekte ve cür'etkâr hareketlerde bulunmakta idi.

Rusların, Avrupa ile Orta - Doğu'daki cür'etkâr politikalarından memnun olmayan ve Osmanlı devletinin Rus nüfûzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1854'den 1856'ya kadar devam eden ve «Kırım Harbi» olarak tarihe geçen mücadelede Ruslar büyük bir yenilgiye uğradılar. Ne var ki, Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta - Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Aleksander (1855 - 1881)'in önderliğinde ekonomik, eğitim ve askerî sahalarda köklü reformlara girişerek kısa zamanda toparlanmıştır. Buna rağmen Avrupa devletleri ile rekabet edemiyeceğini anlayıp yayılma sahası olarak yeniden Asya'ya ve bilhassa Türkistan'a dönmüştür.

Çar hükûmetinin ilk işi, Rusya'nın, Türkistan hanlıklariyle sınırdaş olan bölgelerine Rus imparatorluğunu genişletmek ihtirasiyle yanan generalleri komutan tâyin etmek oldu. Yapılan askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hîve ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yarattılar

ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilâfları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletlerarası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hîve Hanlıklarının arazi ve kalelerini cebren işgal etmişlerdir [17]. Mağdur olan ilgili devletler, durumu Rusya hükûmeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanların direktifleri ile tutuklanmışlardır. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükûmet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudud bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetinmişler ve bilâhare de bu komutanları madalyalarla taltif etmişlerdir [18].

Rusların, Orta Asya müslüman devletlerine karşı tâkip ettiği bu fevkalâde enteresan ve milletlerarası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine, Rus hükûmeti, Rusya'nın Asya'da ve bilhassa Türkistan'da yayılış sebeplerini hâriciye vekili Prens Gorçakov vasıtasiyle dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir: «Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı - vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş vardır. Ya bütün medenileştirme çabalarından ve menfaatlerimizden vazgeçip oralardan çekilmek, ya da bu vahşîler memleketinin içlerine gitmektir. Bizim oralardan geri çekilmemiz Asyalılarca bir zayıflık telâkki edileceği için ilerlememize devam edeceğiz. Bu ilerleme nerede durur ve nereye varır orasını kestirmek çok güç...» [19].

---

(17) Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775 - 1875)**, İstanbul, 1984.

(18) H.C. Rawlinson, **England and Russia in the East**, London, 1875, s. 268.

(19) **Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan**, s. 2 - 5, F.O. 65/1150, London.

Bu sözlerden daha üç yıl önce (1861) Rusya'da, yarı kölelik olan serflik sistemi henüz kaldırılmış ve buna rağmen Rus halkı hâlâ toprak ağalarının pençesinden kurtulamamışken Rus hükûmetinin Orta Asya müslüman ülkelerine medeniyet götürmekten bahsetmesi garip bir tezaddı. Ayrıca, Gorçakov'un açıklaması, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de gerçekleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi.

Ne var ki, Rus hükûmetinin bu deklârasyonu Rus diplomatları tarafından başta İstanbul, Paris, Londra, Viyana ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde ustaca açıklanarak, Batı'da, Orta Asya müslüman ülkelerindeki Rus istilasına karşı hiçbir ciddî tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır. Ayrıca, mutaassıp bir hıristiyan, Rus sempatizanı ve Türk düşmanı olan İngiliz devlet adamı Gladstone'un, desteğini de temin eden Ruslar, istîla hareketlerinde daha cür'etkâr hareket etmekten çekinmemişlerdir. İngiliz parlamentosunda yaptığı ateşli konuşmalarla 1870'li yıllarda Bulgaristan'da cereyan eden hâdiseleri yanlış bir şekilde İngiliz kamuoyuna aksettiren Gladstone, İngiltere'de Türkiye ve Türkler aleyhinde bir hava yaratmaya muvaffak olduğu gibi, yazdığı makalelerle Rusya'nın Türkistan'da giriştiği gayri hukukî istilayı şiddetle savunmuştur. O'na göre, Rusya, vahşiliklerle dolu müslüman Orta Asya ülkelerine medeniyet ve ahlâk «civilization and morality» götürüyordu. Bu yüzden Rusya, «insanlık ve medeniyet adına bu işgali yaparken büyük güçlüklerle boğuşmak mecburiyetinde kalmış ve bundan dolayı da takdir ve tebrike mazhar olmuş bir devlet idi» (20).

Hülâsa, bir taraftan Rus diplomatları Orta Asya ülkelerinin işgali için siyasî zemini oluştururken, diğer taraftan da Rus orduları gerekli hazırlıkları yapmışlardır. Nihayet, Rus orduları harekete geçerek 1865 - 1885 arasında sırasiyle Hokand, Buhâra, Hîve ve Türkmen memleketlerini işgal etmiş ve ülkelerini müdafaa eden insanları da acımasızca katletmekten çekinmemişlerdir. Rusların devletler arası hukuka aykırı olarak yaptıkları bu istîlâ, Orta Asya Türk devletleri tarafından şiddetle protesto edilmiş ve müstevlilerin Türkistan topraklarını terk et-

(20) W.E. Gladstone, **Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan**, Leipzig, 1876, s. 79.

meleri için İngiltere ve Türkiye başta olmak üzere medenî devletlerden yardım talebinde bulunulmuş ise de, bu teşebbüsler müsbet olarak hiçbir karşılık görmemiştir (21).

IV — TÜRKİSTAN'DAKİ RUS İDARESİ VE YOLSUZLUKLARI :

Rus orduları Türkistan'ı istilâya başladığı 1865 yılında, Çar hükûmeti bir «Step Komisyonu» kurarak işgal edilen ülkelerin nasıl idâre edilebilecekleri hakkında çalışmalara başlamıştı. Bu çalışmalar iki sene kadar devam etmiş, Çar'ın hazırlanan plânı beğenmesi üzerine, bu plânın 11 Nisan 1867'de tatbik edilmesi için gerekli direktifler verilmiştir (22).

Tesbit edilen ve tatbiki istenen bu plân neleri ihtiva ediyordu? Rusların, merkezi Orenburg olmak üzere daha önce kurmuş oldukları Orenburg ve Batı - Sibirya Genel Vâliliklerinin hâricinde, yeni işgal edilen Türkistan ülkelerini içine alan ve merkezi Taşkent olan müstakil bir Genel Vâlilik kurulacaktı. Bu yeni vâliliğe, aynı zamanda, Orenburg ve Batı - Sibirya vâliliklerine âit bir kısım yerler de dahil edilecekti.

11 Temmuz 1867'de yürürlüğe giren ve ilk Genel Vâliliğe de General Kaufman'ın getirildiği ve bilâhere Orta Asya'nın tamamı işgal edildikten sonra nihâî şeklini alan Türkistan Genel Vâliliğine, Oblast adı altında dahil edilen bölgeler şunlar oluyordu : Sır - Derya, Fergana, Semerkand, Zerafşan (Semirechie), Hazar Ötesi (yâni Türkmen eli).

Bu bölgelerden her biri de Yüzd adı verilen 5 veya 6 idârî merkeze ayrılıyordu. Ayrıca, Yüzdler de kendi aralarında bugünkü köy karşılığında Aul (ağıl) adı verilen küçük idârî birimlere ayrılıyordu. Genel - Vâlilik, Oblast ve Yüzd'lerin başında Rus idârecileri; Aul'ların ise yerli idârecileri bulunuyordu.

Zafer sarhoşluğunu ve yükseklik kompleksini bir türlü üzerinden atamayan Rus subayları, bu idârî mekânizmayı doğru dürüst işletememişlerdir. Daha önceleri Petersburg'un balo sa-

(21) Bu hususta daha geniş bilgi için bk., Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları...**, s. 66 - 97.

(22) S. Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia : Bukhara and Khiva, 1865 - 1924**, Cambridge Mass., 1968, s. 36.

lonlarında alkole alışmış olan bu subaylar, Türkistan'a geldikten sonra kendilerini tamamiyle içkiye vermişler ve her türlü rezalet ve ahlâksızlığın öncüsü durumuna gelmişlerdir. İdâresi altına aldıkları halkın neleri varsa ellerinden alan bu sarhoş subaylar, gözüne kestirdikleri kadın ve kıza da tecavüz etmeye başlamışlardır. Kendilerine karşı gelenleri ise, en ağır şekilde cezalandırmaktan çekinmemişlerdir. Bu arada, sefahat hayatını sürdürebilmek için, daha çok paraya ihtiyaç duyan bu subaylar, maiyyetlerindeki vazifelilerden yerli halka kadar uzanan bir rüşvet zinciri yaratmışlardır. Halk, Rusların kötü muamelelerine maruz kalmamak için ister istemez talep edilen rüşveti temin edip Rus subaylarına teslim etmiştir. Bu durum ise, zaten yoksul düşmüş olan halkı tam bir fakirliğe sürüklemiştir.

Rus subaylarının bu ahlâksızlıkları bir müddet sonra ortaya çıkınca, Türkistan Vâlisi General Kaufman, olanlara inanmak istememiştir. Hattâ uzun süre, «benim subaylarım bu kadar ahlâksız olamaz» diye hâdiseleri tahkik dahi ettirmemiştir [23]. Bu ise, Türkistan'daki Rus yönetiminin daha da kötüleşmesine sebep olmuştur.

Rusların, Türkistan'ı medenileştirmek şöyle dursun, bilâkis sefalete sürüklediklerini ilk ortaya çıkaran yabancı Petersburg' daki Amerikan Konsolosu Dr. Eugene Schuyler olmuştur. Rusların Hive'yi işgallerinden sonra Yamud Türkmenlerini kasıtlı olarak nasıl top ve mitralyöz ateşiyle katlettiklerinin hikâyesini hemşehrisi McGahan'dan öğrenen Schuyler, meseleyi yerinde tahkik için 1874'de Türkistan'a gitmişti. Fakat daha önce kendisi gibi pek çok diplomata, Türkistan'a medeniyet götürüyoruz diyen Rusların, söylediklerinin tamamen aksini yaptıklarına bizzat şahit olmuştur. O'nun bu ziyaretinden hoşlanmayan Türkistan Vâlisi Kaufman, kendisini halkla temastan uzak tutmaya çalışmış ise de, bunda muvaffak olamamıştır. Sonunda Schuyler, görüşebildiği Rus subaylarının itiraflarını ve Türkistan halkının nasıl bir emperyalizm felâketinin pençesine düştüğünün hikâyelerini tesbit ederek bir kısmını hükûmetine gizli raporlar hâlinde bildirmiş ve diğer bir kısmını da 1876'da neşrettiği iki ciltlik «Türkistan» adlı kitabıyla bütün dünyaya du-

(23) R.A. Pierce, **Russian Central Asia (1867 - 1917) : A Study in Colonial Rule**, Univ. of California Press, 1960, s. 69 - 71

yurmuştur [24]. Ne var ki, Rus idârecileri, Schuyler'in ortaya koyduğu acı hakikatleri kabûl edip onları telâfi yoluna gideceklerine, hâdiseleri örtbas etmişlerdir.

Fakat çok geçmeden Ruslar, Türkistan'daki kötü idârelerini daha fazla örtbas edemiyeceklerini anlayarak ilk reform teşebbüsüne girişmişlerdir. 1882'de General Kaufman vazifeden alınarak Genel Vâliliğe General Çernyayev getirilmiştir. Aynı zamanda teşkil edilen bir tahkikat komisyonunu, Rus hâriciye vekili yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan'a göndermişdir [25].

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonunda Kaufman'ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vâli Çernyayev'e de bir ıslahat programı sunmuştur. Sert mizaçlı bir insan olan General Çernyayev, idârî mekânizmada bilhassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığı için bir buçuk yıl sonra görevinden alınmış ve yerine General Rosenbach tâyin edilmiştir [26].

Yeni Genel Vâli Rosenbach'ın ardından Rus hükûmeti, bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi plânlarını yapan ve bilâhere de İstanbul'daki 11 senelik sefirliği esnasında Balkanlardaki Pan - Slavist hareketini yönetmiş olan General - Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet, Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilâve ettirmek salâhiyet ve vazifesi ile yükümlü idi. Uzun bir araştırmadan sonra, heyet, Türkistan'da idârî mekânizmanın bir tek askerî vâli tarafından değil, aynı zamanda, teşkil edilecek sivil bir idâre şekliyle de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon başkanı Kont İgnatiyev'in, «Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Genel Vâliliğin bütün masraflarının müslüman ahaliden toplanacak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idârenin Rusya'ya herhangi bir mâlî külfet getirmeyecek şekilde teş-

(24) E. Schuyler, **Türkistan : Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja**, London, 1876, I, s. 310 - 319 ve II, s. 239 - 50; Schuyler'in hükûmetine gönderdiği raporlar için bk., C.S. Brown, «Eugene Schuyler, Observer of Russia : His years as a diplomat in Russia 1867 - 1875», Ph. D., Tenessee, 1971.

(25) Pierce, ayn. esr., s. 81.

(26) Pierce, ayn. esr., s. 82.

kilâtlanması» hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı [27].

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Vâliliğe bağlı bir askerî ve bir de sivil idâre mekânizması kurulmuştur. Ayrıca, Hazar - Ötesi ve Zerafşan vilâyetleri de Türkistan Genel Vâliliğine bağlanmıştır. Ne var ki, sivil ve askerî idârenin yetki hududları iyi tesbit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdahaleleri yüzünden, kısa zamanda idâreciler arasında sürtüşme başlamış, bu ise Genel Vâlinin otoritesini sarsmış ve eskiden şikâyet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır [28].

Türkistan'daki meseleleri halletmede âciz kalan Rus hükûmeti, çareyi Genel Vâliyi değiştirmede bulmuş ve Rosenbach'ı geri çağırarak yerine General Kont Vrevskii'yi tâyin etmiştir. Yeni vâli vazifeye başlar başlamaz, sarsılan otoritenin yeniden tesisi için bizzat Çar'a memorandum üstüne memorandum göndermeye başlamış, işaret ettiği hususların düzeltilmemesi hâlinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilâyetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hâle geleceğini, bunun ise, Rusya'ya her hususta çok pahalıya malolacağını bildirmiştir [29].

General Vrevskii bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. O'nun yerine tâyin edilen General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp yapılan tekliflerde ciddî çözüm yolları araştırılmış ise de, devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin, patlak vermek üzere olan Rus - Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır (30).

Japon Harbi'nin mağlûbiyetle sona ermesinden sonra, Rus başkenti Petersburg'da en çok konuşulan meseleler arasında Japonlara yenilginin sebepleri ile Türkistan Genel Vâlliiğinde yeniden yaygınlaşan rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu [31].

Nihayet, 1905 - 1907 arasında Rusya'da meydana gelen ihtilâlci faaliyetlerin Türkistan'a da sıçraması üzerine, harekete

(27) Pierce, ayn. esr., s. 83.

(28) Pierce, ayn. esr., s. 83 - 84; Becker, ayn. esr., s 137.

(29) Pierce, ayn. esr., s. 85.

(30) Pierce, ayn. esr., s. 86.

geçen Rus hükûmeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu tam salâhiyetle Türkistan'a göndermeye karar vermiştir. Bu komisyonun başına da dürüstlüğü ve daha önce muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarılariyle ünlü Alman asıllı Kont K.K. Pahlen (Palen) getirilmiştir. Genel Vâliden en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve salâhiyetini haiz olan Kont Pahlen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalarına başlamıştır. Sivil ve askeri hükûmet meknânizmalarında (özellikle idâre, emniyet, polis, mahkeme, hapishane, ticaret, tarım vb. gibi sahalarda) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları, Rus hükûmetine teslim etmiştir. Bugün, bu raporlar, o devir Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabûl edilmektedir [32].

Pahlen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında son derece açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kişi kim ve hangi makam sâhibi olursa olsun onu adalet önüne çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Hattâ, bir kısım yüksek rütbeli subayların yolsuzluklarını örtbas etmeye çalıştığı için o zamanki Genel Vâli General P.I. Mişçenko zorlanarak vazifesinden istifa etmek mecburiyetinde bırakılmıştır.

Bu soruşturmalar esnasında büyük yolsuzluklardan birisinin de Transcaspia olarak tanıtılan Hazar - Ötesi'nde yâni Türkmenistan'da olduğu tesbit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idârecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekârlık ve katillik suçlarından mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkûm edilmişlerdir [33].

Bu arada, Pahlen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş, fakat, Rus hükûmeti, bunları tatbik etmemiş ve mevcut statikoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkânları kullanmayı, yâni bu ülkeyi sömürmeyi, tercih etmiştir.

---

(31) Pierce, ayn. esr., s. 87; D. Gillard, **The Struggle for Asia 1828 - 1914**, London, 1977, s. 173 - 175.

(32) K.K. Palen, **Otchet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu senatorum, Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom**, Petersburg, 1910 - 1911, 19 Cilt. Bu kıymetli eserin mutlaka tercüme edilip Türkçeye kazandırılması gerekir.

(33) Pierce, ayn. esr., s. 88 - 89.

V — RUS İDÂRESİNİN YETERSİZLİĞİNE KARŞI GASPIRALI'NIN MÜCÂDELESİ:

Gaspıralı İsmail Bey, Rusların hem Osmanlı Türklerine, hem de Türkistan Türklerine karşı uyguladığı siyaseti, yetişme yıllarında merak, heyecan ve endîşe ile tâkip edip öğrenmişti. Bilhassa Türkistan Türklerine karşı tatbik edilen başarısız ve kötü idâreye, isyan edecek derecede infial duymakta idi. Fakat, mensup olduğu insanlara reva görülen bu kötü ve haksız idâreyi nasıl değiştirebilecekti? Meşrû zeminlerde, yâni kanunlar çerçevesinde kalarak yapacağı mücadelenin esaslarını uzun uzun düşünen Gaspıralı İsmail Bey, sonunda, harekete geçmeye karar vermiştir. Bir defa, Rusların, bütün iddialarına ve sözde uğraşmalarına rağmen Türklere medeniyet götürüyoruz sözlerinin gerçekle alâkası olmadığı, Türklere, Rus kanunlarının tanıdığı hakların verilmediği bütün delilleri ile ortada idi. Gaspıralı, Rus kanunlarının izin verdiği nispette hâdiseleri ele alıp halli için Rus hükûmet makamlarına başvurmağa karar verdi. Böyle bir mücadele için gerekli tecrübeye de sâhip idi.

Gaspıralı, bu tecrübeyi, 1878 - 1882 arasında Bahçesaray Belediye Reisliğini yaptığı devirde, bilhassa iktisadî ve içtimaî meselelerle haşır neşir olarak kazanmıştı. Bu mücadelelerinin sonunda, milletin mutlaka cehaletten kurtarılması gerektiğini anlayan Gaspıralı İsmail Bey, bunun için de, bir taraftan hızla modern okullar açmanın, diğer taraftan da neşriyat yaparak halkı aydınlatmanın zaruretini anlamıştı. Bu hususlarda ıslahat yapılması için birkaç defa Rus hükûmetine müracaatta bulunmuş ise de, mazlum milletlerin uyanmasını istemeyen Çarlık idâresi bu ricalarını her seferinde reddetmiştir (34).

(34) Kırımlı başka bir müellif bu Rus siyaseti hakkında şunları yazdı: «Rus idâresi, Kırım'da yüzyıllardan beri millî ve islâmî eğitim ve kültürün öğretildiği kuruluşların çalışmalarına engel oldu, ve hepsini birer birer kapattı... milleti cehaletin ve taassubun karanlık perdesi altında uyuttular; millî tarihini, parlak geçmişini öğrenmekten yoksun bıraktılar... Türk aydınlarının, zenginlerinin orta, lise ve bilhassa modern programla öğretmen okulları açmak için yaptıkları başvurular bahanelerle karara bağlanmayıp geciktiriliyor ve sonunda reddediliyordu. Mevcut eski mektepler ise sık sık basılarak kontrol ediliyordu.» M. Ülküsal, **Kırım Türk - Tatarları**, İstanbul, 1980, s. 133.

Rusların, gerekçe göstermeden, İsmail Bey'in kanuni yollarla yaptığı müracaatları reddetmesi, O'nu yıldırmamış, bil'akis daha da mücadeleci bir havaya sokmuştur. Nitekim, O, 1881 Şubat sonlarından itibaren «Genç Molla» müstear adı ile Akmescid'de çıkan «Tavrida» gazetesinde «Rusya Müslümanları» başlıklı bir serî makaleler yazarak Rus idâresinde yaşayan Türklerin haklarını açıkça ve cesurca savunmaya başlamıştır. «Rus hâkimiyetinin medeniyet ve maarif getirmediğini ve bu hâkimiyetin Türk - Tatar kavimlerine maddî menfaatler veremediği gibi taze ve yeni bir hayat vermek kaabiliyetinde de olmadığını» söyleyen Gaspıralı İsmail Bey, yazısına şöyle devam etmiştir:

«Rusya'da yaşayan İslâmları ruslaştırmak vâhid bir Rus milleti meydana getirmenin mümkün olmadığını hem Ruslar ve hem de bizim münevverimiz anlamış bulunmaktadır. Bu durumda yapılacak iş, Türk kavimlerine eğitim ve öğretim sahasında gerekli kolaylığı göstermek ve onların kendi kültürleri dâhilinde yetişmelerine müsaade etmektir. Bunun için gerekli matbuat da verilmelidir. Buna mukabil Rus mekteplerinde okumalıdırlar diyeceksiniz, bu, fertler için mümkün ise de kitle için kabil değildir. Rus mektebi Türk halkı için ölü doğmuş bir müessesedir. Rusya'da âlî (yüksek) tahsil hükûmet lisanı olan Rus lisanını bilmekle olur, fakat halk mektepleri ile küçük sanat mektepleri Türk lisanında olmalıdır. Bu sayede ilim halk arasında daha sür'atle intişar eder» (35).

Bunun için yapılacak ilk işin medreselerin ıslahı olduğunu ileri süren Gaspıralı, yazısına şöyle devam eder: «Bu işi başarmak çetin olmadığı gibi pahalı da değildir: Rusya'nın büyük müslüman merkezleri olan Ufa, Kazan, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkand, Baku ve Bahçesaray gibi şehirlerde sekiz on medresede bâzı ıslahat yapılırsa maksada kâfidir. Sekiz on sene içinde câhil ulema yerine ilim ve fen'den haberdar âlimlere mâlik olacağımız gibi câhil hocalar yerine de münevver muallimlerimiz yetişecektir».

Fakat Gaspıralı İsmail Bey, herşeyden evvel böyle bir harekete kendi soydaşlarının sâhip çıkması gerektiğine inanmaktadır. Bunu sağlamak için de münevver müslüman gençlerine hitap ederek onlara şöyle seslenmektedir:

(35) Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey**, s. 29 - 30.

«Kardaşlar, halk maarifine âit işlere ciddî bir surette sarılın, münevver Rusların da yardımı ve himmetiyle bu işleri başarmak için lâzım gelen en iyi yolları müzakere edelim. Bilmek büyük şereftir, fakat bildiğini başkasına öğretmek daha büyük bir şeref olduğu gibi mukaddes bir vazifedir. Öğrendiğiniz ilimleri yalnız kendiniz için muhafaza etmeyiniz, ırkdaşlarınıza öğretin, faideli Rus eserlerini türkçeye tercüme ediniz, fakir ve câhil halkımız için eserler yazınız, mektepler açmağa, eski mektepleri ıslaha çalışınız, halka her türlü sanatı öğretmeye gayret ediniz. Bu hayırlı ve mukaddes işlerde Kırım ve Kazan müftülerinin size her türlü vasıtalarla yardıma geleceklerini ümid ediyorum. Kardaşlar, bunlar işlerin en namuskâranesi ve en mukaddesidir. Halk sizi şimdi takdir etmezse de bir gün isimleriniz her halde hayırla anılacaktır. Hazreti Ali'nin meşhur sözünü unutmayınız: Âlimin mürekkebi şehidin kanı kadar mukaddestir» (36).

Rusların, Türkistan'da ve Asya'da yaptıkları haksız istilaları Asya'ya medeniyet götürüyoruz» iddiaları ile örtbas etmeğe çalıştığını ileri süren İsmail Bey, sözlerine şöyle devam etmektedir:

«Rusların yaptığı medenileştirme işleri nelerden ibarettir? Kadılar yerine uyezt naçalnikleri, naipler yerine pristavları, beylikler yerine vilâyetleri, ipek cüppeler yerine zadegân yakalıları ikame etmekle medeniyet yapılmaz... Büyük bir teessüfle şurasını da kaydedeyim ki, Rus hâkimiyeti Türk halkının ilim ve menbaı olan mekteplerini de mahv ve perişan etti. Bana kalırsa vaktiyle Rus milletini taht-ı idâresine almış olan Tatar hâkimiyeti Rus milletini bir çok muzır ecnebi tesirlerden vikaye (muhafaza) ederek ona kuvvet verdi ve Rus birliği mefkûresinin temellerini attı.

«Rus hükûmetinin tâkip ettiği siyaset neticesidir ki, müslümanlar devlet işinden uzak kaldılar, câhil bırakıldılar, millet ve memleket fakru zaruret içerisinde yuvarlanmakta ve nihayet bu siyaset halkımızı mahvu perişen eden muhaceretlere sebep olmaktadır.

«Rus devletinin halkımıza dair tâkip ettiği siyasetin iç yüzünü bilmiyoruz, matbuat bu hususları mektûm (gizli) geçiyor,

(36) Kırımer, ayn.esr., s. 31.

arşivlerin kapıları bizim için kapalıdır. Bizim bildiğimiz, hükûmetin bize dair muayyen ve esaslı bir siyaset tâkip etmemesidir... Rusya müslümanları Rus hükûmetinin gelişigüzel siyasetinin kurbanı hâline geldiler. Meselâ Kırım'dan Türk muhacereti hakkında gerek merkezî hükûmetin, gerekse mahallî idârecilerin tutumları birbirine zıt düşmektedir. Bu muhaceret bazen Rusya için menfaatli görülerek teşvik edilir, bazen de bunun zararlı olduğu kanaati ile göçün önüne geçilmeğe çalışılır. Maarif işlerinde dahi siyaset bu tarzdadır. Müslümanları okutmak gayesiyle mektepler açılır, fakat kısa bir müddet sonra aslı esası anlaşılmaz sebeplerle bu mektepler yeniden kapatılır.

«Rusya müslümanları Rusları bilmiyorlar. Onlar Ruslarla yalnız vergi işlerinde temasa geliyorlar. Bir Türk vergisini verdikten sonra belediye ve mahallî idârelerle alâkası kesiliyor. Çünkü bu idâreler alacakları vergileri topladıktan sonra müslümanlar için en ufak bir işi yapmaktan çekiniyorlardı» (37).

Rusya'da yaşayan Türk kavimleri için matbuat, edebiyat, millî mekteb ve medreselerin ıslahı ile, yeni sanayi mekteplerinin açılması gibi hususların halledilmesini sağlayacak bir siyaset tâkibini isteyen Gaspıralı İsmail Bey, Rus hükûmetinin, matbuatının ve mahallî idârelerinin Türklere karşı menfî tavrını şiddetle tenkid etmiş ve müslümanlara siyasî haklar verilmesinin zaruretini belirterek yazısına şöyle devam etmiştir:

«Şurası muhakkaktır ki, Rus milletinin diğer milletleri temsil kabiliyeti yoktur. Biz bu âna kadar ruslaştırılmış gayrı Ruslara tesadüf edemedik. Aksi olarak Rus olmayan milletler arasında yaşayan Rusların, yaşadıkları halkın âdet ve an'anelerini hattâ dillerini kabûl ettikleri çok görülmektedir. Kırım'daki Rus köylerinin Türk köylerinden farkı birincilerde kilise, ikincilerde camilerin bulunmasındadır. Rus köylüsü Türk köylüsünden güçlükle farkedilir. O Türkçe konuştuğu zaman Rus olduğu şivesinden anlaşılır. Hattâ Kırım'daki Alman kolonistleri bile Türkçe konuşur ve çok defa Türk elbisesi giyerler. Halbuki bunlar Rusçayı çok fena konuşurlar. Rusya'da Türk kavimlerini ruslaştırmak mümkün olmadığına göre bu milletlere hak, adalet, ilim ve hürriyet vererek Ruslarla eşit duruma getirmek lâzımdır.

(37) Kırımer, ayn. esr., s. 32.

Ruslaştırma yerine devleti teşkil eden kabilelerin milliyetlerine hürmet ve tam müsavata malikiyetleri devletin vahdetine yarayacağı gibi maarifin kuvvetlenmesine, sâyin (çalışmanın) ve hayatın daha iyi ve müreffeh şekle girmesine de yardım edecektir. Hakka, adalete istinat eden bu sistem ve idâre tarzı dünyanın medenî milletlerinin ekseriyet-i azimesinde tatbik olunduğunu görmekteyiz. Meselâ, Rusya'nın, Amerika ve İsviçre gibi milletlerin tam müsavata malik olduğu bir federasyon şeklinde yeniden kurulmasının zarurî olduğu âşikâr bir hâdisedir» (38).

Rusya idâresinde yaşayan müslüman Türk halkının benliklerini unutmamalarında en büyük âmilin «İslâm» olduğuna kanaat getiren Gaspıralı İsmail Bey, bu hususu aynı yazısında şöyle dile getirmiştir:

«Müslümanların yüksek Avrupa medeniyetini almalarına imkân bırakılmamışsa da bu millet kendi varlığını ecnebî tesirlerden büyük bir kudretle korumaktadır. İnsanları esir eden menfaat meseleleri bile islâmların cesaretlerini kıramıyor. Bütün Rusya'yı baştanbaşa gezseniz umumhane işleten bir müslümana tesadüf edemediğiniz gibi bir meyhane işletenini de bulamazsınız... Litva seyahatimden anladım ki İslâmiyet mağlûp edilemez. Kırım Türkleri arasında tanassur (hıristiyanlığa geçme) eden nasıl yoksa Litva Tatarları arasında da yoktur» (39).

Gaspıralı İsmail Bey, «Rusya Müslümanları» adındaki bu yazısının başlarında hemşehrilerine geri kalmışlıktan ve cehaletten kurtulmaları için «bir taraftan hızla modern okullar açmaları, diğer taraftan da neşriyat yaparak halkı aydınlatmaları» gerektiğini hatırlatmıştı. Fakat çok geçmeden, bu hususlarda halkına önderlik yapması gerektiğini anlayan İsmail Bey, Rus hükûmetine gazete ve dergi çıkarabilmek için yaptığı müracaatları inatla takip etmeye başladı. Sonunda, Rus hükûmeti, neşriyat için O'nun bu ısrarlı ve meşrû isteklerine daha fazla hayır diyemedi. Gaspıralı'nın hayatındaki bu gelişmeleri şöyle özetlemek mümkündür:

---

(38) Kırımer, ayn. esr., s. 32 - 33.

(39) Gösterilen yer.

VI — GASPIRALI İSMAİL BEY'İN FİKİRLERİNİ YAYMAK İÇİN NEŞRİYAT HAYATINA BAŞLAMASI VE TERCÜMAN GAZETESİ:

Yukarıda kısa bölümlerini verdiğimiz Gaspıralı İsmail Bey'in «Rusya Müslümanları» adlı yazısı hem Türk aydınları, hem de Rus idârecileri arasında büyük yankılar yapmıştı. Gaspıralı'nın yazılarını heyecanla takip eden Türk aydınlarından biri de Kazan'lı Akçuralar âilesinden İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım idi. Bir müddet önce geçirdiği hastalıktan dolayı amcası ile 1882 baharında Kırım'a dinlenmeğe gelen Zühre Hanım, Bahçesaray'ı ziyaret ettiğinde İsmail Bey ile de tanışmıştı. Kısa zamanda birbirlerini seven bu iki genç, 1882 sonbaharında evlenmişlerdir. Bu mutlu olay, İsmail Bey'in, hayatına en müspet şekilde tesir eden bir hâdise olmuştur. Zühre Hanım, Gaspıralı için yalnız bir hayat arkadaşı değil, aynı zamanda bir fikir ve mücadele arkadaşı idi.

Gaspıralı'nın özel hayatındaki bu mutlu gelişmeyi, iş ve mücadele hayatındaki müspet gelişmeler takip etmiştir. Gazete çıkarmak için O'nun, Çar hükûmeti nezdinde yaptığı sayısız müracaatlar daha önceleri sebepsiz reddedilmişti. Sadece, Ruslar, onun birkaç mahallî mecmuayı çıkarmasına müsaade etmişlerdi. Bu mecmuaların başında 8 Mayıs 1881'de çıkardığı «Tonguç» ile 5 Ağustos 1882'de çıkardığı «Mirat-i Cedid» ve diğer küçük mecmualar gelmektedir. Ne var ki, bunlar İsmail Bey'i tatmin etmemişlerdi. Bu yüzden O'nun, gazete çıkarmak için müracaatını ısrarla tekrar ettiğini ve hattâ Petersburg'a kadar giderek Rus hükûmeti mensupları ile defalarca görüşmeler yaptığını biliyoruz. Sonunda, İsmail Bey, emeline kavuşmuş ve Rus hükûmeti şartlı olarak kendisine Bahçesaray'da bir gazete çıkarma izni vermiştir. İsmail Bey, çıkardığı Türkçe gazetenin Rusça tercümesini de aynı zamanda çıkarmak mecburiyetinde idi. Bu şekilde Rus hükûmeti, onun gazetesi vasıtasiyle ne yapmak istediğini, Türkler arasında yaymağa çalıştığı fikirleri takip etme imkânı bulacaktı.

Nihayet, gerekli hazırlıklarını tamamlayan Gaspıralı İsmail Bey, 10 Nisan 1883'de kendi fikirleriyle birlikte şöhreti de dalga dalga bütün Türk - İslâm dünyasına yayılacak olan «Tercüman» gazetesini neşretmeye başladı. Gazetenin basımı başlangıçta ancak ibtidaî usûllerle mümkün oluyordu. Fakat azimkâr

Gaspıralı, vefakâr eşinin de desteği ile, bu sıkıntılarını yenmesini bilmiş ve Tercüman'ı Rusya'da yaşayan bütün Türk topluluklarının kulağı, kalbi ve dimağı hâline getirmiştir.

Daha önce «Rusya Müslümanları» makalesinde iletmek istediği mesajı daha etraflı ve sistemli bir şekilde Tercüman'da işlemeye başlayan Gaspıralı, başlangıçta Türkler arasında değişik tepkilerin uyanmasına sebep olmuştur . O'nun, bilhassa eğitim sahasında ileri sürdüğü fikirler Türklerin aydın kesiminde büyük heyecana, mutaassıp çevrelerde de infiale sebep oluyordu. Yazılarında, Türklerin, bir taraftan modern eğitim usûllerini benimserken, diğer taraftan da medreselerin eski usûl tedrisatında ıslahat yapmak mecburiyetinde olduğunu anlatan Gaspıralı İsmail Bey, kurtuluşun ancak böyle mümkün olabileceğini söylüyordu. Bu ise, mutaassıp çevrelerin büyük tepkisine sebep oluyordu. Nitekim, bu mutaassıp insanlardan birkaç tanesi kendisini öldürmeye dahi teşebbüs etmişlerdi. Bunlardan biri de Kazan ulemasından Gilman Kerim Bey idi. Gilman Bey'in oğlu Fatih Kerim, Orenburg'da çıkan «Vakit» gazetesi başmuharriri ve aynı zamanda İsmail Bey'in hayranlarından bir münevver idi. Bir gün elinde «Tercüman» gazetesini okurken, babası, bu gazete vasıtasiyle Gaspıralı yeni fikirlerini yayıyor ve benim oğlum da onun peşinden gidiyor, diye oğlunu öldürmeye karar vermiştir. Fakat, asıl kabahatlının oğlu değil, Gaspıralı olduğuna hükmederek, onun «katlini vacip» telâkki etmiş ve bu maksatla Bahçesaray'a kadar gitmiştir. Taassubuna rağmen akıllı bir zat olan Gilman Kerim, İsmail Bey'le çok heyecanlı ve şiddetli münakaşalarda bulunmuştur. Fakat Gaspıralı İsmail Bey'in ihtiyatlı ve akıllı sözleriyle ikna olan Gilman Bey, tamamiyle Gaspıralı taraftarı olarak memleketine dönmüş ve hattâ oğlu Fatih Bey'in tahsilini tamamlaması ve Türklüğe hizmet etmesi için İstanbul'a göndermeye karar vermiştir (40).

İşte bu vaziyette bulunan bir müslüman topluluğu ile, tamamiyle düşmanca davranan bir Rus idâresi arasında, İsmail Bey, bir nevi Türk rönesansı diyebileceğimiz yenilik hareketleri için, tek başına başlattığı mücadelesini sağlam seciyesi, yüksek azim ve sebatı, yılmadan ve korkmadan devam ettirdiği çalışması ve bütün bunları tamamiyle kanunlar çerçevesinde, yâni meşrû zeminlerde, yapması sayesinde tuttuğu yolda başarıyla ilerleye-

(40) Kırımer, ayn. esr., s. 47.

cektir. Gaspıralı'nın, «Dilde, Fikirde, İşte Birlik» parolasıyla başlattığı bu mücadelede ilk gerçekleştirmek istediği husus, Türklerin, cehaletten kurtulmaları için, eğitim hayatının ıslahı olacaktır.

VII — RUSYA'NIN MÜSLÜMAN TÜRKLERİ EĞİTİM YOLU İLE RUSLAŞTIRMA GAYRETLERİ VE İL'MİNSKİY METODU

Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim reformu için mücâdelesini hızlandırmada müessir olan hâdiselerden biri de Nikolay İl'minskiy adında bir Rus profesörünün faaliyetleri olmuştur. 1552'de Rus işgaline uğrayan Kazan'da XIX. asrın başlarında bir üniversite kurulmuştu. Nikolay I. İl'minskiy (1822 - 1891), bu üniversitede Türk lehçeleri ve ilâhiyat üzerinde çalışan bir profesördü. İl'minskiy'e göre, Rusya idâresinde yaşayan Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın bir tek yolu vardı: Rus dilinin ve hıristiyanlığın (bilhassa ortodoksluğun) öğretilmesi. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek ümidiyle İl'minskiy, bir taraftan Rus hükûmet çevrelerinde meseleyi kabûl ettirmek, diğer taraftan da bir öğretmen ve bir ortodoks papazı gibi, müslüman Türk toplulukları arasında bizzat çalışmak yolunu seçmiştir. Bu maksatla işe, önce Kazan bölgesinde yaşayan Türkler arasında başlamıştır. Bâzen bir Rus dili hocası, bâzen de bir ortodoks papazı gibi çalışmıştır. Bu arada, Rus dilini öğretmede güçlüklerle karşılaştığı olmuştur. Fakat, azimkâr bir misyoner olan İl'minskiy, bu güçlüklerden yılmamış ve hemen taktik değiştirerek mücâdelesine devam etmiştir. Rus idâresine düşen Türk topluluklarının ayrı ayrı lehçeler kullandığını bilen İl'minskiy, Rus alfabesini Türkçe lehçelerinde kullanarak Rus kültürünü ve ortodoksluğu müslüman ahaliye öğretmeye çalışmıştır.

İl'minskiy'in bu ısrarlı faaliyetlerini gören Rus hükûmet çevreleri, bilhassa Eğitim Bakanı D.A. Tolstov, Rus olmayan milletleri Ruslaştırmada bu metodun iyi bir yol olabileceğine inanmaya başladılar. Tolstov, İl'minskiy'nin Kazan bölgesinde müslümanlar için açtığı okullarda metodunu nasıl tatbik ettiğini bizzat giderek görmüş ve son derece de etkilenmiştir. İl'minskiy ile yaptığı uzun tartışmalardan sonra da, İl'minskiy Metodu'nun bütün müslüman Türk ülkelerinde, özellikle Türkistan'da tatbik edilmesine karar vermiştir. Bu kararından sonra meseleyi

Çar II. Aleksandır'a açmayı münasip gören eğitim bakanı Tolstov, hükümdarına yazdığı mektupta şöyle diyordu: «Rus olmayan milletleri eğitip aydınlatmanın ve onlara Rusluk ruhunu aşılamanın, devletimizin tâkip ettiği siyâset bakımından son derece ehemmiyetli olduğu kanaatindeyim» (41). Sonunda, Tolstov'un teklifini benimseyen Çar ile hükûmeti, 1870 senesinde neşrettikleri bir karar ile İl'minskiy Metodu'nun Rus Eğitim Bakanlığı tarafından kabûl edildiğini ve Rus olmayan milletlerin yaşadığı bölgelerde tatbik edileceğini ilân etti. Hükûmetin bu kararını ilgililere tebliğ ederken Eğitim Bakanı Tolstov şöyle diyordu: «Anavatanımızın sınırları dâhilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları, kayıtsız, şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir» (42).

Yukarıdaki karara en çok sevinenlerin başında Türkistan Genel Vâliliğinde uzun yıllar kalmış olan General Von Kaufman ile onun halefleri General Rosenbach ve General Duhovskiy gelmektedir. Vâlilikleri zamanında Türkistan müslümanlarını zorla Ruslaştırmanın güçlüğünü daha önceki tecrübeleriyle anlamış olan bu askeri vâliler, İl'minskiy'nin metoduna bir nevi kurtarıcı simit gibi sarılıp tatbik sahasına koymaya başladılar.

Çar Hükûmetinin yanısıra, Rus Ortodoks Kilisesi'nin de maddî ve mânevî desteğini arkalarına alan İl'minskiy ve taraftarları faaliyetlerine heyecanla ve cür'etkârâne bir şekilde devâm ettiler. Fakat onların bu cür'etkârâne gayretleri çok geçmeden müslüman Türk toplulukları arasında huzursuzluklara sebep oldu. Orta Asya Türk Tarihi mütehassıslarından Barthold'un da dediği gibi, «Rus mülkiyetinde öyle bölgeler vardı ki, buradaki İslâm kültürü Rus milletinin hıristiyanlığı kabûlden önce, daha uzun bir süre yüksek inkişaf devrini yaşamıştı. Rusya'nın bütün müslüman halkının sayısı o günlerde 20 milyonu bulmuştu. Bu müslüman halkın çoğunluğu Türk - Tatar asıllı idi; bundan dolayı Rusya Müslümanları'nın dinî emelleri ile millî emelleri, Ön - Asya Müslümanlarındakinin aksine, aynı-

---

(41) I.T. Kreindler, **Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of Il'minskii's System**, Columbia Univ., PhD., 1969, History, s. 79. İl'minskiy hakkında en komple çalışma olan Kreindler'in araştırması, maalesef henüz neşredilmemiştir.

(42) B. Hayıt, **Türkistan Rusya ve Çin Arasında**, İstanbul, 1975, s. 167.

dır» [43]. İşte, bu ve bunun gibi hakikatleri Rus idârecileri unutarak veya unutmuş görünerek şovenistce müslüman ahali üzerine yüklenmişler idi. Bu hıristiyan ve Rus şovenizminin baskı ile dolu propaganda ve eğitim metodu çok geçmeden müslümanlar arasında büyük tepkiye sebep olmuştur.

Fakat, daha önce, «Yabancı milletlerin Ruslaştırılması, onların, inanç ve dil bakımından da Ruslar ile kat'î olarak kaynaştırılmaları, yabancı milletleri eğitme sisteminin erişmek istediği son hedeftir» diye yola çıkmış olan İl'minskiy ve arkadaşları, önlerine çıkan her türlü mâniayı kaldırmayı da düşünüyordu. Nitekim, müslüman ahalinin bu şikâyetleri üzerine İl'minskiy, Eğitim Bakanı Tolstov'a şöyle bir mektup yazdı: «İslâm dini var oldukça, Rus harflerinin Arap alfabesine karşı savaşı güç olacaktır» [44]. 25 Mayıs 1876'da da, yâni yukarıdaki mektuptan üç hafta sonra, çeşitli işâretlerle harekelenmiş Rus alfabesinin müslüman Türklerin kullandığı ayrı lehçelere uygulanmasını teklif etti. Bununla da yetinmeyen İl'minskiy, «müşterek bir Türk - Tatar dili yerine, her bir boy için boy şivesinin ana dil olarak kabûl ettirilmesini» ileri sürdü. Bu arada, General Kaufman'ın kendisini destekler mâhiyette uzun bir mektubu Eğitim Bakanına yazmasına rağmen, İl'minskiy, önünde engeller olduğundan şikâyet etmeye devam etmiştir.

Esasen, İl'minskiy, bâzılarının iddia ettiği gibi bir eğitimci değil [45], Rus olmayan milletleri ruslaştırmanın ancak eğitim yolu ile mümkün olacağına inanan bir Rus milliyetçisi ve koyu bir hıristiyandı. Müfrit bir Pan - Slavist ve milliyetçi olan V.V. Grigorev, İl'minskiy üzerinde en çok tesir eden kişilerin başında gelir [46]. Grigorev'in tesiri sonucu İl'minskiy, daha önce Kazan Üniversitesinde elde ettiği ilmî hüviyetini bir kenara bırakarak, müslüman düşmanı koyu bir hıristiyan ve milliyetçi bir misyoner hüviyetine bürünmüştü. O'na göre, hıristiyan ortodoks mezhebi her şeyin üstünde idi. Rusya'da yaşayan müslümanlar ise, ortodoksluğun en büyük düşmanı ve rakibi olabilirdi [47].

(43) V. Barthold, «**Mir İslâma**», Nr. 1 (1912), s. 1 - 2'den naklen veren B. Hayıt, **Türkistan...**, s. 166.

(44) Hayıt, ayn. esr., s. 167; Kreindler, ayn. esr., s. 86 vd.

(45) A. Vambery, **Western Culture in Eastern Lands**, New York, 1906, s. 26 - 31.

(46) Kreindler, ayn. esr., s. 120.

(47) Kreindler, ayn. esr., s. 102.

Onun için, ne pahasına olursa olsun İslâmiyetin Rusya'da ortadan kaldırılması gerekiyordu [48]. Müslümanlığı bırakıp ortodoksluğu seçenler olursa, ki az sayıda da olsa olmuştur, bunların mutlaka kilise tarafından desteklenmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, müslüman aydınları ile aristokratlarının, birlik hâlinde olmaları halinde, Rus aydınlarına karşı başariyle mücâdele edebileceklerini, bunun ise, Ruslaştırma siyâseti için büyük bir engel teşkil edeceğini, bu sebeple, müslüman aydınlar ile aristokratlar arasında fikir ayrılığı yaratmak için ne lâzım gelirse, yapılması gerektiğini söylemiştir. Önemli mevkilere, bilhassa eğitim müesseselerine, müslüman aydınların getirilmemesini de isteyen İl'minskiy, buna mâni olunamadığı takdirde Ruslaştırma işinin başariyle yürütülemiyeceğini ilgililere hatırlatmıştır [48]. Bu meseleyi ısrarla takip eden İl'minskiy, biraz da hâdiselerin yardımı ile, 1882'de hükûmete aldırdığı bir karar ile müslümanların okullarda idârî görevlerde bulunmamalarını sağlamıştır ki, bu karar Çarlık rejiminin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır.

Fakat, İl'minskiy'yi, eğitim yoluyla müslümanları Ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma kampanyasında en çok endişelendiren kişi, muhakkak ki Gaspıralı İsmail Bey olmuştu. İsmail Bey'in, *Tercüman Gazetesi* vasıtasiyle müslümanlar arasında hem birlik, ve hem de yenileşme hususunda yaydığı fikirler, İl'minskiy'i son derece huzursuz etmiştir. Müslümanların uyanmalarına yardım edecek her türlü yazının Tercüman'da basılmaması için elinden gelen her türlü engellemeyi yapmıştır. Yakın dostu ve 1880 - 1905 arasında Rus Ortodoks Kilisesinin başkanı olan K.P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta Gaspıralı ve Tercüman hakkında şöyle diyordu : «Gaspıralı'nın bir tek gayesi var. Rusya idâresinde yaşayan milyonlarca müslümanı birleştirmek, modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hale getirmek ve İstanbul'un bu hususta desteğini sağlamak. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak istediklerimize ters düştüğü gibi, Rus ortodoksluğu için de büyük tehlike teşkil edecektir. Bunun için, Gaspıralı'nın ve gazetesinin susturulması gerek. Bunu te'min için mutlaka hükûmet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın» [50].

---

(48) Kreindler, ayn. esr., s. 102.

(49) Kreindler, ayn. esr., s. 107.

(50) Kreindler, ayn. esr., s. 109 - 110.

İl'minskiy'e göre, eski usûl eğitim ile devam ettirilen müslümanlık Rusya ve Ortodoksluk için önemli bir tehlike değildi. Bu hâliyle müslümanlığın yapılacak kontrollü bir eğitim ile mağlûp edilebileceğini belirten İl'minskiy, «Reform yapmış, terakkiye yönelik müslümanlığın, batı medeniyetinin ortaya koyduğu teknik imkânları da kullanarak ve aynı zamanda modern okullar açarak yeni bir hüviyete girmesi Ortodoksluk için büyük tehlike teşkil edecektir. Bu sebeple, Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı Cedidcilik akımına mâni olmak mecburiyetindeyiz. Cedid mekteplerinin açılmasına izin vermekle Rus hükûmeti ve aydınları kendi bindikleri dalları kesmişlerdir» (51).

İl'minskiy'nin karşı çıktığı hususlardan biri de, müslüman idârecilerin önemli mevkilere getirilmesi idi. O'na göre, bilgili ve aydın bir din adamının müftü yapılması büyük hata idi. Aynı şekilde eğitim kurumlarında ve devlet idâresinde müslüman aydınlara yer vermek doğru değildi. Câhil müfti ile câhil idârecilerin başta bulunduğu müslüman topluluklarını kontrol etmek daima kolaydı. Bilgili ve aydın kişilerin idâre edecekleri müslüman Türk toplulukları aralarındaki kan ve kültür bağının farkına varacaklar, bu ise, Pan - Türkizm ve Pan - İslâmizm gibi Rusya'ya hasım cereyanların ortaya çıkmasına sebep olacaktır (52).

Bu arada, şovenliğini daha da ileri götüren İl'minskiy, kendi fikirleri istikametinde Rus hükûmetinin açmış olduğu bâzı okulların, istenen şekilde eleman yetiştirmediği için kapatılmalarını istemiştir. 3 Ekim 1888'de arkadaşı Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta İl'minskiy şöyle diyordu: «Orenburg ve Kazan'da açılan Rus - Tatar Öğretmen Okulları'nın kapatılması için emir verdim. Zira, bu okullar vazifesini yaparak Ruslaştırılmış Tatar yerine, milliyetine ve dinine bağlı Tatar aydınları yetiştirmeye başlamıştı. Biz elimizdeki silâhla düşmanımızı vurmak yerine silâhı kendimize karşı kullanıyoruz. Bu tip işleri doğru olarak yapmayı nasıl öğreneceğiz?» (53).

Buraya kadar yapılan izahlardan sonra akla şöyle bir soru geliyor: Acaba, İl'minskiy'nin metodunu kullanarak açılan

(51) Kreindler, ayn. esr., s. 110.

(52) Kreindler, ayn. esr., s. 111.

(53) Kreindler, ayn. esr., s. 112.

bu okullarda okuyan müslüman talebelerin kaç tanesi Rusluğu veya Ortodoksluğu kabûl etmiştir? Rus kaynakları ile batılı araştırmacıların verdiği istatistiğe göre, XIX. asrın ikinci yarısında 100.000 civarında müslüman çocuk Ortodoks olarak vaftiz edilmiştir. Fakat bunların 50.000'i sadece resmî kayıtlara göre ortodoks idi ve esas olarak müslümanlığı bırakmamışlardı. Bu insanlar ilk fırsatta, Çarlık hükûmetinin son yıllarında din değiştirmeyi serbest bırakması üzerine, resmen ortodoksluğu bırakmışlardır [54]. Bâzı devrelerde hıristiyanlığı kabûl edenlerin sayıları, bütün gayretlere rağmen, düşük olmuştur. Meselâ 1881 - 1894 yılları arasında büyük bir propagandanın ve baskının yapılmasına rağmen ancak 8.544 müslüman çocuk hıristiyanlığı kabûl etmiştir [55]. Fakat bunların bir kısmı ilk fırsatta eski dinlerine yâni İslâmiyete dönmüşlerdir. Bu tip gelişmeler, elbette Rusların, bilhassa İl'minskiy'nin arzu ettiği neticeler değildi.

Rus hükûmetinin müslüman Türk topluluklarını Ruslaştırma ve Ortodoks yapma gayretleri daha önceden Türk aydınlarını karşı tedbirler almaya sevk etmişti. Öncülüğünü Şehabeddin Mercanî'nin yaptığı bir grup Kazanlı aydın, dinî ve millî mekteblerde ıslahatın zaruretini dile getirmişlerdi [56]. Mercanî ve diğer bazı Kazanlı aydınlardan aşağıda ayrıca tekrar bahsedilecektir.

Rusların, İl'minskiy Metodu ile müslümanları ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma faaliyetlerini hızlandırmaları, Gaspıralı İsmail Bey'i, büyük bir endişeye sevk etmiştir. Rusların yaptığını Türklüğün geleceği için büyük bir tehlike olarak görüyordu. O'na göre, Rusya idâresinde yaşayan müslüman Türk toplulukları için bir tek çıkar yol kalıyordu : o da, millî ve dinî varlıklarını devam ettirebilmek için, yetersizliği iyice anlaşılmış olan eski usûl eğitimi bırakarak yeni usûl eğitimi kabûl etmek ve bir an evvel geri kalmışlıktan ve Rus sömürüsünden kurtulmak. İşte, burada, akla bâzı sorular gelmektedir : Acaba, eski usûl medrese ve mekteb eğitimi ne idi ve nasıl yapılıyordu? Bu eğitim şeklinin yetersiz hâle gelişinin sebepleri neler idi? Hakkında bu ve bunlara benzer pek çok soruların sorulabileceği eski usûl eğitim hakkında aşağıda zarûrî açıklamalar yapılmıştır.

---

(54) A. Bennigsen ve C. Lemercier - Quelquejay, **Islam in the Soviet Union**, New York ve Washington, 1967, s. 13.

(55) Kreindler, ayn. esr., s. 199.

(56) C.W. Hostler, **Turkism and the Soviets**, London, 1957, s. 120 vd.

VIII — MEKTEP VE MEDRESE EĞİTİMİNİN TARİHÇESİ:

A) MEKTEP: Türkiye'de neşredilen en ilmî ansiklopedi olan «İslâm Ansiklopedisi»nin ilgili maddelerinde Mektep (Maktab) şöyle târif edilir: «Asıl mânası «yazı yazma öğrenilen yer» olup, müslümanlarca bir çocuğun en önce Kur'an öğrenmesi lâzım geldiğinden, hakikatte «Kur'an öğrenilen yer» mânasına gelmektedir» (57).

a) İslâm Dünyasında Kur'an Mektepleri:

Binaları umûmiyetle vakıf emvalinden olan Kur'an mekteplerinin fazla bir tezyinatı yoktu ve başlangıçta sâdece yere hasır serilmişti. Bilâhare kilim de serilmeye başlandı. Tahta bir kerevet hocaya kürsü vazifesini görürdü. Bir köşede de talebelerin yazı tahtalarını yıkayacak su dolu bir kap bulunurdu.

Bu mekteplerde ders veren hocanın umûmiyetle Kur'an'ı tam ve iyi bilmesi gerekirdi. Fakat bu müesseselerde bâzı hocaların Kur'an metnini anlamada ve tefsir etmede yetersiz olduğu görülmüştür. Bunun da en büyük sebebi, Hocalık mesleğinde fazla bir gelirin olmayışı idi (58). Hocaların en malûmatlıları, Kur'an'ın 7 şayh-al-rivaya'nın koyduğu usûllere göre, 7 türlü kıraatinin ancak bir kaçını öğrenebilenleriydi. Umûmiyetle 5 - 18 yaşları arasındaki çocuklar bu mekteplere gidiyorlardı. İlk yıllarda kız - erkek karışımı şeklinde devam eden bu eğitim şekli, 7 - 8 yaşına gelen kızların ayrılmaları ile devam etmişti. Bâzı şehirlerde ayrı kız mekteplerinin açıldığını, ancak, bunların yaygın olmadığını biliyoruz.

Mektebe yeni başlayan bir çocuğa tahta bir levha verilir ve bu levhayı suda eritilmiş beyaz ve ince bir boya ile sıvaması öğretilirdi. Bu durum, bâzı Arap ülkeleriyle Kuzey Afrika memleketlerinde tahsil hayatına başlamanın ilk basamağını teşkil ediyordu. Talebenin levhası kuruduktan sonra, hoca, üstüne kalem ile veya kamış kalem ile, mürekkebe batırmadan, elifbâ (alfabe)'nın bütün harflerini yazardı. Talebe, harflerin şekilleri üzerinden mürekkebe batırılmış kalem ile üstünden geçerdi (59).

---

(57) L. Brunot, «Mektep» madd., **İ.A., VIII**, s. 652.

(58) Hocanın nasıl az bir geliri olduğu hakkında tafsilâtlı bilgi için bk., Brunot, ayn. esr., s. 655.

(59) Brunot, ayn. esr., s. 653.

Böylece çocuk harflerin isimlerini ezberlemiş ve aynı zamanda hocanın tahta üzerinde her şeklin hangi harfe tekabül ettiğini göstermesine lüzum kalmadan kelimelerin isimlerini ve şekillerini ezberlemiş olurdu. Böyle bir usûl ile bir çocuğun okuma öğrenebilmesi için 1,5 - 2 sene geçebilir ki, bu oldukça uzun bir zaman demekti. Bâzı mekteplerde hocalar elifbâyı ya sözlü olarak, ya da bir kâğıt üzerine yazarak tekrarlatmak şeklinde öğretirdi.

Kelimelerin imlâsını öğrenen talebe, bundan sonra hocasının verdiği Kur'an âyetlerini özellikle namaz sûrelerini yazmaya başlardı. Talebe bunları birer birer yazıp bitirdikten sonra sınıfın arkasına gider ve yazdıklarını yüksek sesle okuyarak ve vücudunu öne - arkaya sallayarak, ezberlemeğe koyulurdu. Ezzerlemesi bitince hocasına okur, şâyet hocası beğenirse, yeni bir derse başlardı. Hoca'nın önünde 30 - 40 kadar talebe bulunduğu, hepsinin de Kur'an'ın ayrı ayrı yerlerinde olduğu ve hocanın da tek başına ders verdiği düşünülür ise, bir talebenin Kur'an'ı sonuna kadar öğrenebilmesi için oldukça uzun bir zamana ihtiyacı vardı.

Kur'an mektebinin programı şöyle tesbit edilmişti: Hoca ve talebeler sınıfa, hiç değilse âdet olarak, gün doğarken gelirler ve yemek zamanına kadar hiç durmadan çalışırlardı. Hoca dışarı çıktığı zaman yerine büyük talebelerden biri geçerdi. Çalışmalara gün batıncaya kadar devam edilirdi [60].

Mektepli çocuk Kur'an'ın muayyen bir kısmını, kitabın yarısı veya tamamını ezbere öğrenince, çocuğun âilesi bütün talebelere ve hocaya ziyâfet verirdi. Bu ziyâfete fakir ve kimsesiz çocuklar bilhassa dâvet edilirlerdi. Bu çeşit ziyâfetlere muhtelif memleketlerde hatma, sulka veya tahrica denilirdi. Bu tâbirler, bâzen Kur'an'ın muayyen bir kısmının, bâzen de tamamının ezberlenmesi münâsebetiyle kullanılırdı [61].

Kur'an mekteplerinde inzibat, bedenî cezalar ile te'min edilirdi. Hoca'nın elinde uzun bir değnek vardı ve bununla dikkatsiz talebeye hafifçe veya sertçe vururdu. Suçların cezalandırılması için, suçlunun tabanına muayyen sayıda değnek ile vurulurdu ki buna falaka denirdi. Esas itibariyle hocanın vazifesi çocuklara iyi bir terbiye, yâni tamâmen dinî bir terbiye vermek-

(60) Brunot, ayn. esr., s. 654.

(61) Brunot, ayn. esr., s. 654.

ten ibâretti. Onun için âileler, çocuklarının mektep dışındaki hareketlerini cezalandırmayı da hocaya havale etmişlerdi.

Kur'an tahsilinin, mâhiyeti itibariyle, XIX. asra kadar, İslâmiyetin ilk günlerindeki durumunu aşağı - yukarı muhafaza etmiş olduğunu müşâhede etmekteyiz. Hıristiyan âleminin İslâm'a karşı devam eden taarruzunun XIX. asır ile XX. asrın başlarında şiddetini artırması, İslâmiyeti kendini müdafaaya sevk etmişti. Neticede, müslümanlar, İslâma daha sıkı sarılmaya ve İslâmın prensiplerini daha ciddî bir şekilde öğrenmeye başladılar. Bugünkü İslâmı öğrenme metodları elbette eskiye kıyasla daha iyi durumdadır.

b) Osmanlılarda Kur'an Mektepleri:

Osmanlı Türkiye'sinde bu mekteplere Sıbyan Mektebi denilirdi. Cumhuriyet devrine gelinceye kadar, bu mekteplere 4 - 7 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklar devam ederlerdi. Hemen her mahallede bir tâne bulunduğu için, bu mekteplere, halk dilinde mahalle mektebi ve çoğu taştan yapılmış olduğundan taş mektebi adı verilirdi [62]. Fatih Sultan Mehmed kendi adını taşıyan câmiin etrafında Semâniye ile Tetimme Medreselerini kurduğu zaman, bunların yanında bir de Sıbyan Mektebi yaptırmış idi. Yukarıda İslâm dünyasında umûmî görünüşünü verdiğimiz mektepler Osmanlı Türkiye'sinde biraz daha gelişmiş idi. Sıbyan mektepleri, ekseriyetle, üstü kubbeli altı hasır döşeli geniş bir oda ile bunun yanıbaşında hoca ile kalfanın oturdukları küçük bir odadan ibaret idi. Talebeler yerde, minder üstünde diz çökerek otururlardı. Gerek talebenin, gerek hocanın önünde birer rahle bulunurdu.

II. Bayezid'in kendi adını taşıyan câmiin güney cephesinde yaptırdığı mektebin vakfiyesindeki «mektebhânede muallim ve halife olanlar tâlim-i kelâm-ı kadîm ve Kur'an-ı azîm ederler» yollu ifadeden de anlaşıldığı üzere, Sıbyan Mektebleri'nin gayesi, çocuklara Kur'an okumasını öğretmek idi [63].

Çocuklara din terbiyesinin yanında, zamanın icâplarına uygun millî ve çağdaş bir terbiye verme kaygusunun Tanzimat ve bilhassa Meşrûtiyet maarifçilerine hâkim olması ile birlikte, Sıb-

(63) Günyol, ayn. esr., s. 658.
(62) V. Günyol, «Mektep» madd., İ.A., VIII, s. 658.

yan mekteplerinin ehemmiyetlerini kaybederek, yerlerini çeşitli kaygularla açılan (Rüştiye, İdadiye ve Sultaniye) mekteplere terk ettiğini görüyoruz. 1871 yılında Osmanlı hükûmetinin neşrettiği bir risale ile usûl-i cedid adı verilen bugünkü ilk mekteplerin temeli atılmış oldu. Böylece bir tarafta ders programı sırf dinî olan Sıbyan mektebi yanında, tahsil müddetleri 3 yıl olan ve talebeye elifbâ, tecvit, ilm-i hâl, Kur'an dışında, kıraat, hesap, yazı, kaide, coğrafya ve tarih dersleri de okutulan usûl-i cedid mektepleri tedrisata başlamış oldular (64).

B) MEDRESE'ye gelince : «Ders çalışılan, ders okunan yer» mânasına gelip, sonraları umûmiyetle câmileri ile birlikte bulunan tahsil müessesesi ve nihayet, bütün dereceleri ile, mektep mânasına gelmiştir. Diğer bir ifâde ile, Medrese, ders okunan yer ve talebenin içinde oturup ders okuduğu, ilim öğrendiği bina mânasına gelmiştir (65). Umûmiyetle Sıbyan Mektebi'nin üstünde eğitim ve öğretim yapılan orta ve yüksek tahsil müessesesi olarak bilinir.

a) İslâm Dünyasında Medreseler :

İslâm dünyasında ilk medrese Peygamber Efendimiz Hazret-i Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göç etmesinden (622) sonra kurulan câmiin avlusunda yapılmıştır. Suffe (sofa) adı verilen bu medrese, evsiz barksız sahabelerin, müslümanlığın emir ve ilkelerini koruyup öğrendikleri bir okul ve aynı zamanda bir barınaktı. Fakat, câmiiler, esas itibariyle bir ibadet yeri olduğu ve sükûnete ihtiyaç duyulduğu için, tedrisatın câmiin hâricinde bir yerde yapılması zarûreti ortaya çıkmıştır. Nitekim, çok geçmeden İslâm ülkelerinin bütün büyük merkezlerinde değişik şekillerde medreseler kurulmuş, bunların bir kısmı müstakil, bir kısmı da câmilerin bitişiğinde yapılmıştır. Ayrıca, zamanla gelişen çoğalan İslâmî bilgilerin belli bir düzen içinde öğretilmesi ihtiyacının anlaşılması, ibadet dışında öğretim yapmak için ayrı binaların yapılmasına lüzum görülmüştür (66). Bu maksatla yapılan ilk medreselerin XI. asrın henüz

(64) Günyol, aynı yer. Sıbyan Mektepleri hakkında daha geniş bilgi için bk., O. Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, C. 1 - 2, 82 - 96, s. 411 - 425.

(65) M. Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1984, s. 1; C. Baltacı, **XV - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976, s. 25.

(66) M. Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1984, s. 2 - 4.

başlarında Taberan ve Bağdat'da olduğunu görüyoruz. Bu medreselerde fıkhın yanısıra kelâm, hadis, tefsir, Kur'an ve öteki islâmî ilimler okutuluyordu. Ardından, Nişabur'da kurulan medreselerde daha çeşitli ilim dalları okutulmaya başlandı. Nişabur'da kurulan medreseler içinde bilhassa şu dört medrese çok meşhur idi: Gazneli Mahmud'un yakını olan Sebuktiginoğlu Nasr tarafından yaptırılan ve kendi adiyle anılan medrese, Beyhakiye Medresesi, Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün kurdurduğu Nizamiye Medresesi ve Ebu Sad İsmail el-Esterâbâdî Medresesi. Bunların hâricinde Bağdat'da inşa edilen Bağdat Nizamiye Medresesi ile Merâğa'da kurulan büyük rasathane ve kütüphane devrin en büyük ilim merkezlerinden birkaçını teşkil eder (67).

Bu adı geçen medreselerde zamanla çağın bütün bilgileri, özellikle fıkıh, tefsir, kelâm, hadis, felsefe, riyaziye (cebir, geometri, astronomi, fizik ve kimya ilimleri), heyet, mantık, tarih ve coğrafya okutulurdu.

XI. ve XII. asırlarda hızlı bir gelişme gösteren medrese tedrisatı, bütün doğu İslâm ülkelerine yayıldı. Birçok bilgin ve devlet büyüğü Türkistan ve Ön - Asya şehirlerinde medreseler yaptırdılar.

İslâm ülkelerinde medreselerin çok geliştirildiği, sayılarının çoğaltıldığı dönemlerden biri de Eyyûbîler devridir. Kudüs'de ilk medreseyi inşa etmiş olan Salâhaddîn Eyyûbî bilâhare bütün mezhepler için ayrı ayrı medreseler kurdurmuştu (68). Medrese yapımının hızla batıya doğru yayıldığını görüyoruz. Kuzey Afrika ülkelerinden Mısır, Fas, Tunus ve hattâ Endülüs (İspanya)' de medreseler kurulmuştur.

b) Türk Dünyasında Medreseler:

Şurası bir gerçek ki, İslâm dünyasındaki yayılma ile mukayese edilemiyecek derecede, medreselerin en çok geliştiği yer olarak Anadolu'yu görmekteyiz. Anadolu'da açılan medreseleri şu altı grupta tedkik etmek mümkündür: 1) Danişmendli Medreseleri (dört medrese); 2) Artukoğulları Medreseleri (beş medrese); 3) Selçuklu Medreseleri (yirmidört - 24 - medrese); 4) İl-

(67) R. Şeşen, **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti (1174 - 1193)**, İstanbul, 1983, s. 255 - 257.

(68) Şeşen,a yn. esr., s. 258 - 262.

hanlı Medreseleri (üç medrese); 5) Anadolu Beylikleri Medreseleri (yedi medrese; 6) Osmanlı Medreseleri (dörtyüze yakın medrese). Sayıları ve mahiyetleri oldukça karışık ve kabarık olan bu medreseleri burada ayrı ayrı incelemek hem uzun olacağı, hem de mevzuu dağıtacağı için, burada fazla bir bilgi verilmemiştir (69).

c) Türkistan Medreseleri:

Moğol istilasının getirdiği tahribatı atlatan Türkistan müslümanları, bilhassa Timurlular zamanında yeniden ilim ve fen sahasında kendilerini göstermeye başladılar (70). Buhâra, Semerkand, Belh, Herat ve Tus gibi meşhur şehirler medreselerle donatılmaya başlandı. Bunlar içinde bilhassa Bibi Hanım Medresesi, Uluğ Bey Medresesi, Mir Arab Medresesi, Şir Dâr Medresesi, Hargird Medresesi ve Tilla Kârî Medresesi yaptıkları öğretim ve gösterdikleri ilmî faaliyetlerle çok meşhur olmuşlardı (71). XV. ve XVI. asırlar bütün Türk - İslâm dünyasında bir altın çağ olarak ortaya çıktı. Timurlular devrindeki Türkistan medreseleri ile Osmanlı medreselerinde onbinlerce gencin ilim ve san'at tahsil ettiğini o devrin kaynakları zikretmektedirler. Bu müesseselerde o devrin en ileri içtimaî ve fennî ilimleri öğretilip - öğreniliyordu.

XV. ve XVI. asır Türkistan ve Osmanlı medreselerinde okutulan dersleri üç bölümde tasnif etmek mümkündür: a) Hesap, hendese, tıp, riyaziye (cebir, geometri, fizik ve kimya), astronomi ve hikmet derslerinin okutulduğu bölüme CÜZİYAT; b) Kelâm, belâgat, mantık, sarf ve nahiv derslerinin okutulduğu bölüme ULÛM-I ÂLİYE; c) Tefsir, hadis, fıkıh gibi derslerin oku-

(69) Türk medreseleri hakkında daha tafsilâtlı bilgi için bk., M. Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri,** İstanbul, 1984; B. Baltacı, **XV - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,** İstanbul, 1976; **İslâm Ansiklopedisi'nin** ilgili maddeleri; A. Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim,** İstanbul, 1943; M.S. Kütükoğlu, **Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve kuruluşu arefesinde İstanbul Medreseleri,** İstanbul, 1978; O. Ergin, **Türk Maarif Tarihi,** İstanbul, 1977, C. I - IV.

(70) Bu hususta tafsilat için bk., H.R. Roemer, «Timurlular» madd., **İ.A.,** XII/1, 347 - 367; L. Bouvat, «Şahruh Mirza» madd., **İ.A.,** XII/1, 286 - 288.

(71) V.V. Barthold, **Four Studies on the History of Central Asia,** İng. terc., V. ve T. Minorsky, Leiden, 1963, II, s. 120 vd.; E. Dietz «Mescid», madd., **İ.A.,** VIII, 100; Şehabettin Tekindağ, «Medrese Dönemi» İst. Ünv. 50. yıl armağanı, İst. 1973.

tulduğu bölüme ULÛM-I ALİYYE [72]. Dersler belli bir düzene göre ve başlangıç niteliğinde olandan en karmaşığına doğru gittikçe genişlerdi. Sınıf yükseldikçe dersin konusu en küçük ayrıntılarına, en derin sayılan meselelere kadar uzardı. Medreselerde okutulan dersler deneye dayanmaz, ele alınan meselelerin çözümü genel mantık kurallarına göre yapılırdı. İslâm medreselerinde derslerin, bilhassa fenle ilgili olanların, deneye tâbi tutulmadan öğretilmesi İslâm âleminde yeni keşif ve kuruluşların yapılamamasına ve dolayısiyle cemiyetin teknik sahada terakkisine izin vermemiştir. Bâzı fen sahalarında, hususiyetle tıp ve astronomi ilimlerinde gösterilen başarılar yukarıda işaret edilen sebepler dolayısiyle devamlılık arzetmemiştir. Ayrıca, daha önce de zikredildiği gibi, İslâm ülkelerinin içine düştüğü siyasî ve iktisadî istikrarsızlıklar ilim ve öğrenmeye, dolayısiyle de medrese hayatına menfi yönde tesir etmeye başlamışlardır.

c) *Medreselerin Kuruluş Gayeleri:*

Umûmiyetle İslâm medreselerinde, hususiyle Osmanlı medreselerinde, okutulan dersler çoğunlukla tefsir, hadis ve fıkıh gibi din ve hukuk ağırlıklı dersler olduğuna göre bunların öğrenimi için kurulan müesseselerin kuruluş sebeplerini de dinî bir açıdan ele almak gereklidir. Bu bakımdan İslâmın ana kaynaklarından olan Kur'an ve hadiste ilim tahsil etmeyi emreden ve teşvik eden ifadeleri burada hatırlamakta fayda vardır:

a) Kur'an-ı Kerim'de ilim yapmayı teşvik edici âyetlerden misal olmak üzere şu âyetler zikredilebilir [73]:

1 — Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?

2 — Kendilerine ilim verilenler için cennette dereceler vardır.

3 — Bu misaller var ya, biz onları insanlar için beyan ediyoruz. Bunları (bu misallerin güzelliklerini ve faydalarını) ancak âlimler anlar.

---

(72) Baltacı, ayn. esr., s. 35 - 43.

(73) Bu âyetler ve hadisler, muhterem Bilge'nin yukarıda zikredilen eserinin 14 ve 15. sayfalarından alınmıştır. İslâmî Eğitim hakkında tafsilâtlı bilgi için bk. B. Bayraklı, **İslâmda Eğitim. Batı Eğitim Sistemleri ile Mukayesesi**, İstanbul, 1980

4 — Allah'dan, kulları içinde, ancak kudret ve azametini bilen âlimler korkar.

5 — Ey Resulüm! Benim ilmimi artır de.

b) Hadislerde âyetlere nisbetle ilmi teşvik edici mahiyette çok daha fazla kuvvetli ifadelere rastlanır. Bunların da en meşhurlarını şöyle zikredebiliriz:

1 — Âlimler enbiyânın vârisleridir.

2 — Allah her kim hakkında hayır dilerse onu dinî ilimlerde bilgili kılar.

3 — İlim talebi her müslüman erkek ve kadına farzdır.

4 — Hikmetli ve bilgili sözler mümin kimsenin kaybolmuş malıdır. Onu nerede bulursa alır.

5 — İlim öğrenen ve öğreten ecirde ortakdır.

6 — Yeryüzündeki âlimler gökteki yıldızlar gibidir.

İslâm dininin ana kaynakları olan Kur'an ve hadislerde ilim tahsili ve öğrenme ile ilgili böylesine teşvik edici âyet ve hadislerin tâkip ve tatbikçisi durumunda olan müslüman devlet idârecilerinin gösterdikleri faaliyetlerin, kurdukları müesseselerin (medrese, câmi, mescid, imaret, zaviye vb. gibi) temel gayesinin Allah'ın rızasını elde etmek olduğu görülür.

d) Medreselerin Öğretim Üyeleri:

1) Müderris: Medrese veya mescid'de talebeye ders okutan hoca demektir. Müderris olmak medrese veya mescid'de okunması lâzım gelen dersleri okuyup icazet (diploma) almaya bağlı idi. Bunu yapanlar ancak müderris olabiliyorlardı. Umûmiyetle İslâm dünyasının bütün medreselerinde uzun zaman tedris işini bir tek müderris yürütmüştür (74). İslâm ülkelerinde, hususiyle Osmanlı devletinde, müderrisler ya devletten, ya da çalıştığı medresenin bağlı olduğu vakıf'dan maaş almışlardır. Bâzı hallerde müderrisleri takviye için bir takım yan ödenekler verilmiştir.

Osmanlı medreselerinde müderris olanlardan çoğu tahsillerini ya Anadolu'da, ya da diğer İslâm ülkelerinde tamamlaya-

(74) Bilge, ayn. esr., s. 17 vd.

rak işe başlarlardı. Meselâ, matematik ve astronomi gibi fen ilimlerinde daha iyi yetişmek için Osmanlı âlimleri, uzaklığına bakmadan Türkistan'a kadar gider orada bu ilim dallarında öğrenim görüp gelirlerdi [75]. XIV, XV ve XVI. asırlarda Osmanlı Türkiyesi ile Türkistan arasında kuvvetli bir kültür münasebeti olmuştu.

2) Muid: Lûgatçe mânası iade eden, esasta ise, müderrisin verdiği dersi, yaptığı takriri tekrar eden kimseye muid denir. Muid, müderris ile talebe arasında irtibatı sağlayan kişi mânasına da gelir. Yâni bugünkü asistanın pozisyonunda olan bir kimseydi [76]. Osmanlı medreselerinde muid müderris namzedi demekti. Bir müderris yanında muid olunur, gerekli ilmî ehliyeti ihraz ettikten sonra da bir medreseye tâyin edilirdi. Bâzı devirlerde muidler, ilmî seviye bakımından müderris olabilecek bir duruma geldikleri halde, boş medrese bulunamaması yüzünden muidliğe devam etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Muidler, müderrisler tarafından tâyin edilen ve müderrisler gibi devamlı maaş alan ve ek yardım gören öğretim görevlileri idiler [77].

e) Medreselerin Kuruluş Şekli:

Bütün İslâm dünyasındaki medreseler kuruluş bakımından ikiye ayrılıyorlardı: Sultanî (Sultanlar veya Padişahlar tarafından yaptırılan) ve hususî (devlet büyükleri, âlimler ve zenginler tarafından yaptırılan) medreseler. Fakat, bunun yanı sıra, Osmanlı dünyasında medreseler, önce ikiye (Umûmî Medreseler, İhtisas Medreseleri) ayrıldığı gibi, program yönünden de altı bölüme (Yirmili Medreseler, Otuzlu Medreseler, Kırklı Medreseler, Ellili Medreseler, Sahn-ı Semân Medreseleri, Altmışlı Medreseler) ayrılırlardı [78].

Medreselerin geçirdiği safhalar devletlerin içinde bulunduğu duruma göre değişmiştir. Şâyet devlet kuvvetli ve zengin ise, medreselerin de durumları iyi olmuştur. Şâyet devlet zayıf ve fakir düşmüş ise, medreselerin de durumu iyi olmamıştır. Bu

(75) Bilge, ayn. esr., s. 29 - 30.

(76) Bilge, ayn. esr., s. 34.

(77) C. Baltacı, **XV - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976. s. 33 - 34; Bilge, zikredilen esr., s. 35 vd.

(78) Baltacı, ayn. esr., s. 7 - 22 ve 37 - 42.

hususu Osmanlı tarihinde daha iyi müşahede etmek mümkündür. Osmanlı medreseleri devletin yayılma ve gelişme imkânlarıyla eş doğrultuda yürümüştür. Osmanlı ordularının gittiği ve Türklerin yerleştiği her yerde İslâm dininin anlayış ölçüleri içinde ve ilme verdiği önem derecesinde medrese açılmış ve öğretim yapılmıştır [79]. Bu sebepten Osmanlılarda, devlet müessesesi olarak medresenin ayrı bir yeri ve ehemmiyeti vardı.

f) Medrese Eğitiminin bozulması:

Medrese eğitiminin bozulmasıyle ilgili olarak akla gelen sorular şunlar oluyor: Acaba, İslâm ülkelerinin siyasî ve iktisadî bir istikrarsızlığa girmelerinin eğitim yâni medrese hayatına tesirleri nasıl olmuştur? Medrese eğitimi ile ilmî araştırmaların durmasında başka sebepler var mıydı? Burada, bu ve buna benzer soruların kısa cevaplarını bulmak zarûreti vardır.

İslâm dünyasının en mütekâmil, en uzun ömürlü devleti ve aynı zamanda bütün müslümanların hâmisi olan Osmanlı devletinde medreselerin XVI. asrın sonlarından itibaren bozulmaya başladığı görülmektedir. Bunun en büyük sebebi, devamlı harblerin getirdiği iktisadî sıkıntıların medreseye menfi yönde tesir etmesi ve ilmiye teşkilâtının bozulup dejenere olmasıdır. Bu kötü gelişme, ilme olan rağbetin azalmasına, medreselere iltimas ile kifâyetsiz elemanların girmesine, rüşvetle müderrislik ve kadılık elde edilmesine, âlimle câhilin tefrik edilememesine sebep olmuştur. Neticede, medreseler bir hercümerc içine düşmüş, aklî ve müsbet ilimler tedrisattan kaldırılarak ezbere dayanan bir eğitim şekline girilmiştir. Bir modern araştırıcının da tesbit ettiği gibi, Osmanlı Medreselerinin ve İlmiye teşkilâtının bozuluş sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür [80]: 1 — Nüfus kesâfeti: Devamlı genişleyen Osmanlı devletinde, nüfusun artması ve medreselere haddinden fazla talebenin alınması hem eğitim ve öğretimi güçleştirmiş, hem de yetişen talebenin bilgi ve ehliyet yönünden seviyesinin düşük olmasına sebep olmuştur. 2 — Devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar: Devamlı harplerin doğurduğu siyasî ve iktisadî problemlerin mâliyeyi güç duruma düşürmesi, devletin diğer müesselerinin de sıkıntıya girmesine yol açmıştır. Bilhassa askeri teşkilâtta başgöste-

(79) Bu hususta geniş bilgi için bk., Bilge, ayn. esr., Baltacı, aynı eser.
(80) Baltacı, ayn. esr., s. 61 - 64.

ren bozukluğun düzeltilememesi ve bunun menfi bir şekilde diğer müesseselere, hususiyle medreselere, tesir etmesinin önüne geçilememiştir. 3 — Ulemâ - zâdegân zümresinin doğuşu : Devlet ve Vakf nizamnâmelerinin ilim adamlarının sıkıntıya düşmemesi için onların âilelerine bir destek olarak hazırlandığı maddî imkânlar, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar dolayısiyle rahatça istismar edilmiş ve bu imkânlar lâyık olmayan kimselere de verilerek bir nevi imtiyazlı bir zümrenin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. 4 — İlmiyeye ait kanun, talimât ve geleneğin çiğnenmesi : Medreselerin bozulma sebeplerinden biri de ilmiyeye âit kanun, talimât ve geleneğin çiğnenmesidir [81].

Osmanlı devletinin içine düştüğü güçlükler halledilemediği gibi XVII. ve XVIII. asırlarda bu güçlüklere daha yenileri eklenmişti. Bu arada, devletin muhtelif sahalarda bâzı ıslahat hareketlerine teşebbüs ettiğini, fakat, Medrese meselesinde hiç bir değişikliğin yapılmadığını görmekteyiz. XIX. asırda yapılan yenilik hareketlerinde de medreselerin gereken ilgiyi görmemesi ve ancak II. Meşrûtiyet devrinde bir ıslahata teşebbüs edilebilmesi oldukça düşündürücüdür [82].

IX — USÛL-İ CEDİD ÖNCESİNDE TÜRKİSTAN MEDRESELERİNİN DURUMU :

Türkistan medreselerinin bozuluş şekli de aşağı - yukarı Osmanlı medreselerine benzemişti. Uluğ Bey zamanında oldukça verimli bir seviyeye ulaşan medrese eğitimi onun ölümünden sonra çıkan karışıklıklar devrinde gerilemeye ve çok geçmeden de iyice bozulmaya başlamıştır [83]. Türkistan'da cereyan eden bu siyasî gelişmelerin ortaya çıkardığı problemleri gittikçe kötüleşmeye başlayan iktisadî meseleler takip ettiği için medreseler daha da kötü duruma düşmüşlerdir [84] Bir ara, XIX. asrın

(81) Baltacı, ayn. esr., s. 64 - 71 arasında bu hususta geniş bilgi vermektedir.

(82) M.S. Kütükoğlu, «Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi ve kuruluş arefesinde İstanbul Medreseleri», **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, VII/1 - 2 (1978), s. 1 vd.; Ergin, ayn. esr., 1 - 2, 118 - 127.

(83) Barthold, **Fuor Studies...**, II, s. 166 vd.

(84) A.Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan ve Yakın Tarihi)**, İstanbul, 1942 - 47, s. 188 vd.

başlarında düzelir gibi olan Türkistan medreseleri aynı asrın ortalarına doğru yeniden bozulmuş ve bu bozukluğunu XX. asrın başlarına kadar devam ettirmiştir (85).

Fen ve aklî ilimlerden tamamiyle uzaklaşmış olan Türkistan medreselerinde sadece dinî tedrisat yapılmakta idi. Bu ise, cemiyetin maddeten daha iyi imkânlara kavuşmasına yetmiyordu. Gaspıralı İsmail Bey mücâdelesini başlattığı ve Rusların da İl'minskiy metodunu tatbik etmeğe çalıştığı bu devirlerde Türkistan medreselerindeki eğitim ve öğretimin vaziyeti bu durumda idi. XIX. asrın ikinci yarısında Türkistan medreselerinde şu dersler okutuluyordu: Fıkıh (veya muhtasarul Vikâye), Hadis, Tefsir (veya Şerh-i Vikâye), Arapça Sarf ve Nahiv, Arapça Dilbilgisi, Nefahat adı altında Farsça, Akaid (Türk - İslâm akideleri) ve Hikmetü'l-Ayn (86).

Türkistan medreselerinde tahsil 20 seneye kadar varan uzun bir devre devam ediyordu. Bu medreselerde okuyanlara hazırlık olmak üzere tedrisat yapan mekteplerin programları ise şöyle idi: Elifbâ (Alfabe), ilm-i hâl, namaz sûreleri, Kur'an'ın yedide birini teşkil eden ve adına Heft-i Yek denen bir ders, İslâm ahlâkı ve Ali Şîr Nevâi'nin seçme şiirlerini ihtiva eden «Nevâi» adlı bir kitap.

Hiç bir fen ve tatbiki ilim dalının ders olarak yapılmadığı bu mektep ve medreselerde okutulan mevzuların çoğu İslâm dinine ait bulunuyordu. Bâzı dersler de Arapça ve Farsça idi. Talebeler, bütün bu dersleri ezberleyerek okuyup öğrenirdi. Fakat öğrendiği Arapça ve Farsçanın Türkçe karşılığını bilmezdi.

Hemen tamamı ehl-i sünetten olan Türkistan müslümanlarının arasında en kuvvetli tarîkat Nakşibendilik idi. Mektep ve medreselerde ders veren hocaların çoğu da bu tarîkate mensup kimselerdi. Dolayısiyle mektep ve medreselerde yetişen talebe-

(85) Türkistan medreselerinde bâzı düzelmeler görülmüş ise de, bu, bâzı hükümdarların gayretleri ile olmuştu. Bu hükümdarların ölümü ile medreselerdeki düzelmeler yeniden bozulmuştur. Tafsilât için bk., M. Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetleri (1775 - 1875)**, İstanbul, 1984, s. 30 - 38.

(86) Tafsilat için bk., İ. Yarkın, «Türkistan'ın eğitim ve kültür işlerine bir bakış», **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 18 (Nisan 1964), 137 - 145; İ.Y. Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin**, İstanbul, 1985, s. 23 - 24.

ler de hocalarının tarîkatine girerler ve hattâ onlardan icâzet almadan mezun olamazlardı. Mezun olup köy ve kasabalarına dönen bu gençler ya câmilerde imamlık, ya da açtıkları mekteplerde hocalık yapıyorlardı. Ayrıca, kurdukları Nakşibendilik tarîkatı ile halka dinî telkinlerde bulunuyor ve İslâmiyetin halk arasında kuvvetlenmesine çalışıyorlardı.

Fakat, iktisadî, ticarî ve tıbbî bilgilerden yoksun ve diğer ilim dallarından, bilhassa fen sahasından, habersiz olan bu insanların, Türkistan Türklerinin maddî kalkınmalarına ve düşmanlarına karşı kendilerini müdafaa edecek teknik güce sâhip olmalarına yardımcı olmaları mümkün değildi. Mektep ve medrese eğitiminin tek faydalı yönü İslâmiyetin halka öğretilmesi ve Türk - İslâm an'anelerinin yaşamasını sağlamaktı. Bu yönleri ile, işgalci Rusların halkı ruslaştırma faaliyetlerine karşı direnmelerinde faydalı olmuşlardır. Fakat, bu faydalı olma dahi yetersiz kalıyordu. Zira, bilgi ve teknik üstünlüğü olan Rusların çeşitli aldatmacalar ile onların bu mukavemetini kırmaya çalıştıkları da unutulmamalıdır. Nitekim, Türkistan'da kurulan Rus idâresinin ve bu arada eğitim sahasında İl'minskiy metodunun tatbiki ile müslüman Türk çocuklarını ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde müslüman Türk cemiyetinin bünyesinde oldukça derin yaralar açmıştı. Onun için, Rus idâresi altına düşen müslüman ahalinin yok olmaması, hayat seviyelerini muasır medeniyet seviyesine çıkarabilmesi için bu eski usûl eğitim sisteminin mutlaka değişmesi gerekiyordu. İşte bu değişikliğin zarûrî olduğunun farkına varan kişi Gaspıralı İsmail Bey olmuştur.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir : Acaba, Türkistan medreselerindeki bu eğitim şeklinin değişmesini Gaspıralı İsmail Bey'den önce düşünenler olmamış mıdır? Elbette olmuştur. Buhâra medreselerinde tahsil gören Kazanlı âlimlerden Imenî, Kursavî ve Mercanî'den tutun da, bâzı Buhâra ulemasına ve hattâ Buhâra Emiri Muzaffereddin'e kadar pek çok kimse Gaspıralı'dan önce böyle bir ıslahatı düşünmüşlerdir [87].

---

(87) Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan...** s. 88 - 90; A. Temir, «Kursavî Abdünnasîr», **Türk Ansiklopedisi**, XXII (1975), s. 371; A.Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1942 - 47, s. 540.

X — GASPIRALI'NIN MEKTEB VE MEDRESELERE YENİ ÖĞRETİM ŞEKLİNİ GETİRİŞİ: USÛL-İ CEDİD:

Gaspıralı İsmail Bey, herşeyden evvel medreselerin eğitim ve öğretim şeklinin ve orada yapılan derslerin ıslah edilmesi gerektiğine inanıyordu. Zira, mekteblerden mezun olan gençlerin bilgi yönünden son derece yetersiz kaldıklarını ve bu bilgi ile mekteblere iyi öğretmen olamadıklarını görüyor ve bunun mutlaka düzeltilmesi gerektiğini söylüyordu. Fakat Gaspıralı, meselenin üzerine gittikçe, yapılmasını istediği ıslahatın ilk okullardan, yâni mekteblerden başlatılması zaruretine inanmaya başlamıştır. Daha önce de işaret edildiği gibi, mektebler, Kur'an okumayı, yazı yazmayı ve namaz kılmayı öğreten yerlerdi. Gençler için tahsil hayatının ilk basamağını teşkil eden bu mekteblerde dinî hususların yanı sıra, Türk dili ve grameri, matematiğin esasları, İslâm tarihi, coğrafya, dünya tarihi ve sağlık bilgisi gibi mevzuların da öğretilmesi gerektiğini söylemiştir. İnsanları yalnız sözlü anlatım ile ikna etmenin güç olduğunu bilen İsmail Bey, gerçekleşmesini istediği usûl-i cedid mektebini bizzat açarak ve tatbikatını yaparak bunun faydalarını halka göstermek yolunu seçmiştir. Bu maksatla Bahçesaray'ın Kaymaz Ağa semtinde bir mektep açarak tedrisata başladı. 12 talebesi olan bu usûl-i cedid mektebine yakın arkadaşı olan ve aynı fikirleri paylaşan Bekir Efendiyi öğretmen tâyin etti. Bekir Efendi, günde dört saat ders verdiği talebelerini 45 gün okuttu. İsmail Bey, bu kadar bir zamanda talebelerin okuma - yazma öğrenebileceğini iddia etmişti. Bu iddiasının doğru olduğunu ispat etmek için halkın önünde bu talebelerin okuma ve yazmadan imtihan edileceğini ilân etti. Dâvetliler önünde talebeleri yetiştiren Bekir Efendi, onlara daha önce hiç görmedikleri metinlerden parçalar okutup yazdırdı. Talebeler hem okuma ve hem de yazma da büyük başarı gösterdiler. Bu durum, imtihanı takip edenleri son derece etkiledi [88]. Gaspıralı iddiasında haklı çıkmıştı. Usûl-i cedid mektebinde okuma - yazma öğrenmenin ne kadar kolay ve kısa zamanda gerçekleştiği haberi Rusya müslümanları arasında hızla duyuldu. Bir müddet sonra usûl-i cedid mektebinin talebe sayısı 12'den 40'a yükseldi. Bekir Efendi, bu

(88) E.J. Lazzerini, **İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878 - 1914**, University of Washington, Ph. D., 1973, s. 27. Dr. Lazzerini bu araştırmasını basıma hazırlamakta olup, hazırlık biter bitmez bu kıymetli eseri Türkçeye çevirmeyi kendilerine söz verdim.

talebelere de aynı devrede okuma yazmayı öğretmeye muvaffak olmuştur.

Ne var ki, usûl-i cedid yöntemi ile elde edilen bu başarı, eski usûl mekteb ve medrese eğitiminin savunuculuğunu yapanların muhalefetlerini daha da sertleştirmelerine sebep olmuştu. Gaspıralı için haksız tenkid ve ithamlarda bulunmaya başladılar. Fakat İsmail Bey böyle haksız hücumlardan yılacak adam değildi. Onun için, halk arasında aleyhinde söylenenleri de boşa çıkarmak maksadiyle yetişkinler için bir de akşam mektebi açmaya karar verdi. 20 işçinin devam ettiği akşam mektebinde, aynen talebelere uygulanan program tatbik edildi ve 45 gün devam etti. Öğretmenliğini bizzat Gaspıralı'nın yaptığı işçi öğrenciler 45 günün sonunda okuma yazmayı başariyle öğrendiler. Bu son başarıdan sonra, usûl-i cedid mektebinde kısa zamanda okuma yazma öğrenmenin mümkün olduğu haberi bütün Rusya müslümanları arasında daha kuvvetle yayılmaya başladı. Haberi öğrenen ve muhtelif mekteplerde hocalık yapan pek çok molla (o zaman öğretmen yerine kullanılan isim) ve molla adayı medrese talebeleri mektuplarla Gaspıralı'ya müracaat ederek yardım istemeye başladılar. Bir müddet sonra bu yardım isteyenlerin çoğu bizzat Bahçesaray'a kadar gelerek İsmail Bey'den ders almaya başladılar. Her biri üç - dört ay İsmail Bey'in misafirhanesinde kalan bu öğretmen adaylarına İsmail Bey, heyecanla usûl-i cedid yöntemini öğretti [89]. Adaylardan tek isteği, usûl-i cedid'i öğrenenlerin mutlaka kendi kasabasına dönmesi ve orada kısa zamanda kendileri gibi hocalık yapan arkadaşlarına bu yeni metodu öğretmeleri ve birer mektep açarak bunu halka göstermeleri olmuştur.

Bir taraftan Gaspıralı, bir taraftan Bekir Efendi, usûl-i cedid'i mollalara ve molla adaylarına öğretmeye ve hızla müslümanlar arasında yaymağa devam ettiler. İsmail Bey, aynı zamanda bu fikirleri Tercüman gazetesinde yazdığı ateşli yazılariyle açıklayarak meseleyi aşağı - yukarı bütün müslüman aydınlarına kabûl ettirmeye muvaffak olmuştur.

Gaspıralı İsmail Bey, usûl-i cedid ile ilgili fikirlerini soydaş ve dindaşlarına böylece açıkladıktan ve onların tasvibini kazandıktan sonra, Rus makamlarına müracaat ederek Türkistan'da usûl-i cedid mekteplerinin açılması için yardımlarını rica etmiş-

(89) Lazzerini, ayn. esr., s. 28.

tir. Gaspıralı yaptığı mücadelede Rusya'ya dâima sadık kaldığı ve Rus kanunları çerçevesinde hareket ettiği için resmî makamlar onun isteğini doğrudan doğru reddetmemişler ve bu hususta bir memorandum hazırlayarak kendilerine verilmesini istemişlerdir. İsmail Bey, Rus makamlarının bu isteğini derhal yerine getirmiş ve hazırladığı memorandumun bir nüshasını Rus hükûmetine bir nüshasını da Türkistan Genel Vâlisi General N.O. Rosenbach'a göndermiştir (90). Rus hükûmeti Gaspıralı'nın gönderdiği memoranduma hiç bir cevap vermemiştir. Sadece, Türkistan Genel Vâlisi Rosenbach, Gaspıralı'ya bir mektup yazarak görüşlerinden istifade edeceklerini bildirmiştir.

Ne var ki, Türkistan Genel Vâlisi Rosenbach'ın Gaspıralı'ya gönderdiği cevap, Türkistan halkını ruslaştırmak emelinde olan bâzı Rus şovenistlerinin tepkilerine yol açmıştır. Bunların başında Türkistan Öğretmenler Semineri Başkanı olan N.P. Ostroumov, Türkistan meselelerinde Genel Vâliliğin danışmanı olan V.P. Nalivkin ve hazırladığı eğitim metodu ile Rusya'daki müslüman ahaliyi ruslaştırmak ve hıristiyanlaştırmak isteyen İl'minskiy bulunuyordu. Türkistan Genel Vâlisinin yanında olmamasına rağmen ilk büyük tepkiyi gösteren İl'minskiy olmuştur. Gaspıralı'nın ve fikirlerinin kendi metodunun başarısına büyük darbe vuracağını gören İl'minskiy, dostu ve Ortodoks kilisesi başkanı K.P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektubta şu hususların Rus hükûmetine duyurulmasını istemiştir: «...Bahçesaray'da «Tercüman» gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail Bey'in gayeleri şunlardır: 1 — Rus imparatorluğunun müslüman teb'ası arasında, İslâmî esaslardan ayrılmaksızın, Avrupaî eğitimi yaymak ve İslâmî fikri Avrupaî eğitimle kaynaştırmak; 2 — Çok sayıda, karışık ve değişik dillerde (lehçelerde) konuşan Rusya müslümanlarını birleştirmek ve pekiştirmek (Meselâ, Alman birliği gibi); 3 — Kendi yayın organlariyle Osmanlıcayı Türk soyundan gelen bütün müslümanların ortak dili yapmak... Şimdi ne olacak? Duyduğuma göre, Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların muhteviyatı Avrupaî, dili Osmanlıcadır. Bu, Gaspıralı ve yandaşlarının Türklere modern eğitim vermeği arzuladıklarını, fakat bunu Rusya kanalı ile yapmak istemediklerini anlatmaktadır. Türkistan Genel Vâlisine verilen son memorandumda bu açıkça ifade edilmektedir. Tatar aydınlarının Rusya Müslüman

(90) Lazzerini, ayn. esr., s. 30.

Kültür Merkezi kurma gayretlerine izin vermemeliyiz. Aksi takdirde müslümanları ruslaştırma politikamızdan hiç bir netice alamayız...» (91).

İl'minskiy metodu ile tedrisat gören Rus okullarındaki öğretmenlerin başkanı Ostroumov ise, Türkistan Genel Vâlisine yazdığı mektupta Gaspıralı gibi Rus olmayan bir adamın Rus hükûmetinin sorumluluğunda olan meselelere ne cür'etle karışıp akıl verdiğini anlayamadığını söyleyerek onun ricasını şöyle tenkid ediyordu: «Rusların yapması icap eden bir işi, Kırımlı bir Tatar (Türk)'ın yapmasına göz yummak mümkün değil. Şâyet Rus hükûmeti Türkistan halkını ruslaştırmayı istiyorsa, ülkesinin ve halkının millî varlığını koruyan ve Ruslara direnmelerini sağlayan Gaspıralı gibi adamların tam bir göz hapsinde bulundurulmaları gerektir...» (92). Aşağı - yukarı Ostroumov'la aynı görüşü paylaşan Nalivkin ise, Türkistan Genel Vâlisine yazdığı mektupta şunları söylüyordu: «Türkistan'da tâkip ettiğimiz eğitim siyaseti hakkında Gaspıralı gibi bir adamın fikirlerine rağbet edilirse, Rus hükûmeti bundan pişmanlık duyacaktır» (93).

Gaspıralı, Rus hükûmeti ile Türkistan Genel Vâlisine verdiği memorandumlardan hiç bir netice alamadı. Rus idâresince yaşayan müslüman Türk nüfusun büyük bir kısmı Türkistan'da yaşıyordu. Onun için, Gaspıralı, usûl-i cedid mekteplerini mutlaka Türkistan'da açmalıydı. Rus hükûmetinden istediği izni alamayan Gaspıralı, Rusya'nın bir vassalı durumunda olan Buhâra'nın reformcu Emîri Abdul Ahad (1885 - 1910) ile dostluğunu geliştirmeğe ve bu yolla Türkistan'ın bir kısmı olan Buhâra'da usûl-i cedid mektepleri açmaya karar verdi. Buhâra Emîri ile dostluğun gelişmesi için durum gayet müsait idi. Zira, Buhâra Emîri Abdul Ahad, Gaspıralı'nın müslümanların ilerlemesi için Tercüman gazetesinde yazdığı yazıların iyi bir okuyucusu idi. Ayrıca, Emîr, 1893 başlarında Rusya'yı ziyâret ederken Kırım'da Bahçesaray'a da uğramış ve Gaspıralı'yı güzel mücadelesinden dolayı tebrik etmişti (94). Bu ziyaret esnasında Gaspıralı ve Bu-

(91) N. Devlet, **1905 - 1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, Ankara 1985, s. 17.

(92) Lazzerini, ayn. esr., s. 31.

(93) Lazzerini, ayn. esr., s. 31.

(94) Lazzerini, ayn. esr., s. 32.

hâra Emîri müslümanların hayatlarını ilerletmek için yapılması lâzım gelen yenilikler hakkında uzun uzun konuşmuşlardı.

Emîr Abdul Ahad ile Gaspıralı arasındaki bu dostluk, Emîrin, Gaspıralı İsmail Bey'i Buhâra'ya dâvet etmesiyle daha da gelişti. 1893 Mayısı sonlarında Buhâra'ya varan Gaspıralı, Emîrin yazlık sarayında olmasından istifade ederek Buhâra'daki eski metod mekteplerini ziyaret etti ve ilgililerle eğitim meseleleri üzerinde uzun uzun sohbetlerde bulundu. Bu arada Semerkand ve Taşkent'i de ziyaret eden Gaspıralı, Rus idârecileriyle ve bu arada Taşkent'de bulunan Ostroumov ile Türkistan'daki eğitim siyaseti üzerinde görüşmeler yaptı. Nihayet, Emîrin yazlık ikâmetgâhı Şehr-i Sebz'e dâvet edilen Gaspıralı, oraya varışında Emîr tarafından samîmiyetle karşılandı. Gaspıralı'nın iki gün devam eden bu ziyareti esnasında, Emîr ile yaptığı konuşmaların esas kısmını usûl-i cedid mektepleri ve bunların müslümanlara getireceği yenilikler teşkil etti.

Fakat, Gaspıralı, bütün bu neticelerden istediği neticeyi, yâni Buhâra ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde usûl-i cedid mekteplerinin açılabilmesi için gerekli iznin verilmesini temin edemedi (95). Burada, Gaspıralı'nın bilmediği veya bildiği halde bilmez göründüğü bir husus vardı ki bundan da kısaca bahsetmek zarûreti vardır. Gaspıralı'nın Türkistan'a ve özellikle Buhâra'ya gelişini Ruslar hiç istememişlerdi. Fakat, O'nun gelişine de mâni olamamışlardı. Bunun üzerine Ruslar, Emîr Abdul Ahad'a gizlice baskı ve tehdid yaparak, onun, Gaspıralı'nın usûl-i cedid ile ilgili tekliflerine evet dememesini sağlamışlardı. Ruslar, Emîr üzerindeki bu baskılarında yalnız değillerdi. Buhâra ulemasının büyük çoğunluğu usûl-i kadîm (eski usûl) ile eğitim ve öğretimin devamına taraftar kimselerdi ve usûl-i cedid'in Buhâra mekteplerine sokulmasını istemiyorlardı. Eski usûl eğitim taraftarı ulema ile Rus idârecilerinin, Emîr Abdul Ahad'a baskı yaparak, usûl-i cedid hakkında Gaspıralı'nın yaptığı teklifleri nâzik bir şekilde reddetmesini sağlamışlardı. Hattâ Gaspıralı'nın, usûl-i cedid ile öğrenim yapmanın kolaylığını göstermek için bir mektep açılmasına dair ricasını ne Ruslar ve ne de Buhâralılar yerine getirmişti. Bu müşkül durumda Gaspıralı İsmail Bey'in imda-

(95) Gaspıralı'nın Türkistan ziyareti hakkında tafsilatlı bilgi için bk., E. Lazzerini, «From Bakhchisarai to Bukhara in 1893 : İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia», **Central Asian Survey**, Vol. 3, No. 4, s. 77 - 88.

dına o sıralar Semerkand'da oturan, fakat esasında Orenburglu zengin bir tüccar olan Abdul Gani Bay Hüseyinof adında hamiyetperver bir Türk yetişti. Gaspıralı'yı daha önce hayranlıkla takip etmiş olan Abdul Gani Bay Hüseyinof'un tam tekmil açtırdığı ve bütün masraflarını da üstüne aldığı okul, faaliyete geçmiş ve iyi neticelerini de vermiştir (96). Fakat Ruslardan ve eski usûl eğitim taraftarlarından gelen baskı neticesinde bu mektep ikinci ayını doldurmadan kapatılmıştır.

Bütün bu gelişmelerden Gaspıralı İsmail Bey'in neler hissettiğini ve nasıl üzüldüğünü gösteren bir belgenin bulunmamasına rağmen, O'nun bu geziden istediği neticeyi elde edemeyen insanların ezikliğini duyarak Bahçesaray'a döndüğünü tahmin ediyoruz. İsmail Bey'in, Buhâra ve Türkistan'da, Rus idârecileri ile eski usûl eğitim taraftarlarının kendisi ve usûl-i cedid aleyhinde gösterdiği faaliyetlerden haberdar olduğunu ve bilhassa Emîr Abdul Ahad'ın baskılarına boyun eğerek eğitim reformuna yanaşmamasını doğru bulmadığını biliyoruz. Nitekim, Gaspıralı, bu hususta düşüncelerini «Dva Khan» (İki Han) başlığı altında gazetesi Tercüman'da yazdığı bir hikâyede gayet ince bir şekilde ortaya koymuştur. Gaspıralı İsmail Bey'in «İki Han» adlı hikâyesi şöyle idi: «Bir zamanlar iki Han vardı. Hanların ikisi de iyi birer iş yapmaya karar verdiler. Hanlardan birincisi, vezirlerinin tavsiyesini dinleyerek bir câmi yaptırmaya karar verdi. İkinci Han ise, vezirlerinin buna benzer tekliflerini reddederek, hem bir câmi ve hem de bir medrese yaptırmaya karar verdi. Aradan uzun yıllar geçti. Bir gün seyyahlar, birinci Han'ın ülkesinden geçerlerken halkın son derece perişan ve cehalet içinde olduklarını görmüşler. Aynı seyyahlar ikinci Han'ın ülkesinden geçerken insanları gayet mutlu görmüş. Kimi ilimle, kimi de şiir ve edebiyatla uğraşıyormuş. Her hususta ilerlemenin görüldüğü ülkenin Han'ı, yıllar evvel bir memleketin ilerlemesinin herşeyden önce bilgi ve öğrenmeye dayandığını anlamıştı» (97).

---

(96) S.A. Zenkovky, **Pan Turkism and Islam in Russia**, Cambridge Mass, 1960, s. 86. Gaspıralı'nın eğitim reformuna maddeten büyük yardımları olan ve bilâhare de Orenburg'da Hüseyniye Medresesi'ni kuran Abdul Gani Bey Hüseyinof ve kardeşleri hakkında daha geniş bilgi için bk., A. Temir, «Hüseyinoğulları», **Türk Ansiklopedisi**, IX, s. 426 - 427; B. Şeref, **Gani Bey**, Orenburg, 1913; Dzh. Validov, **Ocherk istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revoliutsii 1917g.)**, Moscow 1923, s. 58 - 62.

(97) Lazzerini, ayn. esr., s. 39 - 40.

Muhakkak ki, bu hikâyeyi, Buhâra Emîri de okumuştu. Nitekim, bir sene sonra, yâni 1894 yazında Emir Abdul Ahad, Gaspıralı İsmail Bey'i Bahçesaray'da yeniden ziyaret etti. Bu ziyaret esnasında konuşmaların mühim kısmı yine eğitim meseleleri üzerinde olmuştu. Gaspıralı, bu konuşmalardan sonra Emîr'in usûl-i cedid mekteplerinin açılmasını samîmi olarak istediği kanaatine varmıştı. Fakat, bütün mesele, Emîrin bu isteğini ne zaman ve nasıl tatbik edebileceği idi ki bunu Emîr dahi bilmiyordu (98).

Gaspıralı, Türkistan'a yaptığı seyahatin sonunda, müslüman mekteplerinin ıslahı için yaptığı mücadelede karşısında iki muhalif grup olduğunu anlamıştı. Bunlar, müslüman Türk topluluklarını Ruslaştırmak için uğraşan Rus şovenistleri ile bilmeden Rusların oyununa gelen ve eski mektep - medrese sisteminin devamını isteyen bâzı mutaassıp müslümanlardı. Meseleyi hem müslüman ahaliye ve hem de eğitim ve öğretim işleriyle uğraşan ilgililere anlatmak maksadiyle gazetesi Tercüman'da bir serî makaleler yazmaya başladı.

Gaspıralı, bu makalelerinde her şeyden evvel, Rusya'da yaşayan müslüman ahalinin en büyük derdinin eğitim ve öğretim meselesi olduğunu artık anlama zamanının çoktan gelip geçtiğini ifade ederek şu ana soruyu soruyordu: «Bu nasıl oldu?» Bu soruya cevabı yine kendisi şöyle veriyordu: «Mekteplerimiz yok mu? Allah'a şükür var. Öğretmenlerimiz kâfi derecede çalışmıyorlar mı? Evet, çalışıyorlar. Mekteplere yardım eden ve destekleyenler yok mu? Evet, var. Halk öğrenmek istiyor mu? Evet, hem de çok. O halde, problem nedir? Mektepler eğitim ve öğretimde iyi bir metod kullanmıyorlar. İşte aksaklık budur» (99).

Bu, pratik ve verimli olmayan öğretim şeklinin mutlaka değişmesi ve yeni bir metoda kavuşması gerektiğini ileri süren Gaspıralı, yazısına şöyle devam etmiştir: «Uzun yıllar mekteplerde hocalık yaptım. Bu bana, Rus ve müslüman mektepleri hakkında kâfi bilgi verdi. Müslüman mekteplerinde okuyan zavallı çocuklar günde 6 - 7 saat çalışır ve bunu 5 - 6 sene devam ettirirler. Bu çocukların hiç bir netice elde edememelerinden doğan perişanlıklarını gördükçe pek çok gecelerim üzüntüden uykusuz geçmiştir. Talebelerin çoğu ne iyi bir bilgi, ne de iyi bir araştır-

(98) Lazzerini, ayn. esr., s. 40.

(99) Lazzerini, ayn. esr., s. 184.

ma yeteneği alabiliyordu. Öğrendikleri sadece birkaç cümleyi geçmeyen Arapça parçalardan ibaretti» [100]. Bu sistemin çok kötü olduğunu belirten Gaspıralı İsmail Bey, «beş sene mektepte okuyan bir talebe ne ibadetini doğru olarak yapabiliyor, ne de bir cümle yazabiliyordu» [101]. Bu eski usûl eğitim sisteminin tamamen değişmesi gerektiğini söyleyen Gaspıralı İsmail Bey, «talebe dinî eğitimini tam olarak öğrenmeli ve ondan sonra bugünkü dünyada ihtiyaç duyulan sanatları, dilleri ve bilgileri edinmelidir. Böyle bir hedefe ise, ancak, mevcut mektepleri ıslah ederek varılabilir» diyordu [102].

Gaspıralı'nın yeni metodu (usûl-i cedid)'na göre, Arap alfabesinin öğrenimi dahi değişik olacaktı. Bu usûlde önce harflerin telâffuz şekilleri, sonra bir kelime içinde nasıl kullanıldıkları, aynı şekilde, kelimelerin de bir cümle içinde nasıl kullanıldıkları öğretilecekti. Bunlara ilâveten talebeye baştan itibaren yazı yazma imkânı verilecekti. Mektebe devamın iyi bir şekilde ayarlanacağını, her sınıfın 30'u geçmiyecek şekilde tanzim edileceğini, günde 4 saat ve haftada 6 gün talebelerin ders göreceklerini, teneffüs ve dinlenme saatleri olacağını belirtmiştir. Sınıfların sıhhî, mektep binalarının sağlıklı ve emniyetli olacağını, ayrıca eskiden olduğu gibi talebelere dayak, falaka ve kötü sözle cezaların verilmeyeceğini, bu gibi hususların çocukları okuldan soğuttuğunu belirten Gaspıralı, usûl-i cedid mekteplerinin iki sene süreli olacağını ve talebelerin şu dersleri okuyacaklarını belirtmişlerdir: Arapça ve Türkçe okuma - yazma, kaligrafi (hat), tartışmalı ders (sualli - cevaplı öğrenme şekli), Türkçe gramer ve aritmetik [103].

Gaspıralı, umumî efkâr için yaptığı bu açıklamalardan sonra, yeni usûl mekteplerde eğitim ve öğretim işlerinin nasıl yürüdüğünü göstermeye Kırım'da, Kazan'da ve Volga havalisinde açılan mekteplerde yetiştirdiği öğretmenler vasıtasiyle göstermeye devam etti. İşin pratik ve faydalı yönlerini anlamaya başlayan müslüman ahali gün be gün usûl-i cedıd mekteplerine akın etmeye ve çocuklarını buralarda okutmaya başladılar. Bu akım kısa zamanda Türkistan'a doğru da yayılmaya başladı.

---

(100) Lazzerini, aynı yer.

(101) Lazzerini, ayn. esr., s. 185.

(102) Lazzerini, ayn. esr., s. 186.

(103) Lazzerini, ayn. esr. s. 187.

Gaspıralı'nın medrese reformuna gelince : İsmail Bey, eğitim ve öğretim hayatının ilk basamağını teşkil eden mektep meselesinde ne gibi hususların ıslah edilip ve nelerin ilâve edilebileceğini usûl-i cedid vesilesiyle izah etmişti. Bu, Gaspıralı'nın, eğitim reformu hakkındaki düşüncelerinin ve mücadelesinin birinci kısmını teşkil ediyordu. O'nun mücadelesinin ikinci safhası ise, medrese reformuna ait idi.

Daha evvel işâret edildiği gibi, Gaspıralı'dan önce de medrese sisteminde ıslahat yapılmasını isteyen âlimler olmuştu. Bunlardan ilk ikisi olan Şehabeddin Mercanî ve Abdulnasır Kursavî, Buhâra medreselerinde; İbrahim Halfin ile Hüseyin Feyzhanî, Rus mekteplerinde okumuş kimselerdi. Bu dört kişinin de şikâyet ettikleri husus aşağı - yukarı aynı idi : Medreselerde dinî eğitimin yanısıra tabiat ve fen ilimlerine ait dersler ile Rus dilinin Avrupaî bir metod ile öğretilmesi [104a]. Gaspıralı'nın teklifi ise

(104a) Bu vesile ile, daha önce medreselerin ıslahı üzerinde ısrarla durmuş olan Şehabettin Mercanî (1818 - 1889) ile Hüseyin Feyzhanî' (1821 - 1866) nin de kısaca tanıtılmasını gerekli görmekteyiz.

Bazı tarihçiler tarafından Rusya'daki Türk - İslâm dünyasının Martin Luther'i olarak tanıtılan Mercanî, bir taraftan dinde ıslahat fikirlerinin tatbik mevkiine konmasında baş rolü oynarken, diğer cihetten tarihçi olarak da şöhret kazanmıştır. Mercanî Kazan ve Petersburg Üniversite muhitinde de iyi tanınmış ve takdir edilmiştir. Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti'nde de üyelik yapan Mercanî'nin dinî görüş ve medrese programlarının ıslahı hakkındaki fikirlerini şöyle özetlenmek mümkündür :

— İçtihat kapısı herkese açıktır,
— Körükörüne taklid yolundan kaçınmak lâzımdır,
— Taassubu aşılayan eski medrese kitaplarından vazgeçilmelidir.
— Medreselerde Kur'an, Hadis ve İslâm Tarihi dersleri ön plâna alınmalıdır,
— Avrupaî «ilim»lerin öğretilmesine karşı çıkılmamalıdır.
— İslâmiyet, Peygamber zamanındaki asıl şekliyle canlandırılmalıdır.

Mercanî ders programlariyle ilgili fikirlerini önce kendi medresesinde tatbike başlamış, sonra bunlar yavaş yavaş diğer medreselere de sirayet etmiştir. Fakat medreselerin ıslahı H. Feyzhanî'nin projesine göre ancak 1890'lardan sonra gerçekleştirilebilmiştir.

Mercanî'nin talebelerinden olan Feyzhanî, gerek Kazan Üniversitesi ve gerek 1853'ten itibaren lektör olarak çalıştığı Petersburg Üniversitesinde bazı Alman ve Rus şarkiyatçılarla birlikte çalışarak müşterek eserler yayınlamış ve bilhassa Çuvaşlar ile ilgili araştırmalariyle tanınmıştır. Fakat onun yenileşme tarihindeki esas yeri

biraz daha değişik idi. O, başlangıçta medreselere yabancı unsurların girmesine pek taraftar değildi. Nitekim, 1881'de Rus hükûmetine gönderdiği bir reform tasarısında şu hususlara yer vermişti: «Hükûmetin yardımı ile büyük merkezlerde (Kazan, Ufa, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkand, Bakû, Nukha ve Bahçesaray) bulunan 9 - 10 medresede gerekli ıslahatın yapılarak eski statülerine (XV. ve XVI. asırlardaki iyi durumlarına) kavuşturulmalıdır. Bu medreseler, eskiden olduğu gibi, dinî ilimlerin yanısıra tıp, fizik, kimya, astronomi ve matematik ilimlerinin okutulduğu yer haline getirilmelidir. Ayrıca, bu derslere coğrafya, tarih, tabiat ilimleri, matematiğin diğer dalları, pedagoji, Rus dili ile hukuk dersleri ilâve edilmelidir. Eğitim ve öğretim Arapça yerine ana dil (Türkçe) de yapılmalıdır» (104). Bu medreselerde vazife görecek müderrislerin aynı zamanda Kazan Üniversitesi Oriyantal Çalışmalar Fakültesi ile Lazaryev Enstitüsü'nün Şark Dilleri Bölümünden mezun olan kimselerden olmasını isteyen Gaspıralı İsmail Bey, her medreseye üç hocanın kâfi geleceğini, bu ıslahat için yapılacak masrafın alınacak netice göz önünde tutulursa pek önemli olmayacağını ifade ederek raporuna şöyle devam etmiştir: «On beş (15) sene içinde biz, Rusya müslümanları olarak yepyeni bir eğitim sistemine kavuşacağız... Bununla, ilk öğretimi teşkil eden mekteplerimizin tedrisat programını geliştirmek imkânına kavuştuğumuz gibi, yeni bir metodu da öğretim hayatımıza sokmuş olacağız Bu, biz Rusya müslümanlarına, Rus Üniversitelerinde her türlü ilmî araştırma ve öğrenme imkânını açacaktır» (105).

Ne var ki, Gaspıralı'nın medrese reformu ile ilgili bu teklifi kötü bir zamana denk gelmişti. Mektep reformunda olduğu gibi, bu fikirlerine de karşı çıkanlar aynı gruplar olmuştu: Bir tarafta Pan - Slavizmin en parlak devrini yaşadığı Rusya'da Rus

---

ve önemi, modern ilim derslerinin de konmasiyle medreselerin ıslahı için, «Islah-ı Medaris» adlı bir proje hazırlamış olmasındadır. Onun basılmamış bu eserine dayanılarak ilk ıslah edilen medreseler şunlardır: Kazan'da Muhammediye, Azimiye, Mercanî ve Apanay medreseleri, Ufa'da Galiye ve Osmaniye medreseleri, Orenburg'da Hüseyniye medresesi, Troyski'de Resuliye medresesi, Bahçesaray'da Zincirli medresesi, Bubi'de İşbubiye medresesi. Mende, Von G., **Der Nationale Kampf der Russlandtürken**, Berlin, 1936, s. 34 - 35.

(104) Lazzerini, ayn. esr., s. 190.

(105) Lazzerini, ayn. esr., s. 191.

hükûmetini de ikna ederek Rus olmayan milletlerin, özellikle müslümanların, ruslaştırılmasını isteyen ve bu hususta faaliyet gösteren militan ve şovenist Ruslar; diğer tarafta ise, mevcut durumun sâdece Rusların işine yarayacağının farkına varamayan ve bütün medreselere hâkim olan aşırı muhafazakâr müslüman grup. Gaspıralı, muhaliflerinin baskı ve entrikalarından yılmadan mücadelesine devam etti. Zaten, o yıllarda mücadelesinin ağırlık merkezini mektep reformu teşkil ediyordu. Onun için, Rusların muhalefeti üzerinde fazla durmadı. Yalnız, bu arada, Ruslardan yardım istemenin ne kadar onur kırıcı olduğunu anladığı için, bir daha Rus makamlarından maddî yardım talebinde bulunmamağa karar verdi.

Gaspıralı'nın bu azimli ve haysiyetli mücâdalesi, sonunda, meyvelerini vermeye başladı. Nitekim, 1893'de Ufa'da, «günün şartlarına cevap verecek bir şekilde medresede gerekli ıslahatın yapılacağını» ilân eden bir resmî açıklama yapıldı [106]. Bunu fırsat bilen Gaspıralı, meseleyi umûmi efkâra tanıtmak maksadiyle gazetesi Tercüman'da bir serî yazılar yazmaya başladı.

Önce, müslüman ahalinin, mektep reformundan iyi neticeler almağa başladığını belirten Gaspıralı, artık zamanın ilerlemekte olduğunu ve «şimdi başka reformlar hakkında konuşmak istediğini, bunun da Medrese reformu olduğunu» belirtmiştir [107]. Medreselerde vazife gören müderrislere ve oralarda tahsil yapan talebelere, çalıştıkları müesseselerin daha verimli ve iyi işleyebilmesi için ne gibi yenilikler yapılması gerektiğini Tercüman'a yazarak tartışmalarını rica etmiştir. «Biz meselelerimizi tartışırsak o zaman en faydalısını ve en doğrusunu bulabiliriz» demiştir. Fakat, Gaspıralı, heyecanına sâhip olamamış ve müderrislerle talebelerin görüşlerini almadan bâzı sorular yönelterek tartışmayı başlatmıştır: «Arapça ve İlâhiyatı 20 sene yerine 8 - 10 senede öğrenmek mümkün değil midir? Öğrenme niçin bu kadar yavaş gidiyor? Yirmi sene tahsil etmelerine rağmen Mollalarımız niçin çok az bilgiye sâhip oluyorlar? Medresenin çalışma programını genişletmenin zamanı hâlâ gelmedi mi?» [108]. Bu haklı sorularıyla Gaspıralı İsmail Bey, hem müslüman aydınlarını ve hem de ilgilileri düşünmeye sevkederken, müderris ve

(106) Lazzerini, ayn. esr., s. 192.

(107) Lazzerini, ayn. esr., s. 193.

(108) Lazzerini, aynı yer.

talebelerden de son derece faydalı görüşler ihtiva eden mektuplar almağa başladı. 1894 başlarında yazdığı başka bir yazısında müderrislerin ve talebelerin meselenin halli için ileri sürdükleri fikirler «müslümanların uyumadığını gösterdiğini» söyleyen Gaspıralı, artık medrese reformu hakkında daha yapıcı fikirler ileri sürme imkânına kavuştuklarını belirtmiştir. Nitekim, «O Medrese» başlığı altında yazdığı bir makalede, medreselerde şu hususların ıslah edilebileceğini belirtmiştir: «1 — Medrese, altı ay yerine 8 veya 9 ay öğretime açık olmalı. Talebeler maddeten desteklenmeli ve isteyen talebe günde 7 - 8 saat derse girebilmelidir; 2 — Talebelerin medrese etrafında kaldıkları yurtlar daha iyi hale sokulmalı ve talebelere gece etütleri yaptırılmalıdır; 3 — Talebeler sınıflara ayrılmalı ve her sınıfta göreceği dersler tesbit edilmeli ve sene sonunda imtihana girmelidir; 4 — Müderrisler dışarıda çalışmak mecburiyetinden kurtarılmalı ve onların bütün enerjilerini ve bilgilerini talebelerinin iyi yetişmelerine vermeleri sağlanmalıdır; 5 — Arapça'nın öğretilmesinde daha iyi bir metod takip edilmelidir. Yazmaya ve aritmetik öğrenmeye daha çok alâka gösterilmelidir; 6 — Lisan dersleri için belirli günlerde talebelere ekzersiz yapma imkânı tanınmalıdır; 7 — Sınıf çalışmaları, yemekler ve çalışma saatleri dengeli bir şekilde organize edilmelidir» (109).

Gaspıralı'nın, medreselerin ıslahı için ileri sürdüğü bu fikirler, müslüman aydınları tarafından memnuniyetle benimsendi. Bu fikirler çok geçmeden Rusya'daki bütün müslüman ahali arasında da hızla yayılmaya başladı. Sonunda, müslümanların benimsediği «Yeni Metod Medrese» ortaya çıktı. Artık, usûl-i cedid mekteplerinden sonra, usûl-i cedid medreselerinin kabûlü ile Rusya'da yaşayan müslümanların hayatlarında okuma - yazmaya karşı büyük bir canlılık ve alâka hissedilmeye başlandı. Neticede, «Yeni Metod Medreseleri» Kırım ve Kazan'dan başlayarak Azerbaycan ve Türkistan'a doğru yayılmaya başladı. Fakat, Rus şovenistleri ile muhafazakâr müslüman çevrelerin direnmeleri yüzünden Yeni Metod Medreselerin, usûl-i cedid mekteplerinde olduğu gibi, en son girdiği müslüman ülkesi Türkistan olmuştur.

Gaspıralı'nın bitmek bilmeyen enerjisi, heyecanlı ve fakat haysiyetli mücâdelesi ile gerçekleşen bu ıslahata göre *Yeni Metod* veya *Usûl-i Cedid Medreseleri*'nde eğitim ve öğretim şu üç

(109) Lazzerini, ayn. esr., s. 193 - 194.

safhada yapılacaktı : 1 — İlk okul yerine geçen mektep, medrese öğretimi için bir hazırlık safhasıydı. Medrese'nin ilk tahsil devresini altı sene devam eden Rüştiye kısmı teşkil ediyordu. Medrese öğretiminin bu safhası orta okul karşılığında idi. 2 — İdadi : (Lise) Bu, medrese tahsilinde ikinci basamağı teşkil ediyor ve Rüştiye gibi altı sene devam ediyordu. 3 — Medrese tahsilinin son üç yılını teşkil eden ve Galiye adı verilen yüksek tahsil kısmı da Medrese'nin üçüncü bölümünü teşkil ediyordu.

Talebeler, Medrese tahsilleri esnasında bu üç kısımdan hangisini bitirirlerse, ve şâyet isterlerse, medreseden ayrılabilirlerdi. Yine talebe, medresenin muhtelif basamaklarında yaptıkları tahsile göre, ya mekteplere öğretmen, ya medreselere müderris veyahut da yüksek seviyede din adamı olabilirlerdi.

Yeni Metod Medreselerde okutulacak dersler ise şöyle tesbit edilmişti : Dinî ilimler (hadis, fıkıh, kelâm vb. gibi), Türk dili ve edebiyatı, Arap dili ve edebiyatı, İslâm tarihi, tarih felsefesi, umumî tarih, coğrafya, tabiat bilgisi, matematik, fizik, kimya, psikoloji, pedagoji, sağlık bilgisi, kaligrafi (hat), Rusça ve Fransızca [110].

Rus idârecilerinin muhalefeti yüzünden Yeni Metod Medreselerin sayısı maalesef fazla olmamıştır. Müslüman ahalinin dişinden tırnağından artırarak yaptığı yardımlar ve Vakıfların desteği ile 1894 - 1905 yılları arasında 9 adet Yeni Metod Medrese açılabilmiştir. Rus hükûmetinden alınan yardım ise çok cüz'i olmuştur. Yukarıda işaret edildiği gibi, Yeni Metod Medreselerin ilk olarak : Kazan, Ufa, Orenburg, Bahçesaray ve Bubi şehirlerinde kurulduğunu görüyoruz [111].

Usûl-i Cedid Medreselerindeki bu az rakama rağmen, bu eğitim müessesesinin bulunduğu bölgedeki müslümanların orta ve yüksek öğretim ihtiyaçlarının mühim bir kısmını karşıladığını Rus kaynakları dahi itiraf etmişlerdir. Diğer taraftan, usûl-i cedid mekteplerinde durumun biraz daha ferahlatıcı olduğunu görmekteyiz. Daha önce de belirtildiği gibi, Rus idârecileri müslüman Türk topluluklarının her türlü yenileşme hareketlerine, bilhassa eğitim sahasında reform yapmalarına izin vermiyorlardı. Rusların bu menfi tutumuna rağmen, usûl-i ce-

(110) Lazzerini, ayn. esr. s. 195.

(111) Mende, s. 39.

did mekteplerinin sayıların her yıl artarak çoğalmış ve I. Dünya Harbi'nin patlak verdiği 1914 yılında 5.000 adedi bulmuştur [112].

Bu arada, Türkistan'da ve Rus vassalı hâlindeki Buhâra Emirliğinde usûl-i cedid mektepleri ile usûl-i cedid Medreselerine karşı sürdürülen muhalefet de yavaş yavaş kırılmaya başlamıştır. Rus idârecileri, müslüman ahaliyi ve bilhassa yeni yetişen gençleri ruslaştırmak emelinde oldukları için ona göre eğitim ve öğretim programlarında özel bir sistem geliştirip tatbik etmek suretiyle hedeflerine varmak istiyorlardı. Böyle bir sistemi benimsetip sevdirmek güç olduğu için, Rus makamları istedikleri halde daha fazla ileri gidemiyorlardı. Onların tek avantajı, eski usûl eğitim taraftarı olan müslüman zümrenin inatla eski sistemi devam ettirmeleriydi. Fakat, Gaspıralı'nın, hem usûl-i cedid mekteplerinde, hem de usûl-i cedid medreselerinde gösterdiği başarı, bu yeni sistemin en câhil müslüman ahaliye dahi müspet şekilde tesir ettiğini herkes görmeye ve anlamaya başlamıştı. Neticede, Buhâra'da ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde usûl-i cedid mektepleri ile usûl-i cedid medreselerinin taraftarları gün geçtikçe çoğalmaya başladı.

Türkistan'da usûl-i cedid mekteblerinin hızla taraftar bulmasının sebeplerini şöyle özetleyebiliriz: Bahçesaray'da çıkan Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi Rusya müslümanları arasında pek çok sâhada olduğu gibi habercilik sâhasında da iyi bir önderdi. Tercüman'ın bilhassa Gaspıralı'nın eğitim reformu ile ilgili yazıları Orenburg'da çıkan Vakit gazetesi, Kazan'da çıkan Yulduz gazetesi ve Şûra dergisi ile Azerbaycan'da çıkan Molla Nasreddin ve Fûyûzat dergileri tarafından da yazılıp işleniyor ve bu gazeteler ve dergiler Türkistan'da okunuyordu. Dolayısiyle, Gaspıralı'nın fikirleri çeşitli yollarla Türkistan müslümanlarına ulaşıyordu. Bunların yanı sıra, Osmanlı Türkiye'sinde vuku bulan yenilikler ve bilhassa Genç Türkler hareketi Türkistan'da ilgi ve heyecanla tâkip ediliyordu. Öyleki, Genç Türkler hareketi, Hîve ve Buhâra'da «Genç Hîveliler» ve «Genç Buhâralılar» hareketi olarak devam ettirilmeye çalışılıyordu [113]. Bu arada, İran ve Hindistan'da cereyan eden yenileşme hareketleri

(112) S.A. Zenkovsky, **Pan - Turkism and Islam in Russia**, Cambridge Mass., 1960, s. 35.

de ilgi ile takip ediliyor, bunların da Türkistan'daki yenilik taraftarlarına tesiri oluyordu.

Nihayet, Gaspıralı'nın Türkistan'ı ziyaretinden sekiz sene sonra, 1901'de, Münevver Kâri tarafından ilk usûl-i cedid mektebi açıldı. Bunu, 1903'de Mahmud Hoca Behbudî'nin Semerkand'da açtığı okul takip etti. Türkistan'ın yetiştirdiği en büyük inkılâpçılardan biri olan Münevver Kâri, Gaspıralı'yı örnek alarak, hem usûl-i cedid mekteblerinde hocalık yapmış ve hem de usûl-i cedid mekteblerine hoca yetiştirmiştir. Bununla da iktifa etmeyen Münevver Kâri, usûl-i cedid mektebinin bâzı ders kitaplarını da bizzat yazarak hazırlamıştır (114).

Münevver Kâri, yanında yetiştirdiği İşan Hoca Hanî, Hasan Hoca Hanî, Şakircan Rahimî, Sabircan Rahimî, Semî Kâri, Selimhan Tillehanoğlu, Kayyum Ramazan ve Kazak Fuzeyl başta olmak üzere, pek çok idealist mektep hocalarının gayretleri ile Taşkent'deki usûl-i cedid mekteplerinin sayısını kısa zamanda 16'ya çıkarmıştır. Artık, Rusların ve eski usûl eğitim taraftarlarının mukavemeti tamamiyle kırılmıştı. Nitekim, Taşkent'deki bu hızlı hamle önce Hokand'a, sonra da Hîve ve Buhâra'ya sıçramış ve kısa zamanda bu müslüman merkezlerinde yüze yakın usûl-i cedid mektepleri açılmıştır. Türkistan'daki bu usûl-i cedid mektepleri hareketi öyle hızla ve heyecanla gelişmiştir ki, bâzı mekteplere hoca ve ders kitapları bulmak güç olmuştur. Bunun üzerine, Kırım'dan ve bilhassa Kazan'dan ders kitapları ve hocalar getirilme yoluna gidilmiştir (115).

Türkistan Türklerinin bu hummalı çalışmaları neticesinde on sene zarfında Taşkent, Buhâra, Hîve, Semerkand ve Hokand'da usûl-i cedid mekteplerinden yüzlercesi açıldı. Bolşevik İhtilâli'ne kadar geçen zamanda ise bu sayı binlere ulaştı (116). Böy-

(113) S. Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia : Bukhara and Khiva, 1865 - 1924**, Cambridge Mass., 1968, s. 205 - 209, 301 - 305.

(114) Münevver Kâri hakkında daha fazla bilgi için bk., İ. Yarkın, «Türnevver Kâri», **Türk Kültürünü Araştırma Dergisi**, Sayı : 1 - 2 (1965), nevver Kari», **Türk Kültürünü Araştırma Dergisi**, Sayı : 1 - 2 (1965), s. 161 - 172.

(115) Togan, **Bugünkü Türkili...**, s. 260.

(116) Tafsilat için bk., Zenkovsky, **Pan - Turkism and Islam in Russia**, s. 35, 76 - 91.

lece, Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya'da yaşayan müslüman Türk topluluklarının islâmiyetten kopmadan modern bir eğitime kavuşturulması için vermiş olduğu mücadele başariyle hedefine varmış oluyordu. Bu güzel gelişmeler, muhakkak ki, İsmail Bey'in hayatında vuku bulan en mutlu hâdiselerden biri olmuştur.

XI — GASPIRALI İSMAİL BEY'İN TÜRK DÜNYASINDA YAPMAK İSTEDİĞİ DİĞER YENİLİKLER

Gaspıralı'nın son 7 - 8 senelik mücadele yıllarında, hedefine vardığı için eğitim ve öğretim meselelerini ikinci plâna bıraktığını ve Dil birliği ile İslâm birliği üzerinde daha çok çalıştığını görüyoruz. Zira, müslümanların asırlardır tâkip ettikleri eski usûl mektep ve medrese eğitimini 25 seneyi aşkın bir mücadele sonunda ıslah ettikten sonra bu mesele hakkında yapacağı fazla bir iş kalmamıştı. Artık, Gaspıralı, bundan böyle Rusya'da yaşayan Türk topluluklarının birlik ve beraberliğini sağlamak, onların menfaatlerini müdafaa etmek için mücadele edecekti. Gaspıralı inanıyordu ki, birlik ve beraberlik olmadan yapılacak her ıslahat istenen neticeyi vermiyecekti, veya alınan neticeler uzun ömürlü olmayacaktı. Gaspıralı'nın bu düşüncelerini tahakkuk ettirebilmesi için siyasî gelişmeler de oldukça müsait bir duruma gelmişti.

Rusya'da başlayan 1905 ayaklanmalarından sonra Çar hükûmetinin rahatsızlıkları azaltmak için başlattığı meşrûti idâre ve açtığı Duma (meclis), Gaspıralı'nın yeni mücadelesi için iyi bir zemin hazırlamıştı. Rus Anayasasında yapılan değişiklikle Rus olmayan milletlere de Duma'da temsilcilik hakkı verilmişti. Daima meşrû zeminlerde, yâni kanunlar çerçevesinde mücadeleyi kendine şiâr edinmiş olan Gaspıralı, Duma'ya iştirak edecek Türk temsilcileri kanaliyle Rusya'da yaşayan dindaş ve soydaşlarının haklarını daha rahatlıkla savunulabileceğini düşünüyordu. Gaspıralı, hayatının son yıllarında aldığı bu kararı bir yakınına yazdığı şu mektupla daha açıkça anlatıyordu: «Tercüman gazetesi ile birlikte benim en uzun mücadele devrim sona erdi. Şimdi kısa fakat daha hızlı (hareketli) geçecek olan ikinci devir başlıyor. İhtiyar muallim politikacı olunca bu ikinci devir başlayacak. Bundan böyle Tercüman, siyasî sesimiz olacak. Ne yazık ki Tercüman gibi ikinci bir gazetemiz yok. Tercüman, bun-

dan sonra Türklerin iç ve dış düşmanlarına karşı haklarını koruma mücadelesi verecektir» (117).

Gaspıralı, bu mektubunda ifade ettiği gibi, Rusya'da yaşayan Türklerin haklarını dâhilî ve hâricî düşmanlarına karşı korumaları için Tercüman gazetesinde bir serî makaleler yazmıştır. Bu makalelerinde herşeyden evvel Türkler arasında birlik ve beraberliğin sağlanması zarûretine temas eden Gaspıralı, bunu gerçekleştirmenin her kesden önce Türklerin kendilerine düştüğünü hatırlatmış ve Duma'ya seçilen temsilcilerden de bu hususta öncü olmalarını rica etmiştir.

Ne var ki, cereyan eden hâdiseler, Gaspıralı'nın bu sahadaki mücadelesinin oldukça zor geçmesine sebep olmuştur. Değişik fikirlerin ilk defa tartışılabildiği Duma'da diğer milletlere mensup temsilcilerin yanı sıra müslüman delegelerin de kendilerini tutamayıp konuşmalarında daha fütursuzca davranmaları Rusları oldukça tedirgin etmeye başlamıştır. Bunun üzerine, bâzı Türk aydınları Ruslar tarafından takip edilmeye başlanmıştır. Bu tâkibe dayanamıyan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde, Mehmed Emin Resûlzâde gibi aydınlar kendi topluluklarının hak ve hukuklarını dış dünyada ve özellikle 1908 Meşrûtiyetinden sonra daha liberal bir havaya giren Osmanlı Türkiyesinde anlatabilmek için Rusya'yı terk ederek İstanbul'a gelmişlerdir.

Bütün bu gelişmelere rağmen İsmail Bey, Duma'ya katılan delegelere soydaşları ve dindaşları arasındaki kırgınlıkları unutturmalarını ve mutlaka birlik hâlinde olmalarını söylemeye devam etmiş ve sonunda onları bir arada toplamaya muvaffak olmuştur. Müslüman temsilcilerin bu maksatla aralarında yaptığı üçüncü kongreden sonra onları, Başkanlığını Ali Merdan Topçubaşı'nın yaptığı İttifak Partisi'nin programı çerçevesinde birleştirmeye muvaffak oldu (118).

Fakat, liberal fikirlere tahammül edemiyen Rus makamları, bu gelişmeleri engellemeye başladılar. İkinci Duma'ya 39 temsilci gönderme hakkı olan müslümanların, bu hakkı ellerinden alınarak Üçüncü Duma'ya ancak on (10) temsilci ile katılabile-

(117) Lazzarini, ayn. esr., s. 104 - 105.

(118) Rusya müslümanlarının benimsedikleri İttifak Partisi'nin programı bu çalışmanın sonunda EK olarak verilmiştir.

cekleri bildirildi. Arkasından da baskı ve tehdit dolu bir ifade taşıyan şu karar Rus hükûmeti tarafından ilân edildi: «Rus devletini kuvvetlendirmek için kurulan Devlet Duma'sı sadece şekilde değil ruhta da Rus olmak durumunda. Bunu sağlamak maksadiyle şu tedbirler alınmıştır: Etnik grupların temsilcileri yüksek sayıda bu meclise iştirak etme ve Rusya'nın problemleriyle uğraşma durumunda değildirler. Buna lüzum yoktur. Ancak, bâzı sembolik temsilcilerini Duma'ya gönderme haklarına sâhip olacaklardır» (119).

Rus hükûmetinin aldığı bu şovenistce karar, Gaspıralı'nın bu sahada verdiği mücadeleye büyük bir darbe indirmiştir. Fakat, Gaspıralı, meselenin üzerine üzerine gidipde Çar hükûmetiyle ihtilâfa girmenin hiç bir fayda sağlamıyacağını bildiği için, Rus makamlarına karşı herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır. Ancak, Gaspıralı, Rusya'da ve dünyada yaşayan müslümanların nasıl bir potensiyele sâhip olduklarını göstermek ve Çar hükûmeti üzerinde manevî bir baskı yaratmak için, Rusya hâricinde yaşayan müslümanlarla temasa geçmeye ve bir «Dünya İslâm Kongresi» toplamaya karar verdi.

A — Gaspıralı'nın Dünya İslâm Birliğini Kurma Mücadelesi:

Gaspıralı İsmail Bey, İslâm dünyasının meselelerinin tartışılacağı konferans için en münasip yerin, o günlerin siyasî atmosferine göre, Kahire olacağını ve orada bulunan dostlarının da yardımı ile böyle bir teşebbüsün başariyle neticeleneceğini ümit ediyordu. Fakat, o önce, meseleyi Tercüman'ın Eylül 1907' deki sayılarında müslümanlara duyurarak, sonra İstanbul üzerinden Mısır'a müteveccihen ayrılmayı tercih etmiştir. İsmail Bey'in, Kahire'de bir «Dünya İslâm Konferansı» toplanacağına dair Tercüman'da verdiği bu haber, gazetenin devamlı okuyucularından Macar Oriyantalisti A. Vambery tarafından derhal İngilizlere duyurulmuş ve «The Times» gazetesi «bomba gibi patlayan» bu gelişmeyi hemen okuyucularına duyurmak ihtiyacını duymuştur (120).

İsmail Bey, yolu üzerindeki İstanbul'da birkaç gün kaldıktan ve meseleyi Türk makamlariyle de görüştükten sonra, 1907 Ekim sonlarında Kahire'ye ulaşmış ve dostları Mustafa Kâmil Paşa ve Al-Mu'ayyad editörü Şeyh Ali Yusuf tarafından heye-

(119) Lazzarini, ayn. esr., s. 101.
(120) Lazzarini, ayn. esr., s. 111.

canla karşılanmıştır. Zirâ, The Times gazetesinin verdiği haber üzerine pek çok yabancı sefir ve gazeteci meseleye büyük alâka duymaya başlamıştır. Mustafa Kâmil Paşa tarafından 30 Ekim akşamı Nil kenarındaki Semirami Otelinde şerefine verilen yemekte yabancı misyon ve basın mensupları ile ulemaya tanıtılan İsmail Bey, mesele hakkında kısa ve öz bir izahta bulunmuştur. İki gün sonra, yâni 1 Kasım 1907'de, Kontinental Otelinde bir toplantı yapılmasına ve İsmail Bey'in, mesele hakkında daha geniş bilgi vermesine karar verildi.

«500 - 600 kadar ulema, ümera, fuzelâ, muharririn, üdeba ve eşraf huzurunda Mısır'ın cümle ve Avrupa'nın bâzı ceridelerinin muhabirlerinin de bulunduğu mecliste» Gaspıralı İsmail Bey, önce, Rusya müslümanlarının yapmakta olduğu ıslahat hareketlerinden bahsetmiş ve sonra da dünya müslümanlarının meselelerinin bir umumî kongrede tartışılmasının zarûretini belirtmiştir. Önemine binaen Gaspıralı'nın bu konuşmasını kendi lisanından olduğu gibi veriyoruz:

«Hazerat! Âlem-i İslâmın hali hazırına dikkatle bakılırsa her tarafta az mı çok mu efkâr uyandırdığı görülür. Her tarafta muharrikülefkâr gazetelerin çıktıkları ve bâzı müzakere meclislerinin vâki olduğu işitiliyor. Bunlar güzel alâmetlerdir. Lâkin, bu güzel alâmetlere aldanıp gaflet etmek câiz değildir, belki hatadır, çünkü gayet geride nöbette kaldığımızdan temin-i istikbal için pek çok gayretler, pek ciddî çalışmalar iktiza edecektir.

«Şimâldeki Kazan'dan cenuptaki Mısır'a, mağripteki Fas'dan şarktaki Cava'ya kadar nazar-ı teftişle bakılırsa, milel-i İslâmiyede âsâr-ı temeddünden ve irtikadan ziyâde, âsâr-ı tedenni görülecektir. Medreseler ve mektepler harap ve faydasız bir haldedir. Kisb-ü sanayii mahalliyeler ya munkarız olmuş, ya olmak yolundadır. Esnaflar sönmektedir. Âlemin ticâretinde hissemiz pek az kalmıştır. Umûr-ı sarfiyede methalimiz olmadığı gibi, ticâret-i bahriyeden bi-haber bulunuyoruz. Üç yüz milyonluk bir milletin otuz vapurlu bir şirket-i bahriyesi, beş milyon sermayeli bir bankası mevcut değildir.

«Hazerât! Dikkat edin, cümlemizin esbab-ı taayyüşü ancak baba-ecdattan kalma toprakların verdiği bereketi tabiiye sayesindedir. Hüner ve marifetle hasıl ettiğimiz şey pek azdır. Bereketli topraklarımız birçok şeyler hasıl ediyor, bunları âlem pazarlarına çıkarıp satmak dahi elimizden gelmiyor. Bundan baş-

ka bereketin bir hissesini malımızı nakleden ecnebi gemicilerine vermeğe mecburuz. Ticâret meydanı olan Avrupa, Amerika kıtaları aranılırsa hiçbir beldesinde müslüman taciri bulunmaz, bulunduğu takdirde müstesna kabilinden olur. Şarklı tacire rasgelinirse ya Ermenidir, ya Rumdur, ya Yahudidir, ya Hindu; lâkin müslüman değildir! İşbu Mısır'da yirmi kadar Hint mağazaları var, güzel ticâret ediyorlar ama hiçbiri müslüman ticârethanesi değildir! Bizim Kazan'da ve Bakû'de her milletten tacir ve misafir bulunur ama Hintli, ya da Mısırlı bir müslüman tacir görülmez. Memalik-i hâriciyede iş görmediğimizden sarfınazar, kendi vatanımızda dahi âciz kalıyoruz. Turan ve İran'ın, Osmanlı ve Mısır'ın, Mağribin ve Hindin ticâret-i mahalliyesi, alışverişi yine ecnebiler elindedir!

«Hazerât! «Yağmur yağar içeriz; yerden çıkar yeriz» ile bugün dünyada ömür sürmek mümkün ise, yarın böyle hayvanca geçinmek ve rızk kesbetmek mümkün olamıyacaktır. Bu miskinlik, bu faaliyetsizlik, bu hünersizlik bizleri bitirecektir. Ecnebisiz ve yalnız müslüman işçileriyle İslâm hükûmetleri de iş göremiyorlar. Demiryolu, deniz rıhtımı, kanal, fabrika tesis olunacaksa ecnebi mühendislerine muhtaç kalıyorlar. Hulâsa-i kelâm mağripte Ribat şehri, şarkta Şahabat hep bir derece berbat; işgüzar olsa yaramıyor Ali, Murat ve Hudadat; gerek oluyor ya Jorj, ya Ferdinant!

«Bir kavim veya millet iktidarı siyasiyesini ve istiklâlini kaybetse evet, büyük yıkıntıdır, büyük ziyandır. Lâkin faaliyeti kisbiye fıkdanile meydan-ı iktisat ve ticârette mevkiini kaybederse bir değil on defa ziyandır ve inkırazın mebadisidir. Umûm İslâmın teessüflü bu haline sebep nedir? Maarifsizlik, cehil denilirse bunların sebebi nedir suali geliyor. Milel ve akvam-ı ecnebiyeden sarfınazar, bundan elli altmış sene mukaddem müslümanlarla birlikte yaşayan, müslüman âdetlerine tâbi bulunan Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Farslar, Yahudiler ve Budîler bizlerle bir seviyede bulundukları halde, bugün temeddün ve terakkide bizlerden ileriye ne ile ve nasıl çıktılar?

«Hazerât! Bu halleri düşünmeliyiz, halimiz çok acı ve aşikâr bir haldedir. Lâkin buna karşı göz yummak, bu hali seyretmek caiz değildir, hatadır, günahtır. Bu halimiz, bu derdimizi setretmek değil, caddelerde, meydanlarda bağırıp, çağırıp söylemelidir. Yokluğunu gizleyen var olmaz, derdini söylemeyen şifa bulmaz. Derdimize, çaremize bakmalıyız, aksi halde dahilen çürüye çürüye bir gün düşer, yayılır kalırız.

«Hazerât! Meselenin hallini, marazın devasını benden istemeyiniz, âcizlerinde bu kadar bilgi ve kuvvet yoktur. Ancak, çok senelerdir bu mesele ile uğraşıyorum, lâkin çaresini bulamıyorum... Kavm-i necib-i Arabın istidad-ı medenisi ve faaliyet-i iktisadiyesi tarihile müsbettir. Kahraman Türklerin yetiştirdikleri ulemanın âsârı, Semerkand rasathanesinin harabeleri, bütün Asya'ya kanun ve intizam verdikleri bunların dahi istidad-ı tabiîlerine delildir. Akvâm-ı Turaniyeden olan Finlândiyalıların ve Macarların faaliyet-i iktisadiye ve medeniyeleri cümle Türklerin medenî istidatlarına diğer bir burhandır. Farsların, İranilerin tarih ve edebiyatları keza istidatlarına kefildir... Demek istiyorum ki Arap, Türk, Fars ve Hint akvam-ı islâmiyesinin bugünkü düşkünlüğü hilkat ve tabiatlarından ileri gelen bir hal değildir. Böyle ise faaliyet ve temeddün yollarımızı kestiren din-i mübin-i İslâm mı? Hayır, hayır! Müşerref bulunduğumuz din-i islâm terakki ve temeddünün membaıdır, evvelce görülmüş terakkimizin belki baş sebebi ve muharrikidir. Dinimiz bir kanunu mukaddestir ki «cümleniz çalışınız, cümleniz okuyunuz, cümleniz tedbir ve sanaat ile yaşayınız» kaidelerini âmirdir; bizler ise hâzırda bu evamir-i şerifenin tamamen aksini işliyoruz. İşsizlik, sanatsızlık, nâdânlık hep bizde. Hikmet, halimizin burâsındadır. İktisadî düşkünlüğümüze fikir ve akıl hareketsizliği, yâni şark âleminde bir fikir, bir eser ve bir edip zuhuruna karşı garp âleminde yüz fikir, yüz eser, yüz edip başgösterdiği ilâve olunursa, halimizin ne kadar müşkül olduğu daha güzel anlaşılmış olur. Âlem-i İslâmiyetin düşkünlüğüne bir derece Amerika kıtasının keşfi sebep olmuştur zannederim : Şark ve garbin eski yol ile ticâretinde memâlik-i islâmiye umum kervansaraydı, büyük istifadeler ediyordu. Amerika'nın keşfi deniz ticâretine, deniz yollarına meydan açıp memalik-i islâmiyeye sekte ve durgunluk getirdi; bununla beraber Avrupa'da makinacılık terakki edip bizim eski usûl tezgâhların emtiası derece derece pazarlardan çekilip fabrika imalâtı meydanı aldı, galebe çaldı. Bu haller inkâr olunamaz, lâkin bizleri yıkan, düşüren yalnız bu olmasa gerektir. Belki daha ziyadesi fena âdetlerimizde, evham ve türlü hurafâttan ileri gelmiştir... Bu benim bir zannımdır, hakikati hali keşfe iktidarım olmadığını yukarıda söylemiştim. Böyle bir meselenin halli, esbab-ı tedennimizin keşfi ve devasının tertibi bir veya iki adamın iktidarı hâricindedir. Binaenaleyh aklı kasiraneme göre asrımızın ulemasından, fudalasından erbab-ı umûr ve üdebasından mürekkep ve müteşekkil bir cemiyetin

buna çalışmasına ihtiyaç vardır zannındayım. Yâni böyle bir meseleye ve böyle dertlere çareler bulunabilirse müslüman kongresi içtihadile vücut bulabilir... Hemen şurasını acelece arzedelim ki, müslüman kongresi, mü'temeri islâmî dediğimden panislâmizm ya da siyasî bir içtimâ akla gelmesin. Hutbemin başındanberi söylediğim tedenni ve düşkünlüğe nihayet vermek, terakkii içtimaimize ve iktisadiyemize yol açmakla asrın terakkiyâtından hissement olmak arzusundan başka bir şey olmadığı anlaşılmak gerekir. Binaenaleyh mevaddı siyasiyeden bahsedilmemek şeraiti tahtında mü'temeri islâmiye dâvet ve cem edilmesini zarûri görüyoruz» (121).

Gaspıralı İsmail Bey,in, İslâm dünyasının içine düştüğü kötü durumu gayet açık ve samimî bir şekilde gözler önüne sermesi konferansı takip edenler tarafından heyecanla karşılanmış ve kendisine büyük tezahürat yapılmıştır. Konferanstan sonra yapılan görüşmeler esnasında Gaspıralı'ya yaklaşan İngiliz sefiri kendisine şöyle bir soru yöneltir: «Konuşmanız gayet güzeldi. Vaadinize itimat ediyorum. Tasavvur ettiğiniz kongre siyasiyata girişmez fakat sonra siyasî bir sıfat almaz mı?». Bu soruya Gaspıralı, «Efendim, olabilir ki ileride müslüman kongreleri bugün kararlaştırılan huduttan çıkar, fakat belki de çıkmaz... Burası bendenizce malûm değildir. Binaenaleyh gelecek zamanlara kefil değilim ve olamam, arzettiklerim birinci kongreye mahsustur, bugün olduğu gibi, gelecekte dahi hükûmet ve nezaret hâricinde davet ve inikat mümkün olamıyacağına göre bendeniz bu cihetten havf etmiyorum» cevabını vermiştir (122).

Konferansın hemen akabinde yapılan teklifler üzerine «Dünya İslâm Kongresi» için bir tertip heyeti seçilmiştir. Bu heyete seçilenler arasında şu şahıslar bulunuyordu: Salim al-Başri (Başkan), Hüseyin Vasıf (Başkan yardımcısı), Muhammed Tevfik al-Bakri (Başkan yardımcısı), Ahmed Hafız Bey (Muhasip), Ömer Lütfi (Sekreter), Ali Yusuf, Hasan Rafki, Musa Galib, İbrahim al-Hilbavi, Muhammed Hüseyin, Yusuf Sadık, Rafik al-Azm, Hakkı al-Azm, Hasan Bakri ve Muhammed Ahmed al-Şerif (123). Bu heyet «Dünya İslâm Kongresi» için gerekli çalışmalara derhal başladı.

Bu arada, Gaspıralı, Kırım'a dönmek için yeniden yola çıkar ve her zaman yaptığı gibi İstanbul'da yine birkaç gün kalarak

(121) Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey**, s. 119 - 122.
(122) Kırımer, ayn. esr., s. 125.
(123) Lazzarini, ayn. esr., s. 114.

olup bitenler hakkında İstanbul'da hükûmet erkânına bilgi verir. Bu hususu yine kendisi şöyle anlatır: «Dersaâdette iki gün kalıp eczâyı devlet-i aliyyeden bulunan Mısır'da müslüman kongresinin toplanmasına çalışmağa başladığını mübaşir sıfatiyle Yıldız'a haber vermek istedim. Fakat, «mekâtib-i askeriye» müfettişi yaver İsmail Paşa'ya iki saat izahatta bulunduğum halde efkârımı anlatamadım. İçeriye (Padişaha) yanlış haber verilmemesi için beraberimde bulunan saray memurlarından Nermi Efendi'ye söylemek istediklerimi bir bir yazdırıp paşaya takdim ettim.» Bu işi, «sırf makama hürmetten, edâyı nezaketten ötürü» yaptığını belirten İsmail Bey, sözlerini, «arkamda fesli, şapkalı geziciler bulunduğundan dost ve âşinaları ziyaretimle rahatsız etmiyerek Kırım'a geçtim» şeklinde tamamlıyor (124).

İsmail Bey, bir buçuk ay kadar Kırım'da kaldıktan ve bâzı hazırlıklar yaptıktan sonra, Aralık (1907) sonlarında tekrar Mısır'a giderek kongre hazırlıklariyle uğraşan heyetin çalışmalarına katılmıştır. Mısır dönüşünde yine İstanbul'a uğrayan İsmail Bey, hilâfet ve sadaret makamı ile yeniden temasa geçerek kongre için onların da muvafakatini almaya çalışmıştır. Fakat, bütün uğraşmalarına rağmen Yıldız Sarayından müspet veya menfi hiç bir cevap alamamıştır. Ancak, Sadrazam Ferit Paşa ile bizzat görüşme imkânı bulmuş ise de, kongre ile ilgili hiçbir husûsu halledememiştir. Gaspıralı İsmail Bey Ferit Paşa ile olan mülâkatını şöyle anlatır:

«Yıldız sükût ettiği halde sadrazam ne diyecek diye merak ediyordum. İçeriye girdim, mümkün oldukça sükûta karar vermiştim. Çünkü Paşa cenapları yazdığım mektuba ve takdim ettiğim mü'temer nizamnâmesine binaen beyan-ı efkâr edebilirlerdi. Mısır'dan, Kırım'dan beş on sual ettikten sonra âlem-i islâmın inhitatından, maarifin fıkdanından bahisle teksir ve ıslahı mekâtibe çalışmak lüzumundan, akvâm-ı islâmın ulûmdan ziyâde hurafâta dalmış bulunduğundan etraflıca mütâalar ettiler, bendeleri de ağzıma kongre sözünü getirmeyip Paşa'nın nazar ve mutâalarını kabûl ve bâzı ilâveler ederek üç çeyrek kadar mükâlemede bulundum. Mükâleme nihayet buldukta: «Memnun oldum, İstanbul'a her ne vakit teşrif buyurulursa kapı daima açıktır» la taltif buyurdular» (125).

(124) Kırımer, ayn. esr., s. 124.
(125) Kırımer, ayn. esr., s. 124 - 125.

Osmanlı Türkiyesinde ilk defa Pan - İslâmizm fikrini ortaya atıp bunu 25 - 30 seneye yakın bir siyaset olarak devam ettirmiş olan Sultan II. Abdülhamid ile onun vekillerinin, Gaspıralı İsmail Bey'in «Dünya İslâm Kongresi» fikrini niçin benimsemediklerini anlamak mümkün olmamıştır. Padişah ve hükûmet, büyük bir ihtimalle, yabancı devletlerin baskılarından çekindikleri veya kendi siyasetlerine ters düşmesinden endişe ettikleri için, Gaspıralı'nın kongre fikrine pek iltifat etmemiş olabilirler [126]. Fakat, burada, Gaspıralı'nın Osmanlı hükûmetini endişeye sevk edecek bir siyaset peşinde olmadığını belirtmek zarûreti vardır. Zira, Gaspıralı'nın sözlü ve yazılı olarak İslâm birliği ve kalkınması hususunda söyledikleri tedkik edilirse, onun, islâm milletlerinin siyasî bir problem yaratmadan, medenî ve iktisadî vaziyetlerinin düzeltilmesini, ayrıca da, müslümanlar arasındaki birliğin daha da kuvvetlendirilmesi maksadını taşıdığı açıkça görülecektir.

Hilâfet makamının bu sessiz muhalefeti Gaspıralı'yı üzmekle beraber mücadeleden yıldırmamıştır. 1908 Şubatında tekrar Mısır'a giden Gaspıralı İsmail Bey, orada tahsilde bulunan ve iyi Arapça bilen Kazanlı Abdullah Battal - Taymas'la Arapça rönesans mânasına gelen «Al-Nahdah» adlı bir gazete çıkartmaya başlamıştır. Kendisinin ve arkadaşlarının yazdığı Türkçe ve Rusça makaleleri Arapçaya tercüme eden Battal - Taymas, İslâm Kongresi fikrini şiddetle savunmaya başlamış, bu ise, diğer gazeteci arkadaşlarını harekete geçirmeye yetmiştir. Daha önceleri İslâm Kongresi fikrini benimsemiş olan Ali Yusuf «Al-Mu'ayyad»da, Mustafa Kâmil Paşa «Al-Liva»da, Raşid Rida «Al-Manar»da ve Azeriler de «Molla Nasreddin»de Gaspıralı'yı destekleyen makaleler yazmaya başladılar [127].

İşte bu devrede, Gaspıralı, «Al-Nahdah» gazetesinde yazdığı serî makaleler ile İslâm dünyasının geri kalışını ve bir «rönesans»a nasıl ihtiyaç duyduğunu gayet samimî ve açık bir şekilde anlatarak, İslâm âleminin bu çetin meselelerini tartışması için umumî bir kongre tertip etmesinin zarûretini ortaya koymuştur [128].

---

(126) Gaspıralı ile Osmanlı hükûmeti arasındaki bu ihtilâfa ait vesikaların arşivlerde iyi bir araştırma yapılarak açıklığa kavuşturulması en büyük temennimizdir.

(127) Lazzarini, ayn. esr., s. 117 - 119.

(128) Lazzarini, ayn. esr., s. 119.

Bu arada, kongre hazırlık komitesi çalışmalarını tamamlayarak ilgililere dâvetiyeleri göndermeye ve «Dünya İslâm Kongresi»nin 1908 Eylül veya Kasımında yapılacağını bildirmeye başladılar. Fakat, Türkiye'de, «Genç Türk Hareketi» olarak bilinen 1908 Temmuzunda gerçekleştirilen II. Meşrutiyet olayı kongre meselesine yeni boyutlar kazandırmıştır. İstanbul'daki yeni rejimin yöneticileri, biraz da kendi durumlarını kuvvetlendirmek ümidiyle, İslâm Kongresi'nin İstanbul'da yapılmasını istemişlerdir. Bu istek İsmail Bey'i oldukça müşkül duruma sokmuştur. Kongre tertip heyetindeki arkadaşlariyle de etraflıca konuştuktan sonra İsmail Bey, bütün hazırlıkların yapıldığını, konferans için gerekli yerlerin dahi ayrıldığını, bu sebeplerden İslâm Kongresi'nin Mısır'da yapılmasının uygun olacağını, ayrıca, Avrupalıların, İslâm Birliği (Pan - İslâmizm)'nden ve neticelerinden endişeye kapılmalarının daha az olacağını ifade ederek İstanbul'un anlayış göstermesini istemiştir [129].

Fakat, İsmail Bey'in bu ricalarına İstanbul'dan hemen cevap verilmemiş ve bir müddet sonra da Osmanlı Meşrutiyetçileri başka meselelerle meşgul olmaya başladıkları için isteklerinde ısrar etmemişlerdir. Ne var ki, bu anlaşmazlıklar kongre tarihinin devamlı geri bırakılmasına sebep olmuştur. Bu ise, işin heyecanını kaçırdığı gibi, can sıkıcı tartışmalara da yol açmıştır. Bütün bunlar ise, İsmail Bey'in oldukça bozulmuş olan sıhhatini iyice kötüleştirmiştir. İsmail Bey'in sıhhati bozulunca da kongre tarihi yeniden ertelenmek durumunda kalmış ve bir daha da gerçekleşmemiştir.

Burada, Rusların, Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri hakkında nasıl bir tavır takındıkları hususunda bâzı açıklamalar yapmak gerekiyor. Rus hükûmeti ve bilhassa Rusya'da yaşayan müslüman Türk topluluklarını ruslaştırmak emelinde olan pan - slavist çevreler, gayelerine varmada Gaspıralı'yı ve Tercüman'ı kendileri için en büyük engellerden biri olarak görmüşlerdi. Ne var ki, Gaspıralı, bütün faaliyetlerini kanunlar çerçevesinde yürüttüğü için kendisine bir şey yapamıyorlardı. İsmail Bey'in «Dünya İslâm Kongresi» için başlattığı kampanya ve bu maksatla sık sık İstanbul'a ve Kahire'ye gitmesi, onları iyiden iyiye kuşkulandırmaya başlamıştır. Nitekim, Kırım havalisini de kontrolü altında bulunduran Tavrida Bölgesi Vâlisi, Rus İçişleri

(129) Lazzarini, ayn. esr., s. 119 - 122.

Bakanı'na 8 Temmuz 1911 tarihinde gönderdiği raporda şu hususlara yer veriyordu: «Kırım'da «Tercüman» gazetesini çıkaran İsmail Mirza Gaspıralı, her sene birkaç defa Türkiye'ye gidiyor. Fakat, O'nun Türkiye'ye gitmekten maksadının ne olduğuna dair elimizde bir vesika yok. Bu sene onun Kahire'ye gideceğini öğrendik. Gaspıralı'nın bu seyahata niçin çıkmak istediğini öğrenmek için ardından bir ajan göndereceğim» (130). Rusların, Gaspıralı'nın faaliyetleri hakkında duydukları şüpheler hiç bir zaman kaybolmamış, bilâkis zamanla daha da artarak bir baskı halini almıştır.

Gaspıralı'nın cephesine gelince: O'nun «Dünya İslâm Kongresi» kampanyasını başlatması, bütün İslâm âleminde büyük heyecan yaratmıştı. Gaspıralı'nın hareketlerini sevinç ve ümitle takip eden islâm topluluklarından biri de, esasını bugünkü Pakistanlı kardeşlerimizin teşkil ettiği, Hindistan müslümanları idi. «Hindistan Encümen-i İslâmiye» derhal harekete geçerek Gaspıralı'yı Hindistan'a dâvet etmiştir. Fakat o günler çok meşgul olan İsmail Bey, Hindistanlı müslümanların bu dâvetine ancak dört sene sonra, yâni 1912'de, icabet edebilmiştir. 1912 Ocak başlarında Kırım'dan ayrılan Gaspıralı İsmail Bey, her zaman yaptığı gibi, yine İstanbul'a uğramış, iki hafta kadar kaldıktan sonra, Kahire üzerinden Aden'e ve oradan da Bombay'a hareket etmiş ve Şubat sonlarında Hindistan'a vardığında kendisini müslümanları temsilen kalabalık bir heyet karşılamıştır (131). Müslüman ileri gelenlerini bir bir ziyaret eden Gaspıralı, yapılan teklifler üzerine bir serî konferanslar da vermiştir. Bu konferanslarda İslâm dünyasının ana meselelerine temas ettiği gibi, Rusya müslümanlarının usûl-i cedid mekteplerinde nasıl kısa zamanda okuma-yazma öğrenerek terakki sağladıklarını da anlatmıştır. İsmail Bey'in usûl-i cedid mektepleri hakkında söyledikleri, dinleyenler arasında büyük alâka uyandırmış ve kendisi oradaki müslüman mekteplerine dâvet edilmiştir. Ziyaret ettiği her müslüman mektebinin, İslâm âleminin her tarafında olduğu gibi, harap ve berbat olduğunu gören İsmail Bey, eğitim sahasında vakit geçirmeden ıslahat yapmalarını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine, müslümanlar, kendisinden yardımcı olmala-

(130) A. Krichinskii, **K Istorii bor'by s prosvishcheniem i kul'turoi Krymskikh tatar**, s. 134'den nakleden Lazzarini, s. 123 - 124.

(131) Lazzarini, ayn. esr., s. 128.

rını istemişlerdir. Bunu fırsat bilen İsmail Bey, Türkiye'nin Bombay Konsolosu Cafer Bey, ulemadan Kadı Muhammed Ali ve «Akhbar al-İslâm» gazetesi sâhibi Gazi İsmail Efendi'nin yardımları ile bir usûl-i cedid mektebi açmış ve Muhammed Âzâm adında genç bir müslümanı da yeni metod ile nasıl hocalık yapılacağını öğreterek mektebi tedrise açmıştır. Meseleyi heyecanla benimseyen Muhammed Âzâm, 40 gün içinde talebelerine okuma yazmayı öğretmeye muvaffak olmuştur. Gaspıralı, Hindistan müslümanlarını iyice ikna için, talebelerin imtihanlarını halkın gözleri önünde yaptırmış ve hepsinin Urduca okuma-yazmayı nasıl başariyle öğrendiklerini ispatlamıştır. Bu, müslümanlar arasında büyük sevinçle karşılanmış ve arkasından hemen üç tane daha usûl-i cedid mektebi açılmıştır. Bir yakını, Gaspıralı'nın Hindistan müslümanlarını ziyâretini ve orada yaptıklarını şu satırlarla anlatır:

«Her yerde olduğu gibi, Hindistan'da da kendisine önceleri itimatsızlık duyulmuştu. Fakat, O, buna şaşmıyor, vakit geçirmeden kendisinden usûl-i cedid'i öğrenip muallimlik yapacak adamı buluyor ve buna müslümanların tahsile şiddetle muhtaç olduklarını telkin edip hissiyat-ı İslâmiyesini hayli uyandırdıktan sonra usûl-i cedid'i öğretiyor. Muallim bir dereceye kadar böylece te'min edildikten sonra mektep bulunup içerisi tanzim ediliyor, mektep levazımatı alınıyor ve Mart'ın ikinci günü dua ve senalar edilip büyük Hindistan'da usûl-i cedid ile tedris olunan ilk müslüman nümune-i ibtidaiyesi, uzaklardan Kırım'dan gelmiş bir Türk tarafından açılıyor... Hindistan'da usûl-i cedid teşebbüsü yalnız mektep ıslahı emelinin değil, daha umum' ve daha esaslı bir fikrin neticesi idi ki, o da, İslâm âlemini hareketete getirmek arzusu idi.

«İslâm dünyasının medeni, iktisadî, siyasî perişanlığı hakkında pek çok makaleler yazmış ve konferanslar vermiş ve İslâm âleminde ileriye doğru atılan her adımdan mutlaka bahsetmiştir. O, bunu yalnız Rusya müslümanlarını teşvik gayesiyle yapmıyordu. İslâm Kongresi fikri, Hind'de mekteplerin ıslahı arzusu hep İsmail Bey'in islâmcılık fikrinin neticeleriydi» (132).

(132) Kırımer, ayn. esr., s. 115 - 116.

b) Gaspıralı'nın Türk dünyasında «Dil Birliği» için verdiği mücadele :

Gaspıralı İsmail Bey, yetişme yıllarında, 1874'de ilk defa İstanbul'a gelmişti. Bir sene kadar kaldığı İstanbul'da İsmail Bey'in dikkatini çeken en önemli meselelerden biri de Türk dili üzerinde yapılan münakaşalar idi. Tanzimat'la başlayan ve 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlı aydınları arasında uzun tartışmalara sahne olan dil meselesi Gaspıralı'yı son derece etkilemişti. İşte bu sıralar tanıştığı Şemseddin Sami, Ahmed Midhat, Mehmed Emin ve Necib Asım Beyler gibi Osmanlı aydınları ile dostluğunu daha da geliştirmiş ve ömrünün sonuna kadar da devam ettirmiştir. Bilâhere pek çok kişinin de katılacağı bu Türk aydınlarına göre, Türklerin kültür sahasında kalkınabilmesi için Türkçenin millî dil olarak mutlaka geliştirilmesi gerekiyordu. Bu düşünceyi olduğu gibi benimseyen İsmail Bey, Bahçesaray'a dönüşünde Kırım Türkçesine de aynı usûlü, yâni sade ve basit dil kullanma yolunu, tatbik etmiştir. Fakat, kısa zamanda bu hususta ki fikirlerini geliştiren İsmail Bey, Türklerin anlayabileceği bir lisan geliştirmenin daha doğru olacağına inanmaya başlamıştır. Öyle bir dil ki, konuşulduğu ve yazıldığı zaman «İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Şarkî Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanı da anlayabilmelidir». Bu umumî dili gerçekleştirmek için Gaspıralı'nın şu esaslara dikkat ettiğini görüyoruz: a) Yaşayan Türk lehçelerinin pek kaba olmayan mahallî kelimeleri Osmanlı Türkçesinin en gelişmiş şekli olan İstanbul şivesine uydurularak kullanılmalı. b) Mümkün mertebe ecnebî lisan ve kaideleri Türkçeden çıkarmalı. c) Okur yazarlar tarafından anlaşılmayan arapça ve farsça tabirleri tasfiye etmeli [133].

Gaspıralı İsmail Bey'in, bu küçük araştırmada sık sık verdiğimiz konuşma metinleri ile makaleleri tedkik edildiğinde bunu başariyle nasıl tatbik ettiğini görürüz. Nitekim, bir meslektaşı 1910'da yazdığı «Til (dil) Yarışı» adlı eserinde Gaspıralı'nın bu hususta ki çalışmalarına şöyle yer verir: «Anadilimizin bugan selâmmet olan en büyük hadimini göstermek lâzım olsa, şüphe yoktur ki, bu zat, Tercüman muharriri Gaspıralı İsmail Bey'dir. Her kim anlarlık revişte (tarzda) açık ifadeli ve ruhlu olan kısa cümleler, güzel ve edebî tabirler usûlünü (kimin ortaya koydu-

(133) Bu hususta ayrıca bk., Kırımer, ayn. esr., s. 74.

ğunu merak ediyorsa söyleyelim) bu zat meydana koymuştur. O'nun ibarelerinde garip kelimeler, çıkışsız cümleler, bir mâna için birkaç müteradif lâfzalar olmaz. İsmail Bey'den sonra yetişmiş muharrirlerimizin tahrir ve telifte mertebeleri farklı ise de, her birisi kendisine şakirttir. Türk dilinin birinci ıslahçısı Ali Şir Nevaî ise, ikincisi, hiç şüphesiz, İsmail Bey'dir» (134).

İsmail Bey'in, Türkçe'nin bütün Türk dünyasının kullanabileceği lisan hâline gelmesi için verdiği bu sessiz ve asil mücadele son derece başarılı olmuştur. Nitekim Tercüman gazetesinde kullandığı sade Türkçe, gazetenin ulaştığı her yerde, bilhassa Kazan'da, Azerbaycan'da, Şarkî ve Garbî Türkistan'da, Balkanlarda ve Osmanlı Türkiyesinde yaşayan bütün Türkler tarafından anlaşılan bir lisan haline gelmiştir. Ziya Gökalp, «Türkçülüğün Esasları» adlı eserinde bu mevzuda şunları söyler: «Tercüman gazetesini Şimal Türkleri olduğu kadar Şark Türkleri ile Garp Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı lisanda birleşmelerinin kabil olduğuna bu gazetenin vücudü canlı bir delildir» (135).

Gaspıralı İsmail Bey, Türk dünyasında dil birliğini sağlamak için başlattığı bu büyük mücadelede neler yapmak istediğini, hedefinin neler olduğunu mümkün olduğu kadar açıkça söylemekten çekinmiştir. Bunun en büyük sebebi, Rusya'da yaşayan müslümanların ilerlemeleri için gösterdiği gayretlerden zaten kâfi derecede tedirgin olmuş olan Rus hükûmetinin muhalefetini tamamiyle karşısına almamaktı. Rusya'da yaşayan müslüman Türk topluluklarının mümkün olduğu kadar Osmanlı Türkçesi etrafında toplanmalarını açıkça yazıp ilân etmesi elbette Rusları kızdıracaktı. O, bu hedefe sessizce varmayı tercih etmiştir. Nitekim, Tercüman gazetesinde mümkün olduğu kadar bu mevzuda az yazmaya dikkat etmiştir. O, mümkün olduğu kadar meslektaşlarını sade dil kullanmaya teşvik etmiştir. Bunun en güzel misalini, kendi açtığı yolda yürüyerek Rusya'daki Türklerin millî şuurlarını kuvvetlendirmede oldukça büyük hizmetleri geçecek olan, 1906'dan itibaren Azerbaycan'da çıkmaya başlayan «Füyuzat» mecmuasının editörüne bir mektup yazarak sade dilde neşriyat yapmasını rica eden aşağıdaki yazısıdır:

---

(134) R. Fahrettin, Til Yarışı, Orenburg Vakit Matbaası, 1910'dan naklen veren Kırımer, ayn. esr., s. 74.

(135) Z. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 8.

«Füyuzat'ın birinci sayısını aldım. Güzel tertip ve tab olunmuş, hayırlı olsun. Lisanını biraz daha sadeleştirirseniz avam arasında daha ziyade münteşir mucip olurdu, zannındayım. Yazmaktan usanmıyorum, lâkin lisansızlıktan canım yandı. Volga, Kazan ve bu aralık çıkardıkları gazetelerin muhtelif ve kaba dilleri ve «Tatarlıkları» Millet gazetesinin tesisine beni mecbur etti. Sade Türkçeyi intişara mahsus olacaktır» [136].

İsmail Bey, ayrıca, Türkiye'de Türk dilinin sadeleştirilmesi faaliyetlerini de daima dikkatle takip etmiştir. Bu sahada çalışanların arzu edilen terakkiyi gösteremediğini görünce üzülür ve onların daha hızla ilerlemeleri için bizzat tartışmaya girmekten de çekinmezdi. Nitekim, bu mevzuda az yazdığı Tercüman'da «İmlâ bahsi» adı altında şu makaleyi yazmıştır: «Hayli zamandır Osmanlı matbuatında imlâ ve lisan bahisleri görülmektedir. Muteber İkdam, Malûmat, Mecmuai Ebüzziya, İzmir ve sairlerin sütunlarında tekrar edilmiştir. Lisan ve imlâ hakkında efkâr muhteliftir, başlıcaları ikidir: Biri lisan ve imlâyı sadeleştirmek, Türkleştirmek üzeredir; diğeri bu sadelik lisan-ı Osmanînin letafeti hazırasına ve birkaç asırdanberi ettiği terakkisine ziyan vereceği korkusiyle muhafaza üzeredir. «İkdam»da sadelik efkâr ve nazarları, «Malûmat»da ise hazırdaki lisan ve imlânın muhafazası taraftarlarının mütalâaları görülmektedir. İstanbul'un alışıp karıştığı telâffuzu bırakıp Kırım, ya da Azerbaycan teleffuz ve imlâsını kabûle hacet yoktur; Lâkin, Osmanlı dili, Türk şivelerinin biridir ve en büyüğüdür, edebiyatça en ziyade ilerlediğidir. Bu halde bu şivenin ıslahından, muhafazasından, ya da sadeleştirilmesinden bahsedildiği sırada (lisan-ı türkîyi) mükemmel bilmek lâzımdır. Bunu bilen ise pek azdır, belki yoktur...

«Elde her türlü lûgatımız var, fakat lûgat-ı türkî yoktur. Her türlü, bulgarca da dahil, sarf ve nahivler vardır, sarf ve nahiv-i türkî yoktur. Her türlü mecmualar vardır, mecmuai şiir-i türkî yoktur. Kırk milyona karib akvam-ı Türk'ün durub-ı emsalini, bilmecelerini hattâ tarih-i umumîsini bildiren bir eser yoktur. Bu halde lisan ve imlâ bahislerinden başlıca bir netice hasıl olur zannedemem. Halbuki mesele pek büyüktür, mühimdir, hallolunabilirse semeredar olacaktır. Lisanı lüzumsuz lûgat-i

(136) A. Caferoğlu, **İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetile Bir Etüd**, İstanbul, 1964, s. 13.

ecnebiyeden kurtarmak ve imlâsını kararlaştırmak lâzımdır. Türkçe yazan Şemseddin Sami Bey'in lisanı daha büyük lisandır. Sami'nin sadece şivesinden beş yüzü istifade ediyor... Sami'nin lisanı da Tebriz'e, Horasan'a kadar işliyor. Lisan ve imlâ bahislerinde meselenin bu ciheti de mütalâa olunmalıdır. Letafet, letafet ama, lisandan bâzı sair istifadeler de aranmalıdır» (137).

Diğer taraftan İsmail Bey, Türkiye'de dilde sadeleşme faaliyetlerinde başarılı olan edip ve şâirleri takdir ve teşvik etmekten büyük zevk almıştır. Şâir Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'e yazdığı aşağıdaki mektup bunun en güzel misalini teşkil eder. İsmail Bey mektubuna şöyle başlar:

«Kanunuevvel üç tarihli mektubunuzu yedisinde alıp hediye buyurduğunuz «Türkçe Şiirler»e sevindim ve gelmesine muntazır kaldım. Rusya nizamınca âsâr-ı şarkiyye, postadan doğruca Tiflis sansürhanesine yollanıp muayeneden sonra adreslerine gelir... Bundan dolayı eserinizi pek geç aldım. Okudum, pek ziyade ferahlandım. Eseriniz hakkında edeceğim mütalâayı Şemseddin Sami Beyefendi yazmış, tekrarına hacet yoktur. Bir denilecek kalmışsa şiirlerinizin lisanından maada efkârı da İstanbul'un «mahitap»tan, «kara saçlı mavi göz»den ibaret âsâr-ı şiiriyyesinin cümlesine faik olduğudur. Cübbeleri kiyamet olan efendilerin; bastonları, caketleri alâmet olan şık beylerin usûlüne muhalif, sade ve «kaba» türkçe kalem çekmek büyük cesarettir; âsâr-ı edebiyye ve şiiriyye arasına böyle meslekli bir eser aralaştırmak Türk âlemine büyük bir hizmettir ki derunen tebrik ediyorum.

Türk âlemine dediğim mübalâğa zannolunmasın; mübalâğayı ne severim ve ne ederim; doğrusudur, çünkü şiirlerinizi Edirne, Bursa, Konya, Ankara, Erzurum Türkleri anlayıp, lezzetleniz okuyacakları gibi, Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kâşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaktır ki, bu şerefe Fuzulî ve Nâbî nail olamadılar. Kırk elli milyonluk ve otuz asırlık bu âleme iptida bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki size şereftir, bize saadettir... Tebrik ediyorum... «Tercüman»ın da çabaladığı bu yolda hizmettir. Sade ve «kaba» lisandır ki, Dersaadetin hamal ve kayıkçılarına, Çin dahilinde bulunan Türk devecilerine gazeteyi tanıtmıştır; Ka-

(137) Kırımer, ayn. esr., s. 80 - 81.

zan'da, Sibirya'da olduğu gibi, Tebriz'de ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeğe meyil doğurmuştur. İstanbul edebiyatının mesleksiz devamından ve dudu kuşu lisanından usanmış, kararmıştım. Şiirleriniz pek büyük teselli oldu. Bunun için de Allah sizden razı olsun... Size kardeşçesine gazetemi takdim ediyorum. Duhûlü memnu değildir. Lâkin sansürle posta müvezzilerine emanet edemeyip Rusya postanesinde kalmak üzere adres yazdım. Her salı günü adam gönderip alırsanız pek memnun olurum... Baki dua ve uhuvvet...» (138).

Bu birkaç yazısı, İsmail Bey'in, dil birliğine ve Türk edebiyatının halka doğru inmesine ne derecede ve niçin ehemmiyet verdiğini, bütün Türk dünyasında canlanan sadelik cereyanını ne kadar yakından takip ve bunu nasıl teşvik ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Gaspıralı İsmail Bey'in, dil birliği meselesine bu kadar canla başla sarılması ve hayatının sonuna kadar da bunun gerçekleşmesi için çırpınması pek mühim bir sebepten ileri geliyordu. Rus idârecileri, Türk dil birliğini temelinden yıkacak esasları sessiz bir surette hazırlayarak, her türk topluluğunun kullandığı lehçe ve şiveleri daha da geliştirip onları âdeta ayrı bir dil hâline getirmeye çalışıyordu. Ayrıca, bu lehçe ve şivelerin yapısına bâzı Rusça ıstılahlar ilâve eden Ruslar, bunlar ile Türklere gûya eğitim yaptırmaya gayret etmişlerdir. Böyle bir tatbikatın neticesi elbette Türk dilini ağır bir şekilde yaralardı. Ruslar, bununla da yetinmiyerek, daha önce izah ettiğimiz İl'minskiy Metodu ile Türk dilini tamamen ortadan kaldırmayı ve Türkleri ruslaştırmayı istemişlerdir. Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı dil birliği kampanyası, Rusların bu yıkıcı faaliyetlerini büyük ölçüde durdurmaya muvaffak olmuştur.

XII — GASPIRALI İSMAİL BEY VE OSMANLI TÜRKİYESİ

Gaspıralı İsmail Bey, daha gençlik yıllarından itibaren Osmanlı Türkiyesinin dertleri ile yakından ilgileniyordu. Bilindiği gibi, Türk ordusunda subay olmak ümidiyle birkaç defa teşebbüsde bulunmuş ve hattâ Girit'i kurtarmak için Osmanlı ordusunda çarpışmak dahi istemişti. O'nun bu teşebbüsleri belki o zamanki gençliğine ve heyecanına atfedilebilir. Fakat, şurası

(138) Kırımer, ayn. esr., s. 83 - 84.

muhakkak ki, İsmail Bey, son müstakil Türk devleti olan Osmanlı Türkiyesinde meydana gelen her gelişme ile yakından ilgilenmiştir. Avrupa'da XIX. asrın ikinci yarısında meydana gelen gelişmeler ve pan - slavizmin gösterdiği düşmanlık ve yayılma hareketlerini yakından tanımış olan İsmail Bey, Osmanlı Türkiyesine karşı dışarıdan yönelen hasmane siyasete de şahit olmuştu. Türkiye'nin istiklâlini koruyabilmesi için dışarıdan tavsiye edilen ıslahat hareketlerinin, ki çoğu hıristiyan ahali için idi, ülkeye bir şey kazandırmayacağını belirtmiştir. İsmail Bey'e göre, Osmanlı devleti yapacağı ıslahat hareketlerinde devletin esas unsuru olan Türk ahaliyi düşünmek mecburiyetinde idi. Zira, bu Rusya'da ve Avrupa devletlerinde hep böyle olmuştu.

İsmail Bey, Türklerin millî şuurlarının uyanması için başta Şemseddin Sami, Mehmed Emin, Ahmed Midhat ve Necip Asım Beyler olmak üzere, o devrin Osmanlı aydınları ile daima yakından temasta bulunmuştur. Sık sık İstanbul'a gelen İsmail Bey, her gelişinde, yalnız bu zevatla değil, diğer ulema ve devlet ricali ile de görüşmüştü. Türklüğün kalkınması için siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda yapılan her teşebbüsü desteklemiştir. Bilhassa 1908'deki II. Meşrutiyet hareketinden sonra, Türkiye'ye göç edip gelen Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde, Mehmed Emin Resûlzâde'nin de hızlandırdığı «Genç Türk» hareketi esnasında bütün Türklerin dil ve kültür birliği için gösterilen faaliyetleri heyecanla desteklemiştir. Bu aydınlar ve gençlerin faaliyet merkezleri olarak göze batan «Türk Derneği», «Kırım Talebe Cemiyeti», «Türk Ocağı», «Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti» gibi cemiyetler ile, yine o devirde çıkan «Mizan», «Türk Yurdu», «Halka Doğru» ve «Türk Sözü» dergileri hep İsmail Bey'in alâkasını ve sempatisini kazanmışlardır. Zira, bu cemiyetler ve dergiler Türklerde dil ve kültür birliği için faaliyet göstermişlerdir.

Gaspıralı İsmail Bey'in, Osmanlı Türkiyesinde dikkatle tâkip ettiği önemli iki gelişme daha vardı. Bunlar, eğitim reformu ile İslâm Birliği (Pan - İslâmizm) idi. Osmanlı devletinde ilk eğitim ıslahatı II. Mahmud devrinde başlamış ve bu Tanzimat'ın ilânı ile biraz daha gelişme göstermiş idi. Fakat, bu gelişme hiç bir zaman istenen seviyeye hele Avrupa seviyesine ulaşamamıştı. Fakat, I. ve II. Meşrûtiyet devirlerinde eğitim sâhasında

oldukça köklü ıslahatlar yapılmış ve bunların iyi neticeleri de gözle görülür hale gelmiştir.

Gaspıralı, muhakkak ki, bu gelişmelerden haberdar idi. O'nun, Osmanlı Türkiyesindeki bu gelişmelerin ne kadar tesiri altında kaldığını veya ilham aldığını gösteren bir delilimiz maalesef yok. Fakat Gaspıralı'nın usûl-i cedid için verdiği mücadele tedkik edildiği zaman, O'nun Osmanlı Türkiyesindeki eğitim ıslahatından pek ilham almadığı intibaını veriyor. Bu, belki de, Gaspıralı ile Osmanlı devletinin eğitim sâhasında yaptıkları reformun aynı devreye denk gelmesinden ileri geliyordu.

Diğer taraftan, İsmail Bey, Pan - İslâmizm hareketine büyük sempati duymuştu. Fakat, daha önce de izah edildiği gibi, Gaspıralı ile Osmanlı hükûmetinin düşündükleri İslâm Birliği fikri oldukça farklı idi. Osmanlı devleti Pan - İslâmizmi siyasî bir ideoloji gibi görmüş, Gaspıralı ise, belki de içinde bulunduğu şartlar dolayısiyle, İslâm Birliğini iktisadî ve kültürel yönleriyle istemişti. Neticede, iki tarafın bir araya gelip anlaşmaları mümkün olmamıştır.

Gaspıralı İsmail Bey'in, Osmanlı Türkiyesindeki gelişmelerle ne kadar yakından ilgilendiğini, biz, ancak O'nun bu mevzularda yazdığı makalelerden anlamaktayız. Bu makalelerden bâzıları «Gaspıralı'nın Yazılarından Seçmeler» başlığı altında verilmiştir.

XIII — GASPIRALI'NIN SON GÜNLERİ VE ÖLÜMÜ:

Ruslar, İsmail Bey'in sık sık Türkiye'ye gitmesinden hoşlanmıyorlardı. Onlara göre İsmail Bey, Rusya'daki Türkleri Türkiye ile birleştirmek istediği için bu seyahatleri yapıyordu. İsmail Bey'in İstanbul'a son seyahatinin Birinci Dünya Harbi başlangıcına denk gelmesi, müttefikleriyle birlikte Türkiye üzerinde emelleri olan Rus idârecilerini tamamiyle şüphelendirmiş ve bu sebeple onun evini ve matbaasını gayr-i kanuni olarak aramaya tâbi tutmuşlardı. İsmail Bey'in, Rusya'daki Türkler üzerinde büyük nüfûzu olduğunu bilen Rus hükûmeti, onu tevkif etmekten çekinmiş ve sadece sıkı bir kontrole almıştır.

Gaspıralı, büyük bir dâva adamı olduğu için Rusların nâçiz şahsına karşı gösterdikleri kabalıklara tahammül edip hiç

ses çıkarmamıştı. Fakat, son İstanbul dönüşünde Rus jandarmalarının «Tercüman»ın matbaasını talan edercesine bir aramaya tabi tuttuklarını görünce ilk defa kendini kaybetmiş ve durumu Çar hükûmeti nezdinde şiddetle protesto etmiştir. Milletinin dâvasını daima meşrû zeminlerde yürütmüş olan bu büyük insan çok sevdiği «Tercüman» gazetesinin tahribâtına tahammül edememişti.

Rusların, evinde ve matbaasında yaptığı bu aramadan iki ay sonra Gaspıralı'nın sıhhati bozularak yatağa düşmüştür. Pek meşakkatli, yorucu ve sinir bozucu hâdiselerle geçen mücadele hayatına Gaspıralı'nın sıhhati daha fazla dayanamamıştır. Kırım yakınlarındaki Alman hastanesinde iyice muayene olan Gaspıralı'nın rahatsızlığına doktorlar doğru dürüst bir teşhis koyamamışlardır. Kendisine sâdece kat'î yatak istirahatı tavsiye edilmiştir. Böylece, uzun çalışmaların ve Rusların yere seremediği sırtı artık yataktan kalkmaz olmuştur. O'nun bu ağır durumu kısa zamanda bütün Türk illerinde duyulmuş ve Bahçesaray'daki evi ziyaretçiler ve geçmiş olsun telgrafları ile dolup taşmıştır. Bu, İsmail Bey'in moralini biraz olsun düzeltmiş ve kendisine nisbî bir iyileşme sağlamıştır. 9 Ağustos 1914'den 9 Eylül 1914'e kadar geçen bu devreden sonra, İsmail Bey'in durumu yeniden ağırlaşmıştır. 10 Eylül'de durumu daha da ağırlaşan İsmail Bey, yanındakilerden yasin-i şerif okumalarını rica etmiş ve kendisi de başucundaki Kur'an'ı Kerîm'i alarak öpüp yüzüne sürmeye başlamıştır. Bir müddet sonra gözlerini yumarak şu sözleri söylemiştir:

«Büyük Allahım! Altmış üç buçuk sene yaşadım. Bu hayatın otuz beş senesini müslümanların uyanması, terakkisi, tealisi ve tekâmülü uğrunda sarfettim. Milletimin selâmet ve saadeti için elimden her ne geldi ise hepsini yaptım. Yarabbi!...

«Ey Büyük Tanrım! Meydana getirmek istediğim bir çok şeyler daha vardı... Fakat buna muvaffak olamıyacağım... Artık... Artık ne varsa hepsi senin, her şey senin elindedir. Allahım!...» (139).

11 Eylül 1914 Perşembe sabahı İsmail Bey ebedî olarak hayata gözlerini yummuştur. Bu büyük Türk'ün vefatı kısa zamanda bütün Türk âleminde duyulmuş ve herkesi mateme boğ-

(139) Kırımer, ayn. esr., s. 137 - 138.

muştur. 12 Eylül Cuma günü cenazesi altı bin kişilik bir cemaatin elleri üstünde taşınarak yıllarca hocalığını yaptığı ve bilâhare usûl-i cedid sistemiyle tedrisat yapan bir ilim yuvası haline getirdiği Zincirli Medresesi yanındaki Mengli Giray Han türbesi yanında ebedî istirahatgâhına gömülmüştür. O günleri yaşamış bir müellifin de dediği gibi, «Bahtsız Kırım topraklarına o tarihe kadar hiç bir münasebetle bu kadar göz yaşı dökülmemişti...» (140). «Tercüman» ile öncülüğünü yaptığı Rusya'daki Türklerin matbuatı nüshalarını O'na tahsis etmiş ve Türk - İslâm dünyasına verdiği hizmetleri belirtmiştir. Aynı şekilde, Türkiye'de de matbuat İsmail Bey'in ölümünü büyük üzüntü ile vermiş, Türklüğe ve İslâma yaptığı hizmetleri dile getirerek kendisini rahmetle yâdetmiştir. Ezcümle, «Türk Yurdu» 12. sayısını Gaspıralı'ya tahsis ederek merhumun mücâdeleleri ve fikirleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Diğer taraftan, bütün Türk İllerinde olduğu gibi, İstanbul'da da Gaspıralı için Mevlûd-i Şerifler okutulmuştur. İstanbul'da Ayasofya Camii Şerifinde okutulan Mevlûd-i Şerif, o zamanki Askerî Müze Müdürü Ahmed Muhtar Paşa önderliğinde, Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Bilgi Derneği ve İslâm Mecmuası mensuplarının desteği ile olmuş, Mevlûd'den sonra merhumun Türk - İslâm dünyasına yaptığı hizmetler hakkında hutbeler okunmuştur.

Ömrünü, bütün Türklerin, yüce dinlerinin gereği olarak, okumaya ve öğrenmeye önem vermelerine hasreden ve bunun içinde mektep ve medreseleri ıslah eden, erkek çocuklar kadar kızların da okutulması gerektiğini söyleyen, İslâm dininin ilerlemeye mâni olmadığını ifade ederek medenî cereyanları kuvvetlendirmenin zarûretini belirten, iktisadî ve içtimaî sahalarda bütün müslümanlar arasında tesanüdün sağlanmasını isteyen, Türkiye'nin ve İslâm dünyasının terakkisine yarayacak fikirleri savunan, Türkiye aleyhinde yazılan ve yapılan her harekete cesurca cevap veren, Rusya'da yaşayan Türkler ile bütün dünya müslümanlarının Türkiye'ye olan alâka ve muhabbetlerini kuvvetlendirmeye çalışan, Türklerin tarihteki kudretli devirlerini hatırlatarak millî imanlarını ve millî vicdanlarını kuvvetlendirmeye gayret eden, Rusya Türklerinin siyasî fırkalara girerek parçalanmamalarını bilâkis bir araya gelmelerini ve bir teşkilât etrafında toplanmalarını isteyen bu büyük insanın ânî ölümü bütün Türk - İslâm dünyası için büyük kayıp olmuştur.

(140) Kırımer, ayn. esr., s. 138.

Fikirleri ile bizlere hâlâ önderlik eden bu büyük insanın, Türk - İslâm âleminin ilerlemesi için yazdığı yazılar ve yaptığı konuşmaların birkaç tanesini, gençlerimize rehber olur ümidiyle olduğu gibi aşağıda veriyoruz.

XIV — GASPIRALI'NIN YAZILARINDAN SEÇMELER:

24 Kasım 1896 tarihli «Tercüman» da, İsmail Bey, «*Ahvâl-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*» başlığı altında yazdığı makalesinde şu hususlara yer vermişti:

«Tercüman»ımız iki senedenberi memâlik-i Osmaniyede hayli münteşir olup okuyanlara efkârı (fikirleri) ve meselelere bakışı malûm olmuştur. Fakat, 15 senelik gazetemizin bundan evvel geçmiş on üç senelik hayatı Osmanlılara malûm olmadığından, iptidai zuhurunda kabûl ettiği mesleğin hiç tebeddül etmeyip bu saate kadar işlere ve hallere nazarının (bakışının) değişmemiş olduğunu ve bugün yazdıklarım on sene mukaddem yazmış olduğunu söylemek lâzım gelir. Devlet-i Aliyye'de ıslahat ilân olunuyor. Fakat, icrâsız kalıyormuş. Bu ıslahatın ne demek olduğu fikredilsin: İster tarihe, ister evrâk-ı mevkûtaya müracaat edin, şimdiye kadar Avrupa'nın ıslahat dediği yalnız ahâli-i hıristiyaniyeyi gözetmekten ibaret bulunmuştur. Halbuki devletin mayası ve ekser ahalisi ehl-i İslâmdır. Terakki-i ticâret dedikleri ise ecnebi sermayesine ve teşebbüsâtına meydan ve yol verdirmekten ibaret bulunmuştur. Bu halde mahallî ticaretin ve yerli ahalinin terakkisinin cüz'i olacağı elbette tabiîdir.

«İdâre muntazam değilmiş». Evet, nisbeten böyledir ve böyle olmamak da mümkün değildir. Çünkü tâ geçmiş vakitlerden kalma «Kapitülâsyon» bağları ve zincirleri çözülmedikçe intizama meydan kalmıyor.

«Gaflet devrinde aktedilmiş muâhedelerle Türkiye'nin eli ayağı bağlanmış, misafir olarak kabûl olunanlar hâneye sâhiplik hukukunu almışlardır. Avrupa memâlik-i Osmaniyeye «Hasta» namını veriyor. Hayır, hasta değildir, bağlıdır, bir çözülsün de görsün, nasıl güzel yoldaş olur!» (141).

(141) Kırımer, ayn. esr., s. 146 - 147.

14 Temmuz 1896 tarihli «Tercüman» da yazdığı Girit Meselesine dair «*Hakikat-i Hâl*» makalesinde ise şu hususlara yer vermişti:

«Şark işlerine bîtarafane nazar edenlere kapalı değildir ki şarkın ahali-i hristiyaniyesi beyninde zuhûr edegelen fesatlar bunların istiklâl arzusiyle hissiyât-ı diniyelerinden istifadeye çalışan dahilî ve hâricî entrikacıların sâyelerinin semeresidir. Ya hissiyât-ı diniye, ya hissiyât-ı kavmiye üzerine kurulan fesat zuhûr ettiğinde gazeteler ve telgraflarla âleme yaygara edildikte, şu mahalli-i fesatta ikamet eden «Türklerin» ve «mutaassıpların» bundan haberleri bile olmuyor. Bu saf ve sade adamları âlem-i medeniyete birer kanlı vahşî sıfatında gösteren muharrirler büyük alçaklık ediyorlar. Anadolu'da, Rumeli'de Türk vardır. Farzedelim ki bunlar vatandaşları olan hıristiyanlar aleyhinde (değil ya!) bulunsunlar. Fakat Girit işlerinde «Türk fenalığı», «Türk taassubu» nerede görüldü ve kim gördü ki, her yazdıklarını teftiş ve mülâhazaya borçlu olan ehl-i kalem bunları Türklere isnattan geri durmuyor.

«Politika, politika amma, birazcık insaf ve hakikat ta lâzım değil mi ya! Eğer şikâyet Girid'in yerli müslümanlarından ise cüz'î mülâhaza bu şikâyeti reddeder. Çünkü Girid'in müslümanları azdır; idârede, mahkemede nüfuzları yoktur. Maarifte, ticârette Rumlardan geri kalmışlardır ki bunlardan şikâyet etmek kurdun kuzudan ettiği şikâyete benzer. Burasını Girit'in palikaryaları ve politikacıları inkâr edebilirler, fakat ehl-i kalem ve ehl-i insaf inkâr edemez ümidindeyiz.

«Girit fesatçılarının edepsizlikleri ve insaniyetsizliklerinin ne derece taşkın olduğunu yine isnatçı gazetelerin neşriyatından anlıyoruz. Bakın: Hükûmet-i Osmaniye bunca müsaadât verip cümle fesatçıları affetti ve kabûl olunmaz talepleri bütün Avrupa tarafından da reddedildiği halde, bunlar, Osmanlı karakol sefinesine ateş edip on adamı telef ettiler. Bu vak'a Kandiya'daki İngiltere konsolosu canibinden Londra'ya iş'ar olundu. Türkler bunun neresinde?...» (142).

1 Ağustos 1908 tarihli «Tercüman»da bir serî olarak neşrettiği ve Türkiye'nin iktisadî dertlerine dair «*Âlet-i İktidar*» başlıklı makalelerinden bâzı bölümler aşağıda verilmiştir.

(142) Kırımer, ayn. esr., s. 147 - 148.

«Geçen nüshamızda iktidara maya olacak servet-i umumiye ne ile vücut bulacak demiştik. Bu sualin cevabı meseleyi halledebilir zannındayım. Devlet-i Osmaniye olsun, umûmen memâlik-i islâmiye olsun, bu yakın zamanlarda garp sermayesine karşı sermaye, sanayi ve ticâretine karşı sanayi ve ticâret yetiştirip rekabet değil, hattâ kendisini iktisaden muhafaza edemiyecek duruma düşmüştür. Ulûm-ı sınaiyenin lâzım derecede intişarı, büyük ve ucuz sermayelerin cem'i bir çok senelere tevakkuf eder. Rusya yüz senedenberi dahilî sanayi ve ticâretini himaye için pek büyük himmet ettiği ve emtiayı ecnebiyeyi men eder derecede gümrük resimlerini kuvvetlendirdiği halde, bugün gümrük tarifelerini % 10 indirse tüccarı müflis, fabrikaları berbat olacaktır. Devlet-i Osmaniye ise imtiyazât-ı ecnebiye ile bağlı ve iktisatta usûl-i serbestiye kabûl etmiş gibi bir halde bulunduğundan, garbın tesirat-ı iktisadiye ve maliyesinden kurtulabilmesi pek çok zamanlar ve himmetler isteyecektir.

«Bununla beraber kazanç ve servet-i umûmiyeyi az vakitte ilerletmek mecburiyeti vardır. Çünkü lâzım akçalar bugün karzan bulunduğu takdirde de yarın bunları ödiyebilmek için millî iktisadı kuvvetlendirmeğe bugünden başlamalıdır. Mademki elimizde % 1 veya % 2 faize kani sermaye; yüzlerce politeknik, mühendis; yüzbinlerce sanayide çalışmış amele bulunmuyor, çaremizi başka yoldan aramak lüzumu başgöstermiyor mu? Her bir devletin bütün ihtiyacını kendi memleketi dahilinde istihsal etmesi, her gereğini içerde bulup hârice muhtaç olmaması güzel bir ideal, âli bir hayaldir. Bunca mütemeddin ve müterakki Almanlar, Fransızlar, İngilizler; Arjantin'in, Rusya'nın, Romanya'nın ve Osmanlı'nın buğdaylarına muhtaç bulunuyorlar. Şüphesiz memalik-i şarkiye de Avrupa'nın mamulât-ı sınaiyesine ve cem ettiği sermayelerine bir çok zamanlar muhtaç bulunacaktır. Bu halde meyus olacak bir sebep göremiyorum. Ancak «alacağı» karşılık «vereceği» tedarikte gaflet ve tekâsül edilmemelidir.

«Muvazene-i iktisadiyeyi kaybetmemek ve kaybedilmişse zemin-i lâzimeye getirmek için nasıl bir çare bulacağız?

«Zamanımızda Japonya pek modadadır. Japonya'nın sınai terakkisi nümune gösterilip misal olabileceği söylenmektedir. Biz böyle zannetmiyoruz. Japonya'nın ahval-i içtimaiyesi memâlik-i islâmiyeden başkacadır. Japonlar ve Çinliler, kadimdenberi ehl-i sanattırlar. Ne bizim Türkler ve ne de İranîler bun-

larla kıyas edilemez. Japonlar ile Avrupa'nın İtalyanları, Rusları ve İspanyolları dahi rekabet edemez.

«Japonlar şöyle yaptı, biz de yapalım olamaz. Göz yummamalıyız. Medenî bir Türkle bedevî bir Arap arasında ne kadar fark varsa, bir köylü Türkle köylü Japon arasında da o kadar fark vardır. Buna göre iş tutmalıyız.

«Memâlik-i İslâmiyenin terakkisi ve kesb-i iktidarı acelece temin edilmek için en iptida lâzım olan yol ziraî terakkisidir. Şükürler olsun toprak çok, aşlık ne kadar olursa olsun pazar ve meydan açık.

«İlim ve usûl-i ziraatin intişar ve tatbiki tahsili sanayi gibi ağır değil. Baş sermaye olan toprak mevcut. Bu halde ancak yol ve yollar inşaası iktiza eder ki, bu da çaresiz bir şey değildir.

«Ticâret-i hâriciye nazarından ehemmiyeti sınaiyesi pek az olan Maveraünnehir, hiç sanayii olmayan Mısır'ı bizzat ziyaret ederek ziraat sayesinde kara toprakların avuç avuç sarı altına tahvil edildiğini ve intizamsızlığa bakmayıp servet-i umumiyelerinin tezayüdünü müşahede ettik. Doğrudur, ziraata sanayii ve fabrikatörlük de ilâve olunursa daha güzel olurdu. Lâkin bunun için zaman ister. Terakkiyât-ı ziraiye ise az zamanda vücuda getirilebilir...» (143).

Doğu Türkistanlı müslümanların Çin esaretinden kurtulmak için nasıl mücadele edip kan döktükleri herkesin malûmudur. Türklüğün geleceğine sarsılmaz imanla inanan Gaspıralı İsmail Bey, kendisine has uzak görüşlülüğü ile 1895'de yazdığı «*Arslan Kız*» adındaki millî hikâyesini bu Türk elinin İstiklâli için yaptığı mücadeleye hasretmişti. 24 Eylül 1895 tarihli «Tercüman»da tefrika edilen bu hikâyeden bâzı bölümleri aşağıda veriyoruz:

«...inci senesi yaz ortalarıydı. Mazlûm Kâşgar kıt'asının beldelerinden olan «Üç - Turfan» şehri muhasaraya alındığı 26. gününde idi. Otuz bin kadar Çin askeri ve on bin kadar Kalmuk mecusları «Çiling» nam zalim serdarın kumandasında olarak etraf kariyelerin ahali-yi İslâmiyesini âdet-i vahşiyeleri üzere katliam edip sabi ve sabiyelere (erkek ve kız çocuklar) dahi aman vermeyip şehri kuşatmışlardı. Şeyh İzzet Ata'nın bir tek evlâdı olan 16 - 17 yaşındaki Gülcemal nam kızı vardı.

(143) Kırımer, ayn. esr., s. 157 - 159.

«Çiling, on bin yanbo cezayi nakti vermekle 24 saatta teslim olmıyanları istiyor. Meclis kuruluyor ve ekseriyet teslime karar veriyor. Bu sırada Gülcemal atılarak:

«— Çin gibi biâman biinsaf düşmana teslim düşünülüyor. Ey ihvan (müslümanlar), başımızı, vücudumuzu düşman için hıfzetmektense fedayı can ile şöhret ve rahat kesbetmek daha efdaldır... Ben teslim olacaklardan değilim! Atam mani olmaz inşallah! Çin kuşağından geçip Kâşgar'a ve gerek olsa sair beldelere varıp halimizden haber verip sizlere haber ve belki imdat alıp gelirim.

«Ey benim sevgili babacığım, dünyalara vermez derecede naz ve muhabbetle yetiştirdiğin Gülcemal'in Çin'e cariye olduğunu ister misin?

«Kımız süzüp veyahut rakı ile kadeh doldurup huzur-ı düşmanda hizmeti biedebanede bulunmaktansa, emanet ve pâk olan canımı merdane feda etmek daha efdal değil midir?

«Ey ihvan, teslim olmayınız! Altmış - yetmiş günlük erzak olduğu ve hücumla düşmanın şehre giremiyeceği malûmdur. Gün doğmadan neler doğar... Yetmiş günümüz daha var. Hûda rızasiyle Kâşgar'a malûmat verip gelirim».

«Bu sözleri söyledikten sonra Gülcemal cebinden bıçak çıkarıp ipek gibi nazik ve belden aşağı düşen saçlarını dibinden kesip alarak meclisten çıktı.

«Babası Şeyh İzzet ve cümle meclis kızın gayret ve cesaretinden hayran olup hem ibret alıp şaşıp kaldılar. Alaca Bey en iptida kendisini topladı:

«— Aferin bu kıza. Yer yüzünde bulunan feriştelerin (meleklerin) biri budur. Bu kız, yok, bu arslan bizi düşmandan halâs edecektir. Düşman sabaha kadar cevap istemiş. Şimdi cevabı «red» olarak verelim. Üç - Turfan'da teslim olacak müslüman yoktur. On defa fedayı can bir defa Çin'e baş eğmekten efdaldır» dedikte, cümle:

«— Evet böyle cevap verelim, dediler» [144].

11 Haziran 1895 tarihli «Tercüman'da, İsmail Bey, en çok mücadele ettiği mekteplerin ıslahı meselesini «*Şark Meselesi*» adlı aşağıdaki makalesinde şöyle ele almıştı:

(144) Kırımer, ayn. esr., s. 143 - 144.

«Serlevhaya bakıp Gladistonluk, veya Bismarklık iddiasında bulunduğum zannedilmesin; indimde şark meselesi maarif meselesi demektir. İntişar-ı maarif, umum ahaliyi malûmatlı, fehimli, efkârlı edip, kesb-i rızk yollarında mahir etmektir. Eğer bunun en yengil, en doğru yolu bulunup tezce zamanda icra olunabilirse, yâni dediğim şark meselesi hallolunursa, sair cümle meseleler kendi kendiliğine hal ve terk olunmuş olurlar. İntişar-ı rının her bir iklim ve kavmin ahvâl-i hususiyesine muvafık bulunduğu usûl taklit edilirse akvam-ı islâmiye umumen müstefit olamıyacaktır. Gerçi bilgi ve malûmat heryerde birdir. Cihanın her tarafında iki kere iki dörttür. Lâkin maarifin usûl-i intişarının her bir iklim ve kavmin ahval-i hususiyesine muvafık bulunması kaide ve kanun halindedir.

«Avrupa'da intişar-ı maarif onların ulemâsı makamında bulunan ehl-i kilise sınıfının nüfûzunu kırmakla meydan aldığı halde, memâlik-i şarkiyede İslâm ulemâsının perişan halini tedavi edip ilerlettikçe veya ilerletmekle meydan alacaktır. Bunun da hikmeti garbın ehl-i kilisesiyle şarkın ulemâsı beyninde esasen mevcut olan büyük tefavüttedir (farklılıktadır). Tarih-i İslâma bir göz atalım, zamanı saadetten tâ Moğol hücumlarına gelinceye kadar memalik-i şarkiye maarif bahçesiydi. İmamı Basriler, Gazaliler, İbn-i Sinalar, Farabîler, Buhariler, Fahrettin-i Raziler ve saireler hep bu bahçenin meyvalarıdır. Yine şu zamana mahsustur ki, tüccar-ı islâm yelken gemisi ve büyükçe kayıklarla muhit-i garbide ve muhit-i kebirde dolaşıyorlardı. Müslüman kâşifi Afrika içlerinden tâ Ural dağlarına ve Sibirya'ya kadar sokuluyordu. Bedeviler ,ve mecusiler arasına girip fedakârca çalışan ulemâlar medenî ve dinî nasihatlarla ömür geçirirlerdi. Meşhur ulemâyı, bu ehl-i gayreti meydana getiren ne idi? Bunlarda görülen zekâyı, hamiyeti, efkârı ve gayreti besleyen ne idi? Maarif... Maarif... Maarif.

«Moğol akıntısından ve yıkıntısından sonra tâ bu zamana kadar âlem-i islâmın gayretten, gözden, kulaktan düşüp koca gülbahçe miskinhane harabesine çevirip asırlarca terakkiden bibehre kaldığı, büyük ulemâ zuhur etmediği, tüccar yol bulamadığı, kâşif ve nâşirlerin namları dahi unutulduğu nedendir? Maarifsizlikten...

«Eğer böyle ise, eski zamanlarda maarifin nereden ve ne gibi münteşir olduğu araştırılmalıdır. Bu devirde Avrupa'nın

darülfünunları ve ahiren memalik-i şarkiyenin bâzı büyük beldelerinde tesis olunmuş cedit mektepler yoktu. Maarifi neşreden medrese-i islâmiyelerdi. Bunlar şu zamanda birer darülfünun idiler. Hakikat (millî) olduklarından halifeden tâ bedevî çobana varıncaya kadar cümlenin gözünde, fehminde ve muhabbetinde bulunurlardı.

«Şark'tan Moğol vahşiliği, garp'tan İspanyol taassubu işbu fen ve ilim ocaklarını söndürdükten sonra, her ne kadar medreselerin namı ve bazen vücudu dahi kaldıysa da «cetveli tahsil»le güzel meslekler yerini bulamadı ve hâlâ bulamıyor.

«Ocağına göre dumanı, ağacına göre meyvası» fetvasınca İmamı Gazali'yi, Fahrettin-i Razi'yi ve İbn-i Sina'yı çıkarmış ve dünyanın her tarafına kâşifler, nasıhatçılar yaymış medreseler, şimdi, ay tutulduğu zaman ahaliyi ürküten, mahallesi hâricinde dünya bilmeyen ve kesb-i rızk için zekâtla sadakayı meydan addeden adamlar yetiştirmektedirler. Medrese-i İslâmiyeler, ki umum millet indinde hâlâ şerefli ve şöhretlidirler, evvelki paye ve derecelerini buldukları gün ulemâ-yi islâm taze can bulup milleti umumiyetle terakki ve revaç yoluna bindirebilirler. Fikrimi misalle açayım. Tunus'ta Fransız liseleri tarzında olan «Mekteb-i fünun» vardır. Pek güzel mekteptir. Pek güzel memurlar yetiştirip Tunus idâresinin ihtiyacâtı siyasiyesine güzel hizmet ediyor. Tesis edenden Cenab-ı Hakk razı olsun. Fakat yine Tunus'da mevcut olan kadim (Fâtimiye) medresesi vardır. Bunun proğramına da dikkat buyurulup ulûm-ı diniyeden maada talebe efendilere İbn-i Sinalar, Gazaliler emsal gösterilip kaderü'l-hal hesap, tarih, coğrafya ve saire umûmî fenlerden malûmat verilseydi, bu talebeler bildiklerini ve peyda ettikleri fikirlerini tâ Sahra-yı kebir'in çadırlı bedevilerine kadar alıp giderlerdi, söylediklerini anlatırlar, kabûl ve maktul ettirirlerdi.

«Ulemâmıza yol vermeli, tahsil ve malûmatlarını genişletmeli, eski medreselerle yeni mektepler arasında köprü bulundurmalı ki, birinden yetişen ulemâ ile diğerinden yetişen ulemâ lâzımınca refik olabilsinler.

«Medrese-i milliyeler zamanla mütenasip bir hale konulursa mektepler mahir hocalara; mahalleler, kariyeler kemalâtlı imamlara; kürsüler, tesirli ve ziyâde faydalı vaizlere malik olacağı gibi, heyet-i islâmiyenin görenek zincirinden, emiş demiş gafletinden, neme lâzım durgunluğundan kurtulacağı kat'i iti-

kadımdır. Ulemâmıza metanet verilirse bunlar da millete metanet verebilirler. Şimdi ne versinler? Her ne ise olduğuna şükür...

«İptidayı halde ulemâmızın ehl-i maarif ve ehl-i kemâl olması lâzımdır. Ulemâ-yı islâm, hüddam (hadim, hizmet eden) olsun olmasın, fünün ve malûmatla tenvir-i efkâr ederse, umûm millet arasında maarifin terakki edeceğine şüphe edilemez. Mektepte rahle başında, camide kürsü başında ziyâlı ve haberdar ulemâ bulunursa, terakkiyât-ı akliyeye büyük meydan açılmış olur. Binaenaleyh, terakki meselesi maarifin terakkisine, maarifin terakkisi de ulemâ ilerlemesine tevakkuf etmektedir.

«Bir kariye, ya ki mahalle farzedin, ahalisi umûmiyet üzere malûmatsız, hattâ islâmiyeti dahi lâzımınca bilmez. Böyle bir kariyeye çiçek aşılamak için çiçekçi, umûr-ı sıhhiye memuru, faideli nasihatla ziraat memuru gelirler, ahaliyi cem ederler, söyleyeceklerini söyler giderler. Bunların arkasından ahali ne diyecektir? «Babalarımızın gününde böyle şeyler yoktu. Şimdi ne lâzım. Çiçek aşılamak ne lâzım. Başına yazılmışsa görür. Toprağı şöyle sürsen aşlık (hububat) iyi oluyormuş, böyle sürsen daha iyi oluyormuş. Bu şeyler frenk itikatlarıdır» yolunda sözler söyleyip hanelerine dağılır giderler.

«Lâkin mezkûr kariyenin imam efendisi, yahut muallim efendisi ziyâlı, malûmatlı ulemâdan ise ahali bu gibi şeylerin hikmetini ve gerekliliğini anlamış olurdu. Anlayamadıklarını sordukları zaman ilmen, fennen ikna edilirlerdi. Kemalâtlı ulemâ ahalinin efkârına, sayü (çalışma) gayretine revnak (parlak-güzel) verebilirlerdi. Umûr-ı tedris ve umûr-ı maişet ileri sürülürdü. İslâmiyet bir hikmettir ki, maneviyatı ile maddiyâtı arasında hudud çekilemez. Bunun için ziyâlı ulemânın ahalice lüzumu ziyâdesiyle hissolunmaktadır. Lâkin ahaliden fazla bilgi ve malûmatlı olmayan molla ahaliye ne fikir versin, ne yol göstersin? Binaenaleyh, ulemâmızı yetiştirmekte olan medreselerin ıslah ve intizamına bakmak neşr-i maarif yolunda en mühim işlerden biri olacaktır. Tekrar ediyoruz ki, aklen, fikren, ilerleyen ulemâ zümresi bütün ahaliyi ilerletecektir. Ancak, medreselerin programlarını ve idâresini lâzım dereceye çıkarılmalıdır. Cava, Gengibar, Kâşgar, Fa s gibi İslâm vilâyetlerinin perişan halleri malûmdur. Halbuki, vaktiyle bu kıtalarda ehl-i maarif ve bilgili, kemalâtlı ulemâ bulunmuş olsaydı, bugün de buraları hoşça halde görebilirdik. Buralarda mevcut ve prog-

ramları gayr-i muntazam medreselerden yetişen adamların işleri ve hareketleri görülmekte olandan daha ziyâde olamayacağı açıktır, olamaz, umumen maarife yapışmak mecburiyetindeyiz...» (145).

«Türk Yurdu» Mecmuasının çıkışını kutlamak maksadiyle 1911'de kaleme aldığı «Türk Yurducularına» başlıklı yazısında millî mekteb ile maarif meselesinin Türk Dünyası için ehemmiyetini şöyle belirtiyordu :

«Türk Yurdu'nun birinci sayısını okuduğumda beş - on satır yazıp kutlamak istemiştim. Fakat ne yazayım? Yurdu yaraşdıracak şair ve edib değilim. Dışı süslü içi boş lâflarla bu güzel sayfaları karalamaya gönlüm varmıyor. Bari dedim, oldukça bildiğim ve herşeyden daha ziyâde sevdiğim millî mektebden biraz bahsedeyim.

«Türk Yurdu'nun en şiddetli ihtiyacı mekteb ve maarifdir. Türk Yurdunun geleceği mekteb ve maarife bağlıdır. Hâkim bir milletin mahkûm düşmesi, mahkûm bir milletin yok olması mektebsizlikden ileri gelir. İşbu malûmları ilâmdan muradım — zaman bizi beklemiyor, hiç durmadan gidiyor, acele davranalım, demektir. Bundan onbeş, yirmi sene sonra Türk Yurdunda okuyup yazmak bilmeyen bir Türk oğlu, bir Türk kızı kalmama(sı) lâzımdır... Lâkin acaba bu mümkünmüdür? Kat'iyyen iman ederim ki bu mümkündür.

Eski Türkler kan içişip kardeş olurlardı. Asya'da ata binip Avrupa'da inerlerdi. Bugün Yurdcular, söz verişip, kardeş olup okumak ve okutmak yoluna bel bağlasalar, büyük atalarımızın Çapul ve akın ordusundan daha faideli daha şerefli bir «maarif ordusu» yapabilirler. Bu ordunun neferleri ve gâzileri «Millî Muallimler» başbuğları da okutmayı, öğretmeyi kolaylatan Usûl-i tedris mütehassısları olacaktır.

Bu başbuğlardan, bu mütehassıslardan birisini geçen gün ziyâret ettim. Eli altındaki «Darülmuallimîn»i gördüm. Tesis ettiği cennet köşesi usûl-i savtiyye'yi ihtida izinde nurlu bir rahat duydum. Yâni mini mini yurt çocuklarının iki ayda okuyup yazmak öğrendiklerini ve cehalete karşı kazandıkları bu galebeden ruhları ateşlenip bilgi deryasının ilerilerine can atmaya hazır bulunduklarını gördüm.

(145) Kırımer, ayn. esr., s. 166 - 169.

Bütün Türk Yurduna yüksek sesle bağırıyorum. İstanbul Darülmuallimîn müdürü Sâti Beyefendi'nin yurda gösterdiği usûl-i savtiyye'ye kulak ver... göz sal... Atalarımızın okları ve süngüleri önünde dağ geçitleri kale kapıları açıldığı gibi usûl-i savtiyye (usûl-i cedid?) sâyesinde güçler kolaya, yıllar aya çevrilip ulûm ve fünûn kapıları Yurd ehline açılacaktır. Eski Türkler atlandıkları zaman başbuğların «Ur ha...» nidasiyle karşılamalıdır.

Evet: Çalış, çalışalım ve çalıştıralım. Amma nasıl çalışalım?

Türkler büyüktür. Yükselmek ve ilerlemek isterler ancak «su görmeden pabuç çıkarmayı» sevmezler. Buna göre çalışmanın tertibini kuralım. İbtidâi tahsile ve elif ba'cılığa dair uzunca tecrübelerle ettiğim bilgimi müteşebbis ve çalışkan Sâti Bey şerefine arz edeceğim.

İbtidâiyye mekteblerinden, ibtidâiyye tahsilinden başlıca iki şey matlûbdur: biri çoluk çocuğa okumak yazmakla beraber, dinen mükellef olduğu basit şeyleri bildirmek; gündelik hayatına kifayet edecek derecede hesab öğretmek ve azıcık fennî ve edebî malûmat verib çocukda dikkat ve mütâlaaya heves uyandırmakdır. Eğer ibtidâiyye mektebi buna muvaffak olursa pek büyük hizmet etmiş olur.

İkincisi mükemmel ibtidâi tahsildir ki bundan maksat şagirtlerin fikrini hayli tenvir etmek, onları fününun mukaddemâtı ile âşinalaştırmak bazı iş ve sanatlara da alıştırmaktır. İbtidâiyyelerin programları maksatlarına göre tertib olunur. Fakat maksat mevcut veya bulunacak para ile çok rabıtalıdır.

Sâde programlı bir ibtidâiyye bir muallim ile idâre olunur, mükemmel programlı bir ibtidaiyye üç - dört muallim ister. Bu muallimler de ya darülmualliminden mezun yahud idâdi tahsili gördükten sonra nazarî ve amelî usul-i tedrisi öğrenmiş kimseler olmak lâzımdır. Basit ibtidaiyyeler senevî elli - altmış lira ile idâre olunabildikleri halde mükemmel bir ibtidâiyyenin idâresi senevî dört yüz iralık bir bütçeye bakar. Bu cihetle iktisadi ahvâli müsaid olmayan cemaatler, malî ahvâli parlak olmayan hükümetler bir muallimle ve mahdut programlı millî ibtidâi mektebleri tesis etmek zaruretindedirler. Meselâ Ruslar böyle yapıyorlar; amma İngilizler, Amerikalılar başka türlü yapıyorlar, mükemmel ibtidâiyyeler tesis ediyorlarmış. Onların paraları

çok... bazı yerlerden ibtidâi tahsilde sanayi öğretmek de iltizam olunur. Lâkin ben makalemi çatallaştırmamak için işin bu cihetinden bahsetmiyeceğim.

Tahsil-i umumiyyeyi gaye tutarak bütün ahaliyi okur yazar etmek için orta hesaptan beher 60 eve yahud 300 nüfusa bir mekteb lâzımdır. Bizim köylerin bir çoğunda altmış ev bulunmadığından mekteblerin adedi daha ziyâde olmak iktiza ediyor. Gündeliği beş kuruşu geçmeyen Türklerin gündeliği otuz - kırk kuruşa çıkan Avrupalılar, Amerikalılar gibi üç - dört muallimli İbtidaiyyeler tesis edemiyecekleri meydandadır. Binaenaleyh maarifin ilk intişarı devresinde hal ve mekâna göre iş tutmak zaruridir. Bu kaidenin hâricine çıkılırsa teşebbüs zarf-ı taklit semeresi olarak bir oyuncak veyahut ismi var cismi yok şeylerden bir şey olup kalmaya mahkûmdur. Bizim Rusya'da sâkin Türklerin hal ve muhite muvafık tarz-ı hareketi şöyle olmuştur;

Milâdi 1881 senesinde topladığım malûmata nazaran Rusya'da 16 milyon müslüman vardı. Bunların Çerkeslerden maadası, hep Türk oğlu Türk idi. Bu Türklerin 16 bin ve küsur mahalle mektebleri (İptidâileri) ve ikiyüz on dört medrese-i arabiyyeleri mevcut idi. Vasati olarak her mektebde otuz çocuğun bulunduğu hesap edilirse, yarım milyon Türk yavrusunun İbtidâilerde, Medreselerde okuduğua nlaşılıyordu... Fakat heyhât! bu hoş görünüşün, bu ümitli halin aldatıcı bir hayalden ibaret olduğu dikkatli bakanların gözüne çabuk çarpıyordu: Onaltı bin mektebde yarım milyon Türk çocuğunun beşer sene ömürleri çürüdülüb, onlara Türkçe beş satır okuyub yazmak bile öğretilemiyordu! Her yılçoc uklarımızın beşyüzbin senelik hayatı israf olunuyordu. Binaenaleyh mevcut köhne mahalle mekteblerimizin Medreselerimizin ıslâhı farz idi.

Bu mektebler, Rusya hükümeti nazarında sırf «Dinî - Confessionnelle» addolunduklarından resmen idâre-i şeriyyelerin nezareti altında bulunuyorlardı. Hakikatde ise hiç kimsenin teftiş ve nezareti altında bulunmuyorlardı. Bu mektebler «Boş» fakat aynı zamanda «Hür» idi. Efkar-ı umumiye harekete gelse, mekteb umûruna sevk ve imale olunsa, hayli iş görmek mümkün olacağı anlaşılıyordu.

Halk indinde «mekteb», «okumak», «tahsil», «ilim» ve «ders» gibi lâfzların hakikî manâları meçhul olduğu halde bu lâfzlara karşı besledikleri muhabbet ve hürmet bana hayli ümidler ver-

diğinden halkın nazar ve hissiyatını «sermaye»den addetmiştim. Binaenaleyh efkâr-ı umumiyeyi uyandırıp celb etmek, ıslah edilecek mekteblere muallim yetiştirmek ve bunların maaşlarını te'min etmek ile beraber ahalinin cehl ve taassubunu kuşkulandırmamak üzere işe başlamak lâzım idi.

Bu maksada binaen 1883 senesi Bahçesaray'da «Tercüman» gazetesi tesis edildi.

«Tercüman» ile efkâr-ı umumiye hayli tahrik ve yeni usûl ile kırk gün zarfında mübtedî çocuğa Türkçe okuyup yazmak öğretmek mümkün olduğu ilân olunarak Bahçesaray'ın «Kaytmaz Ağa» mahallesinin harabe mekteb binası biraz tamir ettirildi. Ve talebeden Bekir Efendi emekdar dâvet olunarak usûl-i savtiyye ve didaktik ile pedagojinin en elzem cihetleri bu fendiye tâlim ettirilip «Birinci Muallim» tedarik olundu. Böylece tertib ettiğim proğram üzere 1884'de «Birinci Mekteb-i Cedidi» açmış oldum. Okunacak elifba yazdığım «Hıvace-i Sıbyân» idi. Müddet-i tahsil üç sene; program — Türkçe okuyub yazmak, kıra'et-i Kur'an, Ilm-i hâl, hüsn-i hat, sarf-ı türkî, zihnî hesab, imâl-i erbaa, tarih-i islâm ile coğrafya'dan, tarihden ve hıfz-ı sıhhatten pek sâde pek muhtasar malûmat vermekten ibaret idi.

Ders meccanen okutulacak, hattâ kitab ve kâğıdda mektebden verilecekti. Bununla beraber, yeni mektebe itimatsızlıktan ancak 12 mübtedî çocuk kayd olunmuş idi. Şu on iki kayd ile defter kapatılıpde rse başlandı. Günde dört saat (ziyâde değil) devam edilmek üzre kırk - beş gün çalışıldı. Kırk altıncı günü birinci imtihan ilân ile şehrin mûteberânı dâvet edildi. İki yüz dâvetliden ancak otuz âdem teşrif buyurdular. Sairleri «olmayacak bir şey» diye kulak vermediler. İmtihana gelenler kırk günlük derslerin neticesi olarak cümle Sıbyanın Türkçe okuyup yazdıklarını, Kur'an'ın her sahifesini yavaş yavaş okuyabildiklerini gördüler. Bu gördüklerinin hiss-i tesiri olarak hazır bulunanlardan çoğusunun elde mendil, ağladıkları görüldü ki hayırlı gözyaşları bu yaşlar idi. Islah-ı tedris mümkün olacağına delil yine bu yaşlar idi.

İmtihan günü mektebe kırk çocuk daha kaydedildi; mekteb mektebe benzedi. Muallimin maaşı «ebeveyn boynuna» yüklendi. Çocuk başına her ay on - iki kuruş (bir ruble) ve odun kömür parası bir kuruş alınacağı şart edildi.

Ayda iki kuruş muallim hakkı vermeğe alışmış babaların ayda on-iki kuruş vermeğe razı olmaları bana bir kat daha kuvvet verdi. Böylece muallim efendiye ayda altı yüz kuruş temin edildi. Bu hâl aç Mollaların dikkat nazarını celb etti ve usûl-i savtiyye'ye heveslerini uyandırdı. Bu muvaffakiyet sayesinde ikinci bir yeni mekteb daha açıldı.

Yeni usûlün kuvvetlenmesi, kökleşmesi üzerine eski fikirliler daha ziyâde harekete gelip, mektebi ve usûlü halkın nazarından düşürmeye çabaladılar; yeni mektebe her taraftan hücum ettiler: çabuk öğrenilen ilim çabuk unutulurmuş. Dinî mektebler bozulacak, Rus işkolasına dönecek imiş... Bu hücumlara karşı Bağçe Saray pazarında bir kahvehanede «Akşam Mektebi» açdım; yirmi kadar hammal ve bakkal delikanlıları da'vet ettim. Kırk akşam bunları bizzat okudarak hepsini «okur yazar» ettim. Bu dinç şakirtlerimin her birisi yeni usûlün gür sesli müdafi'leri oldular.

«Tercüman»ın tesiri ile usûl-ü savtiyye muallimliği öğrenmek için Kafkasya'dan ve Rusya içlerinden Bahçesaray'a talebe ve molla gelmeye başladı. Birinci numûne mektebi, hem mekteb, hemde bir dereceye kadar «Darü'l-Muallimin» vazifesini ifa ediyordu. Gelen mollalar bir iki ay mektebde misafir kalarak, muallimlik şahadetnamesi alıyor ve memleketlerine dönüyorlardı. Böylece maarif ve teceddüd kıvılcımları öteye beriye sıçrıyordu.

Numûne mektebine misafir gelip, usûl-ü savtiyye'yi tahsil eden molla ve muallimler bu bedava derse karşılık olmak üzere iki adama öğrendiklerini öğretmeye, usûl-i savtiyye'yi göstermeye kendi mekteblerinden maada iki mektebin daha ıslahına çalışmaya söz veriyorlar. yani vicdanen borçlu ediliyorlar idi. Böylece birbirinden öğrenmek usûlü ile muallim yetiştirmek çaresi bulunmuş idi. Kafkasya ve Asya ve Rusya'nın her tarafından İslâm tüccarın çok toplandığı Mekariye panayırı Nijni Novgrod şehrinde Temmuz onbeşinden Ağustosun yirmibeşine kadar devam eder. Ben her sene bu panayıra gidiyorum. Beş on günler propaganda ediyor idim. 1887 de Bahçesaray numûne mektebi muallimi Bekir Efendi emektar Rezan Vilayeti Han Kerman beldesine gönderilmiş ve orada «İkinci numûne mektebi» tesis edilmiş idi. Nijni Novgrod, Tambuf ve Penja Vilâyetlerinin müslümanları arasında usûl-ü savtiyye'yi ve ıslah-ı ted-

risiyye'yi öğrenmek ve neşretmek bu muallime sipariş edilmiş idi.

İş bu belde de açılan mektebde okuyan çocukların pederleri daim mezkûr panayıra geldiklerinden bilistifade meclislerde bunları şâhit ederek söylettiriyor ve böylece gözü açık tâcirleri mekteb ıslahına teşvik ediyor idim.

Bu davetlerin semeresi olarak seksen kadar molla ve softa Bahçesaray'a gelip usûl-i cedide tahsil ederek ve idâre tertipleri öğrenerek mütalaa edecekleri fennî kitapları da alıp gitmişler. Ve verdikleri vaadlerine binaen beş altı sene zarfında Rusya'nın her vilâyetinde ikişer üçer mahalle mektebini ıslah etmişler idi. Lâkin Asya-yı Vustadan ses çıkmıyor, hareket işidilmiyor idi. 1893'de Asya-yı Vusta'ya yollandım. Orta Asya da lisan-ı Farisi mu'teber tutulup Türkçe'ye rağbet edilmediğini gördüm. Semerkand'da da Türkçe okutulmak üzere gayr-ı resmî surette Orenburg'lu tâcir Abdulganî Bay hanesinde usûl-i savtiyye «Üçüncü numûne mektebini» te'sis ettim. Muallimliği Bakûlu Abdülmecid Beğ kabûl etmiş idi. Bu mekteb üç ay kadar devam edip hükûmet tarafından kapatıldı. Fakat Orta Asya'lılar arasında «Makinalı Mekteb» namı ile şöhret almış. Bu mekteb, usûl-i savtiyye'nin suhûletini ahaliye gösterip efkâr-ı umumiyeyi celb ve tahrik etti. Bundan itibaren Asya-yı Vusta dahi teceddüd yoluna girdi. Usûl-i savtiyye mektebleri farisiyye mahall-i münasib bırakmak ile beraber millî olan Türkçeyi ileri sürdüler.

Böylece milletin tahsil hevesi uyandığından muallim bulmak hayli müşkil idi. Hayatın bu suâline cevaben 1901'de şimdi «Vakit» gazetesinin muharriri Mehmed Fatih Efendi Orenburg'da gayr-i resmî olarak «Muallimîn Dershanesi» açıp Ural ve Sibirya için hayli muallim hazırladı. İki yaz devamdan sonra bu «Dersler» mahallî hükûmetçe men edildi.

Bununla beraber Kazan'da ulema-yı münevvere sergerdelerinden müderris Âlimcan Barudî Efendi medresesini ıslah ve programına fünûn tahsili idhal ve birde «Muallimîn Şubesi» te'sis etmiş idi. Bu şubeden hayli muallim yetişip etraf ve eknafa dağıtıldı. Bu medresenin ve şubenin fennî cihetinde muharrirlerimizden Akçuraoğlu Yusuf Beğin hayli hizmeti görülmüştür.

1884 senesinde başlanmış tecedddüd ve ıslahat, 1906'da Bahçesaray'dan tâ Kâşgar'a kadar yayılmış ve Türklerin ciddiyeti sayesinde görenlere, taassuba, emniyetsizliğe tamamen galebe çalınmış idi. Bu büyük işe ne Rusya Devleti'nin hazinesinden ve ne de ecdadımızın vakf ve definesinden beş para alınmadı; yalnız Türklerin necat ve hayat arzularından nebeân edip akın akın gelen akçalarla beş bini mütecâviz Türk mektebi te'sis ve ıslah edildi

Bakû'lu Hacı Zeynelâbidin Takkiyef, Orenburg'lu Hüseyinoğlu, Sibirya'lı Hacı Nimetullah gibi yüz ikiyüz mektebin masrafına para vermişlerden sarfınazar Akçuraoğulları, Apanamioğulları, Abdülmennanoğulları gibi onar, onbeşer mekteb te'sis eden Türkler az değildir. Mahalle ve köy cemaatlerinden bilittifak mekteblerini zamana muvafık tâmir veya bina ettirip, senevî dört, beşyüz ruble (beş altı bin kuruş) tahsis ile, maarif-i milliyeye körü körüne değil, bilerek, isteyerek hizmet eden cemaatlerde yüzlerce görülmüştür...

Şu yazdıklarımızdan görülüyor, anlaşılıyor ki millî maarifin ilerlemesi, intişarı, yalnız «Nezâret»e mahsus değildir; bu iş herkesin ve çümlenin hayat borcudur. Nezâret, nezâret eder. Bakar, tahsil eder, muâvenet eder; fakat çalışmak kendini bilen her bir Türk'ün vazifesidir.

Rusya'da sakin Türkler, bu hususta semereli faaliyet gösterdiler; eminim ki Osmanlı Türkleri daha ileri giderler. Bu kavî ümid ile şahsî ve ictimaî — beğlik (Gouvermental) ve resmî değil — bir faaliyete başlangıç olmak üzere büyük yurd ehline usûl-ı savtiyye dersleri açmak istiyorum.

Usûl-i Savtiyye'nin verdiği kolaylıkla kırk elli gün zarfında çocuklarının «Okur - yazar» olduklarını görmek gibi bir saadet Osmanlı mahalle ve köy cemaatlerini mektebe ve tahsile ciddî bir sûrette heves ettireceğine, yardımlarını celb edeceğine îmanım var. Bunun için savtî usûlü istek edenlere bizzat göstereceğim.

Müracaattan lâzımgelen müsaadeyi alarak İstanbul'da «Usûl-i Savtiyye ve Tatbikatı Dersleri» vereceğim. Dersler kısa bir müddet devam edecek ve meccanen verilecektir; bu müddette Usûl-i Savtiyye ile elifba ve kıraat tedrisi öğretilecektir. Vilâyetten gelip İstanbul'da tahsil ile meşgul «Talebe-i ulûm» un derslerimizde bulunması, bilhassa matlubdur.

Derslere seyahatımdan avdette, yâni ilkbaharda başlayabileceğimi tasavvur ediyorum; mamafih derse başlanacağı gün, vakit ve zamaniyle İstanbul mecmua ve ceridelerinde ilân olunacaktır. Derslerde bulunmak isteyenler şimdiden isim ve adreslerini, Ayasofya civarında, Kabasakal Çeşme sokağında 28 numaralı «Türk Yurdu» idârehanesine tahriren haber vermelidirler. Talebe ders dinlemeye adreslerini ihbar ve kayd ettirdikleri sıra ile kabûl edilecektir» (146).

27 Haziran 1914 tarihli «İkdam» gazetesinde Gaspıralı İsmail Bey ile yapılan ve «İbret Alınacak Sözler» başlığını taşıyan mülâkatta, O'nun, İslâm âleminin kurtuluşu hakkında şu fikirleri ileri sürdüğünü görmekteyiz:

«Türkiye'nin hakikî bir terakkiye doğru hatve (adım) atmak azminde bulunduğunu görmekle sevindim. Fakat, buna muvaffak olmak için en ziyâde sulh-ü sukûna ihtiyacımız var, lâkin otuz sene huzur ve rahatla çalışmalı, hakkiyle çalışmalısınız. Şimdi Türkiye'nin toptan, tüfekten, baruttan ve intikam almağa kalkışmaktan ziyâde, ziraatı ileri götürmeğe, iktisadî teşebbüslere girmeğe, maarifi hakkiyle tamim ve tesise, vesait-i nakliyeyi ikmale ve pek ziyâde zengin olmağa ihtiyacı var. Bunun için Türkiye ziraat memleketi olmalıdır. Buğdayını, hububatını, pamuğunu, yün ve yapağısını, yağını, balını, yumurtasını satıp zengin olmalıdır. Bunun için de gayet büyük himmetler ister, hususiyle maarifi pek ileriye götürmek lâzımdır.

«Ben öyle görüyorum ki, Türkiye'de maarifin temin ve inkişafı her memleketten kolay olacaktır; çünkü Anadolu ahalisinin maarife, mektebe, tahsile büyük ve gayet tabiî ve hakikî bir aşkı vardır. Hattâ Türklerin, Avrupalılardan ziyâde tahsile heveskâr olduğunu itiraf etmemek, onlar hakkında iftira etmek demek olur. Faraza bir köye gidilsin de «vatandaşlar, burada bir mekteb açacağız, bir de muallim getireceğiz, bu muallim sizin oğullarınıza ve kızlarınıza altı, yedi ayda okumak ve yazmak öğretecek, çocuklarınız hem Kur'an'ı Kerim'i, hem de eline geçen kitabı veya gazeteyi güldür güldür ve hatasızca okuyacak. Fakat siz de bu mektebi vücuda getirmek, bu muallimi getirebilmek için elden gelen fedakârlığı yapacaksınız» denilsin, bakınız, o köyün ahalisi nasıl kolları sıvayarak elden geleni yapa-

(146) İsmail Gaspıralı, «Türk Yurducularına», **Türk Yurdu**, Sayı: 7, s. 190 - 195, Sayı: 8, s. 236 - 240, (1911).

cak, çocuklarını okutacak ve muallime ne kadar hürmet edecektir. Türklerde çocuğun tahsile başladığı gün bir bayram sayılır, bu hangi millette var?

«Şimdi, Rusya'da gazetelerin ahali-yi islâmiyyeye maarifin, tahsilin lüzumundan bahis eden makaleler yazmalarına artık hacet kalmamıştır. Çünkü iki kere iki dört eder derecesinde âşikâr olan bu hakikatı orada takdir etmeyen hiç bir müslüman yoktur. Gazeteler artık onları iktisadiyata teşvik edecek makaleler yazıyorlar. Şirketler, bankalar tesisini tavsiye ediyorlar. Rusya'daki müslümanlarda iktisadiyat hususunda pek ciddî bir terakkî eseri görülmeğe başlanmıştır.

«Eğer Türkler lisanlarını biraz daha sadeleştirmiş, kıraat ve imlâyı teshil edecek surette hurûf-u savtiyyeyi istimal etmeğe başlamış olsalardı, beş altı seneye kadar Rusya müslümanlariyle lisanları suret-i kat'iyyede birleşmiş olurdu. Bundan husule gelecek faydaları izaha hacet yoktur sanırım» (147).

XV — GASPIRALI HAKKINDA YAZILANLAR:

Bütün Türk dünyası için son derece faydalı neşriyatı ile tanınan ve zaman zaman Gaspıralı İsmail Bey'in de yazdığı «Türk Yurdu» mecmuası, O'na ithaf ettiği 12. özel sayısında (yıl: 1330 - 1914) merhumun bütün mücadelelerini ve fikirlerini çeşitli makalelerde yeniden herkese duyurmuştu. Türk Yurdu'nda yazılan makalelerin birkaç tanesini aşağıda veriyoruz. Akçoraoğlu Yusuf Bey'in «*Muallime Dair*» makalesinde Gaspıralı için şunları söylediğini görüyoruz:

«İsmail Bey iyi bir muallim, mahir bir gazeteci, mümtaz bir muharrir, içtimaî ve siyasî bir mütefekkir ve faal bir cemaat hadimiydi. Lâkin bütün bu sıfatlar İsmail Bey'i tanıtamaz. Türk ve İslâm âleminin son yarım asırlık âleminde, saydığımız evsafı haiz olabilecek yirmi - otuz kişi sayılabilir, fakat İsmail Bey tekdir. Onun bir eşini daha değil yalnız geçen elli yılın içinden, hattâ birkaç asırlık İslâm ve Türk hayatından bulup çıkarmak zordur. Bence İsmail Bey'i hakkiyle tarif edebilecek bir sıfat vardır ki, o da ulemayı nasaranın Hazret-i İsa'dan bahsederken kullandıkları «Muallim» tabiridir. İsmail Bey «Muallim»di; O,

(147) Kırımer, ayn. esr., s. 164 - 165.

bir kısım beşeriyetin dünyaya ve hayata nazarlarını değiştirmeye muvaffak oldu. Şimâl Türklerinin hayat-ı fikriye ve içtimaiyelerinde azîm bir inkılâbın husûlüne fikrî menba, İsmail Gaspıralı'nın dimağı olmuştu. Bu nokta-i nazardan İsmail Bey, bir «İnkılâpçı» ve medeniyet-i garbiyenin «reformatör» kelimesine ithal ettiği mefhum murat olunmak üzere, bir «müceddid»tir.

«Şark-ı İslâmide ötedenberi büyük - küçük bir hayli inkılâpçı ve müceddidler zuhur edegelmiştir. Bütün bu zevatın zemin-i faaliyetleri saha-i din idi; efkâr-ı esasiyelerinin mihveri din oluyordu; şarkta sırf dünyevî (lâik) muallim ve müceddidleri hiç hatırlayamıyorum. İsmail Bey bu hususta bir istisna teşkil eder. İsmail Bey'in içtimaî ve siyasî fikirleri dünyevîdir; mafevkattabiiyata bağlanmaksızın da cemaata nafi efradın mevcut olabileceğine inanır. Mafevkattabiiyatı ferdin ihtiyacat-ı ruhiyesine hasretmekten cemaatın mutazarrır olmıyacağını zanneder. İsmail Bey'in içtimaî ve siyasî fikirleri istikraatı hayatiyeye müstenittir. Hattâ tecârüb-i hayattan çıkan netâyici, bazan, esasatı mekşüfe ile telifden de müstağni görünür. Bu cür'et-i fikriye, melekât-ı dimağiyesinin en kuvvetli zamanlarında, şerâit-i muhitiyesini hesaba katmamış zannolunacak kadar barizdir. Esasat-ı mekşüfeyi, efkâr-ı esasiyesinin intişarına bir vasıta olmak üzere kullanmaktan çekinmez; hattâ bu vasıtaya kesretle müracaat eder; lâkin bu tabiye, mütefekkirin nazar-ı hakikisini setredemiyecek derecede sade ve şeffaftır...

«İsmail Bey, hayatla meşbu ve meşguldü; yazıları bile hayattır. Otuz kırk büyük cilt dolduran yazılarında, efkâr-ı esasiyesinin kendi kalemiyle telhiş olunmuş muciz ve sarih bir ifadesine tesadüf olunamaz. O bildiğini, yaşadığını, bildiği ve yaşadığı gibi yazar; onları sıkıp bir nevi yazı murabbası yapmaya lüzum görmez. Efkâr-ı esasiyesine dair mütalâatımız, kendi tariflerinden ziyâde bizim istihraçlarımızdır. Biz, hiç korkmadan, İsmail Bey'i, Ruslarca maruf bir tabiri tercüme ederek, bir «Garpçı» diyebiliriz. Gaspıralı İsmail Bey, beşeriyeti hazıraya nisbî saadetin haddi azamisini kazandırabilen medeniyet-i garbiye olduğuna kanî idi. O, Türklerin, müslümanların şahsiyet-i milliye ve diniyelerinden büsbütün tecerrüt etmeksizin garplılaşmalarını ister; sözlerinde ve işlerinde bu gaye kolaylıkla seçilir; her türlü mesaisini, milletinin garp âlemi medenisine dahil olabilmesi için sarfetmiştir.

«Zaten şimâl Türklüğünün duyan ve anlıyan kısmı Gaspıralı'nın mahiyet-i fikriyesini, gaye-i makasidini tâyinde gecikmemiş ve yanılmamıştır. Elifbanın suret-i talimi meselesinden neş'et etmiş gibi görünen «Usûl-i Cedid» nizaı azîm umranisi, haddi zatında, şimal Türklüğünün garpçıları ile şarkçılarının, muhafazakârları ile terakkiperverlerinin müsademe-i tarihiyeleridir. XIX. asrın sonlarından itibaren, şimal Türkleri fikir, umran ve içtima nokta-i nazarlarından iki büyük fırkaya «Usûl-i Cedid» ve «Usûl-i kadîm» fırkalarına ayrılarak bu iki fırkanın çekişmesi sayesinde terakkî hazırına ermiştir. Terbiye-i etfâl, tarz-ı maişet, gaye-i hayat ve içtima gibi en mühim mesaili hayatiyede «Cedid»lerle «Kadîm»lerin meb'deleri tesadüf ediyordu. Bugün «Cedid»ler hemen her sahada muvaffakiyetlerini temin etmiş gibidirler. «Cedid»lerin, yâni terakkiyi garbın tâkip ve temsilinde görenler cümlece müsellem ve musaddak reisi, İsmail Bey Gaspıralı idi. İsmail Bey bu cereyan-ı fikrî ve içtimaînin yalnız reisi değil, muhaddis ve halîkıdır.

«Tab'an şâir olmakla beraber, tefekkürâtında daima müsbet ve maddî kalan İsmail Bey'in garb medeniyetine, hattâ mücerret bir surette terakkiyi ideal bir mahiyet tanıyıp tanımadığını kestiremiyorum. Ancak hayatının son sekiz on senesinde terakkiperverliğini, garpçılığını âdeta ikmal eden, tâbir-i diğerle bu makasid-i maddiyeye hulûl ederek onları canlandıran bir ruh vardır: Milliyet. Vakıâ milliyet fikri, lisana, ırka, tarihe müstenit milliyet fikri, İsmail Bey'in daha evvelki yazılarında ve işlerinde de göze çarpar; fakat İsmail Bey'de fikr-i millînin, Türklük ve bütün Türklük fikrinin *«Dilde, Fikirde, İşde Birlik»* şıariyle ifade olunacak surette tavazzuha, sekiz, on seneden daha akdem denilemez. Ruh-ı millînin vuzûh ve kat'iyetle tecellisi İsmail Bey'in manzûme-i fikriyesini itmam etmiş oldu. Mâveray-ı akl-ı beşerde uçan diğer idealleri yalnız bir vasıta telâkki eden İsmail Bey, fikr-i millînin zamanımız hayat-ı içtimaiyesinde bir gaye olduğuna iman etmiştir, zannediyorum.

«İsmail Bey merhum vefat ettiği zaman kurmaya uğraştığı binanın artık çatısının örtülmeye başlandığını gördüğü gibi teferruatı ikmale kifayet edecek kadar amele yetiştirmiş olduğuna da emin idi. Ölmeden evvel, kudret-i fatıranın kendisine büyük bir ihsanı olan dehânın sahiplerine tahmil ettiği vazâifi îfâ edebilmeden mütevellit hazz-ı ruhaniyi tatmıştı. Bu cihetle şüp-

he yok ki, müşahhas hayat-ı dünyeviyesi hitâma ererken duyduğu hiss-i elem ve ızdırap değil, zevk ve saadet olmuştur...» [148].

Gaspıralı'nın Türk dünyasına tesirini ise «Türk Yurdu»nun aynı sayısında «*Ben Onu Gördüm*» başlıklı makalesinde Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey veciz bir şekilde şöyle tasvir etmiştir:

«Rumeli muharebesinden sonra bizi görmeğe şimâlden, erkek, kadın, kalpleri sevgi ve acı ile dolu bir çok kardeşler geldi. Bunlar bir taraftan bizi tâziyet etmek, bundan daha ziyâde ümitlerini yenilemek, kendi mübarek büyük dileklerine yaşayabilmek, sürebilmek için burada ne kadar dayanılacak bir arka kaldı bunu görmek anlamak istiyorlardı. Ocakta (Türk Ocağı) bir Cuma günü toplantısından sonra Kazan'lı Bağ Bestan Hanım Türk kız kardeşlerine, alçak gönüllü, iddiasız, son derece temiz, içinde gizlenememiş bir yerinme duyulan sesile: «Kazan'dan buraya Osmanlı kardeşlerimize geçen muharebede gördükleri felâket bize de nasıl vurdu, bizi nasıl dertli etti, onu söylemeğe, size tâziyetlerimizi vermeğe geldik, sizi iş başında çalışıyor görmekten çok sevindik, ümitlerimizi yeniden tazeledik» demişti. Ocakta her Perşembe akşamı toplanmalarında Kafkasya'dan, Orenburg'dan, Kırım'dan, Taşkent'den, Türk dünyasının muhtelif köşelerinden gelmiş kız ve erkek kardeşlerimiz bulunur, ruhlarını buradaki Türk gençlerinin ümitle dolu havası içinde yıkar ve sağlar, bizim millî bir âyin kıymetinde olan o toplanmalarımızda, yıkılan şeyler arasında Türk ruhunun yıkılmadığını açık ve derin bir surette anlıyarak başları doğrulur, çıkar giderlerdi. Bir gün, Türklerin unutmaması icap eden büyük bir günde, 20 Haziran 1330'da, şimâlden biri daha geldi ve ben onu gördüm, gözünün mânasını kalbime, yüzünün gıranit bir kaya gibi kesimi, biçimi sert ve sağlam olan çizgilerini beynime, ölü, sağır bir âlem ortasında uyandıran, ürperten ve kaldıran bir sur tesirleri yapmış olan sesinin büyük temkinini ve karar ve inanç duygularını veren perdesini, ezgisini ruhuma kazdım ve nakşettim. İsmini senelerdenberi öğrenmiştim, o ismin her söylenişinde, gözlerimi göğe kaldırdığım dakikalarda, deniz kıyılarında sonu gelmiyen o mai meydanı dalarak seyrettiğim saatlerde gördüğüm genişlik, duyduğum derinlik gibi genişlikler derinlikler duyardım. Onun ismi öyle bir isimdi ki, arkasında kafalar

(148) Y. Akçuraoğlu, «Muâllime Dair», **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 363 - 366.

vardı ve içinde en küçük sesleri büyülte büyülte velveleler haline koyan, uzatan, genişleten, tekrar eden mabet kubbeleri gibi onun ismi de millî dileklerimizi, mahzun yakarışlarımızı kendi derinliğinde, Türk âleminin ayrı ayrı köşelerinde gizli gizli yükselen kımıldanma, uyanma seslerini bağrında büyülte büyülte engin, bir velvele, fırtınalarla dolu bir uğultu halinde saklamıştı. İlk defa limana giren Rus vapurunun güvertesinde gözleriyle gözlerimin karşılaştığı bakışlarımızın karıştığı saniyelerde, Karadeniz sularının arkasındaki güzel Türk toprağının uğurlu müjdeli bir günde dünyaya getirdiği bu ayrı adamın pek yakında çekileceğini düşündüren maverai hiç bir şey yoktu. Gözlerinde pek seyrek tecelli eden eşsiz büyük ruhları haber veren öyle temiz bir derin kımıldanış vardı ki, seyrettiği ufukların bizim seyrettiğimiz ufuklardan yüz kerre daha geniş olduğunu karşısındakine istemeksizin ezerek, ufaltarak duyuruyordu. Yolcular çıkarken bir söz arasında İstanbul'a baktı ve durdu. Bilmiyorum İstanbul'un önündeki mai yollardan asırlardan beri gelip geçen yüzbinlerce milyonlarca seyyahlar arasında, onun camilerine, minarelerine bunun kadar derin seven, bu kadar bağlı ve vurgun bir kalb ile bakan bir kimse daha görünmüş mü idi? Çocukluğunda Moskova'da küçük bir mektepli iken Girit isyanını öğrenmiş ve Türklere yardım için evinden kaçmış Volga üstünde bir sala binerek İstanbul yollarına çıkmıştı. Küçücük genç ruhunun Türk'e yardım için bu atılışı bütün ömründe en son nefesine kadar devam etti. Türk tarihinin duvarında İsmail Bey Gaspıralı'nın kurtarmağa giden bu genç şekli ebedî kalacaktır. Yarın Turan şâirleri millî beyitlerinde bu yolculuğu öğünerek yırlayacaklar; ressamlarımız, mekteplerde okuyan çocuklarımız için, baba ocaklarında gözlerini açan yavrularımız için onun resmini yapacaklar, yarınki genç analar çocuklarına bu yolculuğun hikâyesini ilâhî kudsî seslerile anlatacaklardır.

«Kırım topraklarında asırların aşındıramıyacağı yeni bir ehram kuruldu; onun baş ucunda istekten, dilekten, inançtan, karardan dökülmüş manevî koskoca bir ebülhevl var. Nil'in kenarında yükselen çölleri ve geçmişleri seyrediyor; Kırım'daki ise Kıpçaklara, isteplere dalmış duruyor ve bekliyor. Kosova'daki tarihî meşhedimiz gibi yarınki Türk nesillerini kendine çağıracak mübarek bir meşhet daha var ki, Kırım yalılarında Türk âleminin ayak seslerini dinleyerek yatıyor. Bütün ömründe Türk'ü kurtarmak için yürüyen kahramana, Kırım'ın şimdi her

zamandan daha sevgili olan topraklarındaki millî kahramanımıza yarın fakir iken zengin, zayıf iken güçlü, bedbaht iken kutlu olacak Türk nesilleri Türk bayrağını götürüp lahdine serecekler ve onun başının üstünde Türk dehasının yaratacağı yeni bir tacımahal yükselecektir» (149).

«Türk Yurdu»nun aynı nüshasında *«İsmail Bey Gaspıralı»* adı altında yazdığı makalesinde ise Ağaoğlu Ahmed Bey şunları söylüyordu:

«Otuz senelik meviza ve nasihatlarına, rehberliğine, irşatlarına alışmış olan bir mürşidin, bir üstadın ve dostun vefatından sonra ondan bahsetmek, kendisi ebediyen kaybolarak gittiğinden yalnız eserlerini tahattur eylemek ne kadar elîm ve fecî bir vaziyettir. Ben İsmail Bey'in vefat ettiğine hâlâ da alışamıyorum! Çünkü o, o kadar diri ve zinde idi, hayat onda o kadar taşkın idi ki, benim hayalimde İsmail Bey'le hayat ebedî, daimî bir faaliyet birleşerek İsmail Bey namına ölümü asla yaklaştıramıyordum! Hattâ vefatından bir kaç ay evvel İstanbul'a geldiği ve heyhat! Son geldiği zaman ben o muhterem üstadı yirmi beş sene evvelki gibi gördüm. Ne o sevimli çehresinde, ne o yüksek ruhunda aslâ tebeddül görmedim. Dostlardan bâzıları mariz olduğunu söylediler. Fakat ben inanamadım. Çünkü İsmail Bey hep o tanıdığım, hürmet ettiğim, sevdiğim otuz sene evvelki İsmail Bey'di.

«Fakat gaddar ölüm — o muhterem üstadı gözlüyormuş, pususunda durmuş tarassut ediyormuş! Bu mülâkatımız sonuncu oldu. Artık o gür ve mert sesi işitemiyeceğiz; artık o metîn tavır ve vaziyeti göremiyeceğiz; artık o asîl çehreden ebediyyen mahrum olduk...

«Fakat İsmail Bey'in ruhu, kalbi, hülâsa manevî İsmail Bey öldü mü? Hayır! Hayır! O daima zinde, daima berhayattır ve ben onu şimdi görüyorum, kendisiyle şu satırları yazarken sohbet ediyorum! Dünyada Türk ve Türkçülük kaldıkça — İsmail Bey de berhayattır, yânî İsmail Bey ebedî ve cavidânîdir.

«İsmail Bey el'ân da yaşıyor, yetiştirmiş olduğu yüzlerce şakirtlerinde, terbiye etmiş olduğu binlerce ruhlarda yaşıyor.

---

(149) H. Suphi (Tanrıöver), «Ben Onu Gördüm», **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 356 - 358.

«Bütün büyük adamlar gibi, İsmail Bey'i bihakkın takdir etmek için O'nu faaliyete başlamış olduğu muhit ve zaman içinde (ele) alıp mütalâa etmelidir.

«Bugün elhamdülillah gerek Osmanlılıkta ve gerek Rusya Müslümanları arasında bir çok muharrirler, mütefekkirler yetişmiş ve Türklüğe âid bütün mes'eleler etraflıca tedkik ve mütalâa olunmaktadır. Halbuki İsmail Bey'in faaliyete koyulduğu zaman, hele Rusya Müslümanları ve Türklerin derin bir uykuya dalıp âlemden tamamen bihaber idiler. Kendilerini bilmeye, tanımaya gelince bundan eser ve iz bile yoktu. Bunlar derin bir cehâlet, ucu görünmez bir bataet (tenbellik) ve kesalet içinde boğuluyorlardı. Meydanda en yüksek zekâları işgal eden mes'eleler yine hurâfâta âiddi. Milliyet, millet hislerine bigâne olan şu muhit içinde ne mekteb ve terbiye kaygusu vardı, ne de içtimaî, iktisadî, ahlâkî mes'eleler düşünülüyordu. İbtidaî ve gafletle âlûde bir hayat otuz milyonluk Türk âlemini boğup gidiyordu. Bu hâletin tabiî neticesi olarak Rusya Türklerinin ne kendilerinden, ne yekdiğerinden ve ne de Osmanlı Türklerinden haberi vardı!

«İşte İsmail Bey'in doğup büyümüş olduğu muhit!

«Zahiren İsmail Bey de bütün o zamanki Türk asılzâde gençlerinin taliine mahkum idi. Yâni sathî ve ekseriya askerî mekteblerde alınan bir Rus tâliminden sonra mektebin bahşettiği tantanalı apoletler, şeritler, kordonlar altında millet ve milliyet hislerini daha ziyâde unutmak!

«Fakat muhitin ve mektebin şu zincirleri — İsmail Bey'in o yüksek ruhunu, o necib kalbini kıramadı.

«İsmail Bey ne muazzam bir deha, ve ne de derin bir âlimdi. İsmail Bey kelimenin bütün mânasiyle bir Türk'dü. Necib bir kalb, îtidal ve bilhassa sebat, azim, devam — işte İsmail Bey!

«Avrupa'ya bir sefer, o selim akla Avrupa milletlerinin nasıl işlediklerini, bu milletlerin nasıl yükseldiklerini idrak ettirdi. İsmail Bey'in necib kalbi ise — cehâlet, zulmet, atâlet içinde boğulan milletine karşı başkalarında olduğu gibi bir hiss-i hakaret değil, azîm bir rikkat, o millete karşı bir his ve vazife telkîn etti. O andan itibaren İsmail Bey milletini cehâlet, zulmet, atâlet pençesinden halâs etmek için bir Avrupalı gibi çalışma-

ya karar verdi. İsmail Bey'in mütehallî bulunduğu azîm ve sebat işte bu kararı sonuna kadar tatbik ettirmeye sevk eyledi.

«Hiç bir şey merhumu bundan sonra şu kararından inhirafa icbar edemedi. Ne muhitin cehâleti, lâkaydî ve atâleti, ne ahmakların istihzası, ne bîgâne ve bedhah hükûmetin türlü türlü mümanâtları ve ne de hatta fakr ve ihtiyaç merhumu yolundan çeviremedi. Bilâkis manialar tezâyüd (çoğalma) ve terâküm (birikme) ettikçe — İsmail Bey'de şevk-i mübareze, heves, faaliyet-i tezâyüd ediyordu!

«İsmail Bey Türklüğe âit faaliyeti için şu düsturu ittihaz etmişti: Fikir, lisan ve his birliği. Tâbir-i âhırla İsmail Bey'in tâkib ettiği gaye — Türklere kendilerini tanıttırarak, şuûr-ı milliyelerini inkişaf ettirerek onlara bir olduklarını telkîn etmekten ibaretti. Fikir, lisan ve his birliğini duymuş olan bir kavim — zaten şuur-ı milliyeti ve hiddet-i mâneviyesini duymuş demektir.

«Ve işte şu gayeye vâsıl olmak için — en evvel Türkleri her yerde boğan, yekdiğerinden ayıran, şuûr-ı milliyeden mahrum eden cehâletle mübarezeye girişti. Ve bunun için de en müessir âmil olarak — matbuatla mektebe müracâat etti. Mekteb ve matbuat — işte Türklüğü kurtaracak iki silâh! Ve merhum bütün hayatını Türkleri silâhla mücehhez etmeye vakfeyledi. İsmail Bey'in Bahçesaray'da te'sis etmiş olduğu «Tercüman» gazetesi — Rusya'da ilk Türkçe muntazam bir gazetedir. Vesaitin fıkdânından (yokluğundan) dolayı şu gazete evvelce iki haftada bir çıkardı. O zaman Rusya Türkleri içinden ne okuyucu, ne yazıcı, ve ne de dizici vardı. İsmail Bey âilesi ile hem muharrir, hem mürettib ve hem de müezzîlik (bayilik) vazifelerini îfa ediyordu. Gazeteyi okutturmak için İsmail Bey müteaddid kereler Kırım'dan Kafkasya, Türkistan, Buhâra, Kazan ve Orenburg'a kadar sefer ederek kapı kapı dolaşmak mecburiyetinde idi! Bu dolaşmalar esnasında câhil, gâfil, milliyet hislerinden mahrum, mücâhidlerini takdir edemeyen muhit tarafından İsmail Bey'in mâ'ruz kaldığı maddî ve manevî tazyikatı, icâzatı tasavvur ediniz! Fakat İsmail Bey, her şeye tahammül etti. O âlî ve necib kalb, önünde yalnız bu gayeyi görüyordu. O gayenin etrafında mâ'ruz kaldığı müşkilâtı, tahkirleri his bile etmiyordu! Tercüman damla damla akıyordu ve her damlası her yerde yavaş yavaş taze, güzel çiçekler yetiştiriyordu. Merhum bu çiçekleri gör-

mekle mes'uddu. Zahmetlerini, mâ'ruz kaldığı hakaretleri unutuyor, yeni ve tükenmez bir faaliyetle işine devam ediyordu.

«Tercüman'ın lisanı Kazan'dan Kafkasya'ya, Kırım'dan Türkistan'a kadar anlaşılıyordu. Bu, azîm bir maharetti. Bununla merhum, düsturunun birinci şıkkını icrâ etmiş oluyordu. Türkler her yerde anlaşmaya başlamışlardı» (150).

«Tercüman'ın saçdığı fikirler ve hisler de bütün Rusya Türklerinin kalblerinde birer birer yerleşiyordu. Fikirler — ilme, terbiyeye doğru yürümek, hurafâtı terk eylemek, hisler ise — Türklüğü sevmek, Türklüğe sarılmakdan ibaretti! Fakat ilim, terakkî mekteble olur, Türklüğü öğrenmek, bilmek, duymak da tâlim ile olur. Halbuki eski mekteblerimiz, eski usûl tedrisimiz buna muvafık değildi. Merhumun ikinci büyük mücâdelesi işte şu eski usûl tâ'lime karşı yapılmıştır. Bu yolda her şeyden müessir âmil fiilen tecrübedir. Merhum yeni tâlimin, yeni usûl tedrisin mercii olduğunu fiilen göstermek niyeti ile Kırım'da bir mekteb açtı. Ve bizzat orada tedris etti. Az bir zamanda bu mekteblerin fiilen isbat edilmiş olan rüçhâniyeti bütün Rusya Müslümanlarınca kabûl olundu ve o günden itibaren Rusya Müslümanları arasında hakikî ve azîm bir inkılâb vuku' buldu; millî mektebler aded ve keyfiyet itibariyle hayretbahş bir surette tezâyüd etmeye başladı.

«Bir de mektebde tedris olunacak kitablar lâzımdı. Merhum bu noksanı da kapattı!

«Tabiîdir ki İsmail Bey'in eski mekteblere ve eski usûl tedrise ilân-ı harb etmesi — bütün eski kafaları, eski zihniyetleri ve milleti hurafât içinde tutanları kendi aleyhine sevk etti. İsmail Bey bunlar nazarında yeni kıyametin deccali oldu — ve bu hurafâtperverler İsmail Bey'e azîm bir hiddet ve şiddetle hücum ettiler. Fakat büyük bir îtidâl sahibi olan İsmail Bey bunlara câhil olduklarını, anlamadıklarını ve binaenaleyh hiddetten ziyâde hürmete şâyan bulunduklarını gayet leyyin (yumuşak) bir lisan ile beyân ediyordu.

«Artık bütün Rusya Müslümanları İsmail Bey'e doğru yürüyordu. Hakikat tezâhür etmişti ve hurafât devri kat'î bir mağlûbiyete uğramıştı. Kazan'dan Bakû'ya, Bahçesaray'dan Gul-

(150) A. Ağaoğlu, «İsmail Bey Gaspirinski», **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914). s. 359 - 363.

ça'ya kadar her yerde İsmail Bey'in Usûlü, mektebi nümune olarak taklit olunuyordu. Garibdir ki evvelce pek az olan, rağbet-i umûmiyeyi hiç de celb etmeyen Türk mektebleri bu kere sanki sihirkâr bir tesirle çoğaldı ve herkesin rağbetini kazandı. Tabiidir ki bu mektebler merhumun Türkçülük için ittihaz etmiş olduğu «Lisan, Fikir ve His Birliği» düstûrunun intişar ve tatbiki için birer birer vasıta oldular. Kimsenin beklemediği ve tahmin edemediği bir zamanda sanki kendi kendine o vasî şark ve Türk âleminin muhtelif cihetlerinde Türk matbuatı, Türk edebiyatı, Türk mektebi doğdu...

«İsmail Bey herşeyden az siyasiyâtla politika ile iştigal ederdi. Zira, kanaatince Türklüğü kurtaracak, Türklüğe kan verecek siyasiyât değil, ilim ve irfan, mektek ve san'attı. Binaenaleyh bütün hayatını, bütün faaliyetini ilim ve irfanın, mekteb ve san'atın Türkler arasında intişarına sarf eyledi. Türklük kendini yalnız terbiye, tâlim, mekteb ve müstakil bir hayat-ı iktisadiye sayesinde öğrenecek, anlayacak ve o günden yâni Türklük kendi vicdanını bulduğu ve o vicdanın ihtiva ettiği azîm kuvvetlerden istifade etmek yolunu temin edebildiği andan itibaren kurtarılmış addolunacaktır.

«İsmail Bey'in bir zamanlar saçmış olduğu şu fikirler elyevm hayata tebeddül etmiş ve hakikat şeklini almış oldukları için âti için biz elbette ki başkalarını arayacağız ve daha yükseklere doğru yürümek isteyeceğiz. Fakat daha pek uzun ve pek dikenli olan Türklük yolu üzerinde o necib ve yüksek simâ bizim için daima bir timsal-i azm, sebat ve muhabbet olacak ve yorulanlarımızı daima ileriye doğru sevk edecektir!» (151).

Profesör Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in 7 Mart 1928 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yazdığı *«İsmail Bey Gaspıralı»* makalesinden :

«Tercüman» yalnız Kırım'da değil, Kazan'da, Kafkasya'da, Türkistan'da, Şarkî Türkistan'da, Sibirya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Osmanlı imparatorluğunun her yerinde, hulâsa bütün Türk memleketlerinde büyük bir tesir yaptı; Türklerin ve bilhassa Rusya Türklerinin millî intibahında mühim bir âmil oldu, her tarafta İsmail Bey'in bir çok takdirkârları muakkipleri yetişti.

(151) A. Ağaoğlu, «İsmail Bey Gaspirinski», **Türk Yurdu**, C. 7. Sayı :1 (1330 - 1915), s. 370 - 372.

«İsmail Bey, Türk - İslâm dünyasında «kadın»ın mevkiini yükseltmek için de çok çalıştı. Maarifi kadınlar arasına yaymak, onları umumî hayata sokmak Türk cemiyetini canlandırmak için zarurî bir şeydi. O'nun bu hususta yazdığı bir çok yazılar tesirsiz kalmamıştır, az zamanda büyük neticeler vermiş, Rusya Türkleri arasında kadının içtimaî vaziyeti eskisine nisbetle çok yükselmiştir. Onun lisan meselesi hakkındaki nokta-i nazarı da çok şayan-ı dikattir. Tercüman-ın şiârı «Dilde, Fikirde, İşte Birlik» düstûrile hulâsa ediliyordu... Osmanlı edebî lehçesinin sadeleştirilmiş bir şeklile gazetesini çıkaran İsmail Bey, muhtelif tekellüm şivelerine malik olan, muhtelif Türk şubeleri arasında bir «umûmî edebî dil» olmasını, Türklüğün medenî terakkisi için en büyük vasıta addediyordu. O, bu çok doğru fikrini tamamile kabûl ettiremedi, lâkin bu fikrin galebesi için elinden geldiği kadar çalıştı.

«Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarfeden bu büyük adam, Türk milletinin ebedî şükranına lâyıktır!...» (152).

1914'de Ayaz İshakî tarafından Petersburg'da çıkarılan Tatarca «İL» gazetesinde Selime Yakub Hanım'ın «*Müslüman Kadın ve Kızlarının Hâmisi İsmail Bey Gaspıralı*» adlı makalesi:

«İsmail Bey, müslüman kadın - kızlarının mensup bulundukları milleti bin yıllık uzak uykusundan uyattı (uyandırdı). Erkeklerin kalın kafalarına: Kadın - kızların hicaptan, esaretten kurtulmaları, onların da okumaları lâzımgeldiği, kadın - kızın esir, lüzumsuz bir şey, o câhil, hukuk-ı insaniyesi itiraf edilmemiş, o medenileşmemiş kaldıkça müslümanların terakkileri hakkında ağız açmanın bile doğru olmadığına dair fikir verdi.

«Halkın medenî, iktisadî ve içtimaî cihetten ileriye gidebilmesi kadın - kızın esirlikten kurtulmasiyle tahakkuk edebilir. İsmail Bey bunu kendisinin yüksek sesile her yerde sarsılmadan, sebatla ilân etti. Bu hakikat ona efsanevî Bahçesaray'daki güneşli açık gün kadar mâlûmdu. Kadın - kız kendisine ait meseleyi anladı ve onu tahakkuk ettirmek için uğraşmağa başladı. Müslüman kadın - kızları İsmail Bey'in maksadını meydana çıkararak kıymetli yolbaşçının unutulmayacak kabri üzerine en güzel ve en metin heykeli kuracaktır» (153).

---

(152) Kırımer, ayn. esr., s. 215

(153) Kırımer, ayn. esr., s. 204 - 205.

1914'de «Yıldız» gazetesinden naklen «Tercüman»da neşredilen «*EmellerÜstadı*» başlıklı yazısında Sadri Maksudi Bey şunları yazmıştı:

«İsmail Bey'in vefatile hissettiğim ağır teessürlerimi, derin infialimi, şedit feryadımı dışarı çıkarmak istiyordum, fakat kalbimden manevî yaşlar aktığı zamanda bu kabil olamıyor. Hazırda en mukaddes ve en aziz bir şeyini kaybetmiş bir çocuk gibi ağlamaktan başka elimden bir şey gelmiyor! Fakat bu kâfi değil, bir samimî fikir, açık sözler ifade etmek istiyorum.

«Lâkin ne söylesem de her söz, her cümle İsmail Bey'in nazarımdaki büyüklüğüne, tarihî mevkiinin ulviyetine, kendisine olan nihayetsiz ihtiramatıma kıyasen pek küçük, pek renksiz hattâ hiç kalıyor! Gaspıralı kimdir? O, dünyada ne işler yaptı? İşte eğer söz ile bunu bildirmek, bunu anlatmak mümkün olaydı, ben suallere cevap verirdim. Bu hususta şimdilik yalnız şunu diyebileceğim:

«Gaspıralı, hepimizin fikrinde, kalplerimizde en büyük bir mahalli işgal eden bir kişidir. Hepimizin ufk-ı millîsinde en nurani bir noktadır. Her birimizin tevessüü fikrî tarihinde en malûm bir âlimdir. Bilâihtiyar her birimizin samimî ihtirâmlarını celbeden, ismi zikrolundukta hepimizin ağzına «Büyük» kelimesini getiren şey ise onun işleridir.

«Dikkatle düşününüz! Asırlardan beri Türk - Tatar kavimleri medeniyetten ırak, maarifsiz, ziyâsız, gönülsüz bir hayat yaşadılar. Ormanlarda, çöllerde, sahralarda, Türkler nursuz, şadlıksız, ölmüş bir hayat içinde asırlar geçirdiler... Mazi unutulmuş, hal sevinçsiz, istikbâl meçhul idi. Önde bir hedef, sevindirecek bir maksat yoktu. Hulâsa: Rusya Türkleri çok zamanlar ruhsuz, şadlıksız yaşadılar, çünkü emelsiz, idealsiz idiler.

«İşte Türklerin hayatlarının bu devrine nihayet verip, yeni bir devre girmesine sebep olan zat İsmail Bey Gaspıralı'dır. Onun minber-i talimi olan «Tercüman» manâsız hayatımıza mana vermiş, maksatsız yaşayışımıza emeller icat etmiş, sönmüş maişetimize ümitler doğurmuştur...

«Büyük bir kavmin hayatında yalnız başına yeni bir devir açan; ümitsiz maksatsız ömür geçiren bir millette ümit doğduran, asırlarca ümitsizliğe alışmış bir millete idealler, gayeler veren, manen ölmekte olan bir kavme hayat nefheden bir zatın ehemmiyetini yazmak mümkün değildir. Gaspıralı gibi adamla-

rın hizmetlerini, mevkiini hissetmek, takdir etmek kabil olamıyor. Bunun için bundan vaz geçiyorum.» (154).

Orenburg'da çıkan ve Şimal Türklerinin en muteber gazetelerinden biri olan «Vakit» gazetesi 12 Eylül 1914 tarihli nüshasında Fatih Kerimî Efendi imzasile *«Büyük Millî Matem»* makalesini neşretti:

«Bütün ömrünü, din ve kan kardaşları faydasına hasretmiş büyük bir zat bugün aramızdan ayrıldı. Milletin saadetini her şeyden ileri tutmuş, insaniyet ve temeddün yolundaki içtihadile bütün dost ve düşmanlarının tahsinlerini celbetmiş âlicenap bir kalp bugün hareketten durdu. Bugün büyük Türk - Tatar dünyasının yolbaşçısı olan en parlak yıldızı söndü. Bu yıldızın sönmesi Türk - Tatar dünyasının şarkından garbına, şimâlinden cenubuna kadar görülecek ve her yerde özünün dehşetli tesirini icra edip hassas kalpleri titretecektir. İsmail Bey'in hayatı Rusya müslümanları için özbaşına müstakil bir devir, özbaşına müstakil bir tarihtir. Bu devirde Rusya müslümanları yeniden dünyaya geldiler. Bu devirde dilli ve edebiyatlı oldular. Millî matbuata, temeddün ve insaniyet fikrine girmeleri de bu devirdedir. Başka milletler gibi okuma - yazma bilmeğe fikir yürütüp düşünebilmeye başlamayı da bu devrede öğrendiler. Usûl-i cedid'e, cemiyet-i hayriye'ye, taavün cemiyetleri, iktisadî teşebbüsler, kadın - kızlarımızın talim, terbiye ve hukuk meseleleri de hep bu devirde meydana çıktılar.

«Hulâsa: Rusya islâmları arasında maarif-i cedide ve medeniyet yayılmasının başı mutlaka Gaspıralı İsmail Bey'e varıp dayanmakta ve Rusya müslümanları arasında millet ve cemaat hizmetinde bulunan ne kadar zatlar varsa bunların her biri İsmail Bey'i bir cihetten özlerine üstat tanımakta ve onun şakirdi olmakla iftihar etmektedirler.

«İsmail Bey öldü... Lâkin yalnız cesedi aramızdan ayrıldı. Onun ruhu, onun fikri ve maksatları ebediyen bâkî kalıp, gittikçe anlaşılacak, gittikçe taammüm edip taraftarları artacaktır. İsmail Bey'in mübarek ismi, mukaddes fikirleri Türk - Tatar tarihinin en parlak, en şanlı sahifelerini işgal edecektir. Türk - Tatar evlâdı indinde onun ismi ebediyen mukaddes olup ağızdan ağıza söylenecek, onun resmi bizim millî hayatımızın öl-

(154) Kırımer, ayn. esr., s. 190 - 192.

mez bir nişanı olarak ruhumuzu takviye edecek, ağır günlerinde bize tesellî verecek, meyus kalplerimize ümit girdirecektir.

«20 - 30 milyon şakirt bırakıp ölen bir üstad, 20 - 30 milyon manevî evlât terkedip vefat eden bir baba bahtiyardır. Bundan artık, bunun fevkinde bir bahtiyarlık tasavvur etmek akıllara sığmıyor. Şiddetli bir nehir cereyanını başka bir tarafa akıtmak ne kadar müşkül bir işse, gaflet ve taassup deryasına batmış bir milletin fikrini ikinci bir tarafa çevirip işletmek ondan daha müşkül bir iştir. İsmail Bey merhum işte böyle bir işi işledi. Hiç şüphesiz o büyük adamdır. Onun âli ruhu huzurunda diz çöküp tazim ediyoruz. Hüdâ'nın ebedî rahmetinde olsun» (155).

Yine 1914 tarihinde «İkbal» gazetesinden naklen «Tercüman»da «*Büyük ve Tarihî Millî Matem*» başlığı ile S. İbrahim (of) Bey şu makaleyi yazmıştı:

«İsmail Bey kimdi?

«Bu suâlin cevabını biz değil; Rusya'da, Türkiye'de, Mısır'da, Arabistan'da, Hindistan'da, Afganistan'da, İran'da ve Turan'da her müslüman diyarında onun namını perestiş edercesine tekrimü tazimle zikreyleyen milyonlarca milletin kalbi ve vicdanı vermiştir. Onlarca milyonluk milletin «ba'sü'l-ba'de'l-mevt» ve «neşetülicrâ»sı da verecektir. İsmail Bey her şeydir, herkestir, hepimizdir, bütün millettir. Bugünkü dilimiz, kalbimiz, yazımız, yazanlarımız, okuyanlarımız, matbuat ve edebiyatımız, mektep ve medreselerimiz, şakirtler ve talebelerimiz, hasılı kâffemiz İsmail Bey'in muhassalay-ı vicdan ve dehasıdır.

«İsmail Bey velise-i kemâl olacak kâffe-i evsaf ve hasayis-i mezkûreyi haiz olmakla beraber müslümanların bütün tarihleri müddetinde ne olduğunu bilmedikleri diğer bir hassayı mukaddeseyi yaratmak şerefine de herkesten evvel nail olmuştur ki, bu hassa da: müşterek, umûmî bir vicdan-ı millî'dir.

«Her milletin öz dili, öz duygusu, öz dileği, öz diriliği olmadan yaşayamıyacağını, çürük ve mevhum olacağını ve böyle çürük unsurlardan teşekkül eden bir «bina»nın payidar ve berkarar olamıyacağını herkesten evvel İsmail Bey derkeylemiştir. Merhum, her milletin millî dile, millî edebiyata ve maarife, millî hayata malik bulunmalarını bütün ömrü müddetince telkin eylemiş ve binaenaleyh milliyeti bu mâna-yi âlisile derketmiş-

(155) Kırımer, ayn. esr., s. 184 - 185.

tir. Kendisi ırkan Türk olduğundan bittabi Türk milletperverliğini meydana sürmüş ve Türklere «bir dil, bir fikir, bir iş» gerekliğini bir gaye ittihaz ederek bu gayeyi kaya gibi sebat ve metanetle terviç ve müdafaa eylemiştir ki, millete bahşettiği : Millî vicdan, dünyevî iman budur.

«İşte ona büyüklüğün daha yüksek manâsını verdiren şahsiyet-i mahsusa bu olmuştur. Bugün millet onu ne kadar anlıyorsa, yarın daha ziyade anlar. Milletin şahsiyet ve sima-yı millîsi inkişaf ettikçe İsmail Bey'in bu baptaki azamet ve ulviyeti de o nisbette yükselerek tecelli edecektir.

«Büyük» namını kazananlar şöyle bir şahsiyet-i mahsusaya malik olup, kendi başlarına bir cihan, kendi başlarına bir kâinat teşkil edenlerdir. Bugünden sonra mağfur ve merhum diye yadedeceğimiz İsmail Bey ise bütün Rusya islâmlarının ve belki umum müslümanların en büyük bir cihânı, en büyük bir kâinatı idi ki, bugün tabakat-ı maddiyesinden açılarak safahat-ı maneviyesine intikal etti. Biz de onun bu nüshay-ı kübray-ı maneviyatı huzurunda topraklara kapanarak, için için dağlanıp yüreklerden kan sızıyor, matemlere dalıyoruz, ağlıyoruz...» [156].

Rahmetli Gaspıralı'nın İstanbul'u son ziyaretinde «İkbal» gazetesi kendisiyle uzun bir mülâkat yapmıştı. Bu mülâkatta İsmail Bey'in Türk dünyasının, özellikle Türkiye'nin meseleleri hakkında söylediklerini daha önce vermiştik. Şimdi aynı gazetenin (27 Haziran 1914, Nr. 6245) İsmail Bey'i okuyucularına «*İbret Alınacak Sözler*» başlığı ile takdim ettiği kısmı aşağıda veriyoruz :

«Kırım'da Bahçesaray şehrinde çıkan «Tercüman» gazetesinin müessisi ve başmuharriri İsmail Bey Gaspıralı karilerimiz için tanınan bir simadır zannederiz. Çünkü bu fazıl-ı muhterem, Rusya müslümanları arasında maarifin tesis ve inkişafına ve bugünkü terakkisine muvaffak olduğu gibi, Türk âlemine de pek büyük ve unutulmaz hizmetler edebilmiştir.

«Tarih-i İslâm, İsmail Bey'in namını büyük bir hürmetle yadedecektir. Eğer ehl-i İslâm arasında onun gibi muktim, faal, azmi kavi ve mekârim-i ahlâkiye sâhibi, âlim ve fazıl zatların vücudu, maalesef ender olmasaydı, bugün müslümanlar pek mühim terakkiyata nailiyetle mübahi bulunacaklar ve kendi mevcudiyetlerini Avrupa'ya hakikile tanıtacaklardı.

(156) Kırımer, ayn. esr., s. 186 - 187.

«İsmail Bey bundan 32 sene evvel «Tercüman»ı çıkardığı esnada Rusya'daki müslümanlar arasında maarif hemen mefkut addedilecek bir mertebede idi. Kâr-ı kadim mekteplerden hiç istifade edilemiyordu, mektep kitapları yoktu. Müslümanlar arasında muntazam bir lisan vücude getirmek teşebbüsü kimsenin hatırından geçmiyordu. Halk cehalet içinde, haklarını müdafaadan âciz ve ne yapacağını bilmez halde idi. Hiç kimsede mütalea hevesi mevcut değildi. Bir de Rusya'daki müslümanların dünyanın diğer taraflarında meskûn ahali-yi islâmiyeden, hattâ kendi kardeşleri olan Türklerden bile, haberleri yoktu. Çünkü hiç bir gazete ve risale neşredilmiyordu. İsmail Bey'in Rusya müslümanları için gayet mühim ve icrası gayet müşkül tasavvuratı vardı. Fakat bu fazıl-ı muhterem her maniaya göğüs gererek meramına nâil olmağa çalışacak kadar kendinde azm ve kudret hisseylediği için yorulmadan, hususile hiç bir şeyden müteessir olmadan çalışıyor, uğraşıyordu. İşte tam 32 sene çalıştı ve elyevm Rusya müslümanları arasında 20 kadar gazete ve muntazam mecmua neşredilmekte ve bunların müvezziler vasıtasiyle satışlarından başka yalnız aboneleri 7.000'e baliğ olmaktadır. Derin bir teessüf ve teessürle ilâve edelim ki, bu kadar milyon ahaliye malik olan bu koca Türkiye'de bütün Türkçe gazetelerin abone ve satışlarının miktarı bu yekûndan henüz pek aşağıdadır. Hattâ gazetelerin adedi onlardan pek dûn bir mertebededir. İsmail Bey, Rusya müslümanları arasında matbuatı ve mütalâa hevesini bu derece yükseltmek için pek ağır, fakat daima sağlam hatveler atmış; her işi memleketin tahammülüne göre müdebbirane ve basiretkârane yapmağa muvaffak olmuştur. Bir taraftan gazeteler, risaleler bu mertebeye vâsıl olduğu ve «Tercüman» artık muntazam ve yevmî bir gazete şeklinde tabı ve neşredildiği halde İsmail Bey diğer taraftan da maarifin intişar ve inkişafına çalışmıştır. Burada (çalışmış) kelimesi onun gösterdiği gayret ve *faaliyet-i harikulâdeyi tasvire kâfi* değildir. İsmail Bey feda-yı can edercesine, fakat âlimane, vakıfane ve memleketin ihtiyaçlariyle mütenasip bir tarzda uğraşarak buna muvaffak olmuştu.

«Rusya müslümanları arasında maarifin Ruslardan ziyâde teessüs ve terakki eylediğini söyleyerek ne mübalâğa etmiş, ne de haksız bir hüküm vermiş oluruz. Rusya'da inas ve zükûr bütün müslümanlar arasında okuyup yazmayı bilmiyenler gayet azalmıştır.

«Şûra-yı devlet tanzimat dairesi reisi Mahmut Esat Efendi'nin seyahat vesilesiyle icrâ ettikleri tetkikatı müteakip gazete muharrirlerine vuku bulan beyânatından da anlaşıldı ki Rusya'da kadın, erkek bütün müslümanlar arasında şayanı hayret derecede âsâr-ı terakki husule gelmiştir. Bunu tesis ve ihyaya hizmet edenlere ilk ders-i intibaı «Tercüman» vermiştir. «Tercüman»ın başında şu cümle yazılıdır.

(Dilde, Fikirde, İşte Birlik)

«Bizim de buna ne kadar ihtiyacımız var...

«Hiç bir muavenet-i resmiyeye muhtaç olmadan sırf şahsî bir teşebbüs ve gayet metin bir azm ve sebat sayesinde bunca muvaffakiyeti kuvveden fiile çıkarmışolan İsmail Bey bir kaç gündenberi şehrimizde bulunmaktadır. Bu fırsattan istifade ederek dün kendisiyle mülâkat eden muharririmize ne şayan-ı dikkat ve ibret sözler söylemiştir. Kalbinin bütün samimiyeti meveddetperveranesiyle sevdiği Türkler hakkındaki mutalâat ve tetkikatı pek kıymetlidir. Çünkü onun bizi, bizden daha iyi göreceğine ve halimizi anlayacağına hiç şüphe yoktur» (157).

Türkiye'de maarifin tamim ve inkişafının her memleketten ziyâde kolay olacağına ve burada da lisanın biraz daha sadeleştirilmesiyle beş altı sene zarfında Rusya Türkleri ile lisan cihetinden suret-i kat'iyede birleşmiş olacaklarına dair mütalâatta bulunan ve bundan husule gelecek faydaları izaha hacet yoktur; dedikten sonra, kendisinin Hindistan seyahatı hakkında da malûmat veren İsmail Bey, mülâkatında Türkiye'nin siyasî vaziyetine ve iktisadiyatına dair çok mühim ve hakikaten ibret alınacak sözler söylemişti.

Bu mülâkatı neşreden «İkdam» yazısını aşağıdaki şu cümlelerle bitirmektedir:

«İsmail Bey'in âlimane sohbetine doymak kabil olamadığı için uzun müddet görüştük. Şu neşreylediğimiz sözler bunun ancak bir kısmıdır. Zannederiz ki, bu kıymetli sözler bizim için bir ders-i intibah teşkil edecek mahiyettedir» (158).

Türk dünyasının önde gelen âlimleri ve fikir adamları kadar, şâir ve edipleri de rahmetli Gaspıralı İsmail Bey'in hâtırasına yazılar ve şiirler yazmışlardı. 27 Kasım 1914 tarihli «Türk

(157) Kırımer, ayn. esr., s. 179 - 182.
(158) Kırımer, ayn. esr., s. 182.

Yurdu» mecmuasında millî şâirlerimizden Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in şu şiiri İsmail Bey'e ithaf edilerek yayınlanmıştı:

İSMAİL GASPIRALI'YA

Ey ulu Türk! Sen Kırım'ın karlarile yoğrulmuş,
Vahşilere esir olmuş, zalim tahtlar kurulmuş
Şerefleri unutulmuş bir toprağı üstünde...
Onun seni kan ağlatan kara bahtı önünde
Felâketli milletine: «Uyan!» diye haykırdın;
Bu ilâhi feryadınla onu nura çağırdın.

İstedin ki, medeniyet güneşi
Zekâlara çeliğini akıtsın;
Milliyetin diriltici ateşi
Vicdanları alevile ısıtsın.
Ta ki Fatih Cengizlerin evlâdı
İslavlığın pençesinden kurtulsun;
Onun mazlûm, sefil olan hayatı
Hür ve mes'ut bir talile can bulsun.

Sen bu aziz, büyük işe tek başına kalkıştın;
Buna asîl Zühren ile gece, gündüz çalıştın.
Yıllar geçti... Türk azmine ne Sibirin dehşeti,
Ne de ömrün azgın yüzü bir zayıflık vermedi;
Sen arzunu kervan göçmez bozkırlara götürdün.
Bu uğurda katlandığın zahmetleri Türklüğün
Ümit dolu ufukları nurlarile okşadı;
Resûllerin rüyaları sende dahi yaşadı.

Sen kabrinde rahat uyu! Yakında
Bu sonuncu felâket de bitecek;
Yarın senin hür bakışlı ırkın da
Altın devri terennümler edecek.
Zira senin bıraktığın izlerde
Kadın, erkek bir genç neslin yürüyor.
İman ile aşk sunduğun her yerde
İnkılâbın fikri hüküm sürüyor.

Bizden senin pak ruhuna fatihalar, rahmetler,
Unutulmaz hâtırana, kalp dolusu hürmetler!...» (159).

(159) M. Emin (Yurdakul), «İsmail Gaspirinskiye», **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 353 - 354.

«Türk Yurdu»nun aynı sayısında Celâl Sahir (Erozan) Bey ise yazdığı şiirinde şu hususları terennüm etmişti:

İSMAİL GASPIRALI'NIN RUHUNA

Kılıç göz açar, fakat zihinleri açamaz;
Kalelere giren gülle gönüllere giremez;
Yalnız silâh kuvvetile, en azminde yorulmaz
Milletler de, büyük, millî dileğine eremez...
Ne galipler, ellerinde düşmanı kanı sızarak
Girdikleri ülkelerde benliğini hisseden
Mağlûplara yenildiler! Yıllar geçti, o parlak,
Millî irfan güneşinin sıcak nuru sönmeden.
Büyük adam! Asırların gafletile paslanan
Silâhların eğilerek çekildiği yurdumuz
Karanlıktı, sen orada bu güneşi yarattın;
Şaşkınlaşan bir kütleye varlığını arattın
Ve buldurdun. Şimdi artık o kuvvete yaslanan
Millet ölmez!...

Fakat niçin bugün senden mahrumuz?...» (160).

Kırımlı Türkçü fikir adamlarından Cafer Seydahmet Kırımer, Gaspıralı'yı son yıllarında yakından tanımak fırsatını bulan ve bilâhere de merhum hakkında yegane kitabı yazan bir insandı. O'nun kitabının son kısmında «Bahtiyar İsmail Bey» başlığı ile yazdığı bölümde ileri sürdüğü fikirler, aynı zamanda o günlerin Türk aydınlarının Gaspıralı hakkındaki düşüncelerine de tercüman olduğu kanaati ile aşağıda olduğu gibi veriyoruz:

«Bahtiyar İsmail Bey;

«Milletimizin saygı ve takdirle anılacak evlâtlarından birisi olan Ahmed Midhat Efendi merhum, 19 Temmuz 1909'da «Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti» tarafından Şehzâdebaşında Fevziye kıraathanesi salonunda tertip edilen konferansta, İsmail Beyi takdim ederken:

(160) C. Sahir (Erozan), «İsmail Gaspirinski'nin Ruhuna», **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 355.

«İsmail Bey Gaspıralı... İçinizden pek çoğunuz bu büyük ismi işitmişsinizdir» cümlesile söze başlamıştı.

Tedrisat-ı umûmiye hakkında vereceği konferansa başlamadan evvel, İsmail Bey merhum, «Ben, büyük değilim, fakat bahtiyarım... Benim bahtiyarlığım pek sevdiğim millete ve müslüman kardeşlerime hizmet etmekliğimdir. Milletimin doğru sözü kabûl ve icradaki istidatı fevkalâdesi beni pek bahtiyar ediyor...» demişti.

İsmail Bey bahtiyardı... Çünkü, millî benliklerini unutan milletlerin çökmeğe, başkalarının kulluğuna düşmeğe ve eriyip gitmeğe mahkûm olduklarını o, herkesten iyi anlıyarak, bütün hayatını Türklüğün kendisini bulmasını temin edecek esasları hazırlamağa vakfetti... Türklüğün her gün millî, medenî yükselmesine şahit oldu... Türk birliğine inanan ve çalışanların arttığını gördü.

Şimal Türklerinde «Cedid»çiler yalnız mektep, medrese, kadınlık meselelerinde değil, bütün millî işlerde ve hayata bakışta «Kadim»cileri yenmişlerdi.

Asırlardan beri kanaatle, tevekkülle, mukadderatına boyun eğerek içtimaî kudretini kullanamamış olan şimâl Türklüğünde canlanan millî cereyanın kuvveti, artık yalnız dahildeki kara kuvvete boyun büktürmekle kalmıyor; medenî, iktisadî işlerin her sahasında büyük neticeler ve muvaffakiyetler elde ediyordu. Mekteplerin, matbuatın artmasındaki; edebiyatın, tiyatronun kuvvetlenmesindeki; kadın erkek Darülfünun talebelerinin sayısının yüzleri geçmesindeki sür'at ümitlerin çok üstünde idi. Artık, etraflarını göremeyen Türkler yerine, istikbale ümitle, cesaretle, azimle bakan bir millet canlanmıştı...

Bu mücadelenin en tarihî ve en büyük âmili olan İsmail Bey'in, o büyük zaferin neş'e ve ümidile bahtiyar olması elbette, en büyük hakkı idi...

Milletlerin hayatında her şeyden ziyâde imana kıymet veren o büyük insan Türkiye'deki iyiye doğru yapılan gelişmeleri de gördü. Türkiye hakkında sarsılmaz bir imanı vardı. Bu yüzden Trablus, Balkan facialarına rağmen, burada başlayan Türkçülük fikrinin, Türk tarihinin yeni bir başlangıcı olacağına inandı. Bütün yaralarına rağmen Türkiye'nin istiklâlini korumak endişesiyle Harb-i Umûmiye girmiş olmasını da, o, millî imanın kud-

retine bir delil telâkki ederek müteselli oldu ve Türkiye'nin geleceği hakkındaki sarsılmaz imanını kaybetmedi...

Türklüğün geleceğine olan imanı sarsılmadan hayata gözlerini kapamış olan İsmail Bey merhum bahtiyardı... Çünkü, kendisini de, Türk tarihine, her şeyden evvel, «iman» girdirmişti. Bütün Türk âleminde canlanan millî imanın da ergeç bütün Türkleri birleştirerek şerefle tarihlerinin başına geçireceğini, o, kendi zaferini gördüğü gibi görüyordu...

Şimâl Türklerinin geçirmekte oldukları bin bir faciaya rağmen İsmail Bey'in ruhu yine de bahtiyardır... Çünkü onlar için artık her ızdırap bir mekteptir. Her facia imanlarını çelikleştiren bir âmildir. Kendi benliğini bulmuş olan Türk âlemi, artık kavîden rahmet, zalimden şefkat, taliden medet umma devrinden çıkmış; her tarafta, kendi varlığını korumak, yükseltmek ve kurtarmak yolunda, canla, başla savaşa atılmıştır...

Mücadele... İsmail Bey merhumun bütün hayatı mücadele ile geçmedi mi? Türk tarihinin, Türk ruhunun en büyük vasfı, hayatın, şerefin iadesi olan cidal değil midir? Her milletten ziyade, Türkler, ancak mücadele kudretlerini kaybettikleri zaman ezilmeğe, çiğnenmeğe mahkûm olmamışlar mıdır? Millî iman yolunda yapılan mücadele her milleti muhakkak zafere götürmüşse, dünyanın en meşru davası için Türklerin giriştiği millî mücadele neden ve nasıl mağlûbiyetle neticelenebilir?

Türk tarihinin en vâsıf bir kudreti de harekettir. İsmail Bey merhumun da bütün hayatı her tarafa giderek millî emellerini canlandırmağa uğraşmakla geçti... Bugün bütün dünya Türkleri, hattâ en beklenilmeyen Şarkî Türkistan Türkleri de, harekete geçmiş bulunuyorlar. Bütün bu hareketlerinde de temel, Türkçülük, Türk milliyetçiliği ve mukaddes gaye, millî kurtuluştur. Şarkî Türkistan Türkleri bile, artık yeşil değil, gök bayrağı yükseltiyorlar ve «Dilde, Fikirde, İşte Birlik» düsturile Türk milliyetçiliğine sarılıyorlar.

Hayatında herkesten daha ziyâde «Tarihimize bakalım» cümlesini tekrarlamış olan İsmail Bey merhumun ruhu elbette bu tahmin ettiği neticelerin tahakkukunu duyarak bahtiyardır...

İmanın kuvvet olduğunu da bütün cihana anlatmak için Türklüğün en facialı bir devrinde tarihimizin başına geçmiş olan Ulu Gazi'nin dehasile Türkiye'nin, yalnız adı değil, özü de, canı

da Türkün olmadı mı? Bir zamanlar kendi yurdunda boynu bükük bir öksüz vaziyetinde bulunan Türk, bugün bütün cihan önünde hakkını, şerefini koruyan bir varlık değil midir? Milliyet cereyanı dünyanın hangi bucağında bu kadar az bir zamanda bu kadar temelli, şümullü ve cezrî bir zafer kazanmıştır?

Ey Türkçülüğün büyük ve bahtiyar babası!

Her tarihî hamlesi bugün dünya milletlerinin büyüklerini hayrete düşüren ve tarihlerindeki kahramanlarını bile kıskandıran Ulu Gazi'nin yarattığı bu temel, yalnız Türklüğe değil, bütün şark'a ve bütün dünyanın mazlum milletlerine örnek oluyor...

Yarının bütün imanlı Türk çocukları, Türk tarihinde Türklerin karanlıktan nura çıkmalarını, kendilerini ve birbirlerini bulmalarını, millî imanla silâhlanarak varlıklarını kurtarmalarını ve medeniyetin ön safında tarihlerine yakışan şerefli bir mevkie yükselmelerini okurlarken, Türkçülüğün harsî, siyasî, cidalinde imanla çalışanları ve bu mukaddes gaye uğrunda kurban düşenleri rahmetle anacaklar ve Türkçülüğün temel taşına ilâhi bir elle kazılan şu kelimeleri görerek onları, yalnız kafa ve yüreklerine değil, vicdanlarına da hâkim kılacaklardır:

«DİLDE, FİKİRDE, İŞTE BİRLİK...» [161].

(161) Kırımer, ayn. esr., s. 244 - 248.

EK : I

RUSYA MÜSLÜMANLARININ İTTİFAK HALK PARTİSİ PROGRAMI :

SİYASÎ VE ASIL MATLAPLAR :

1) «İttifak»ın matlabı : Zamanın, ahvalin iktizâlarına hem de şu programın maddelerine muvafık surette, siyasî, iktisadî, içtimaî, dinî işleri ıslah etmek için hemfikir Rusya müslümanlarını emel-i içtihatta birleştirmektir.

2) Siyasî medenî hayatların nizamlarını hürriyet, hakkaniyet ve insaniyet esaslarına göre tesis etmek için, halkın hemmesine, müslümanlara da, medenîlik, insanlık hukuklarını vermek, hem de devletin idare usûllerini kanun esası üzerine bina etmek, yâni teşrii, idâre, hüküm vazifeleri (mahkeme) ve halk vekilleri elinde olmak lâzımdır.

AHALİ HUKUKU :

3) Hemme ahali erlik (erkeklik) hatunluk, din, kabile, kavmiyet fark kılınmayıp, kanun kaşında (karşısında) beraberdir.

4) Sınıf imtiyazları, dinlere cinsiyetlere nisbetle kanun tehditleri, istisnaları hemmesi fesh kılınır.

5) Her bir adamın şahsı masundur, kanun hududunda, hürdür. Hâkimin devlet kanunlarına muvafık hükmü bulunmadıkça, hiç bir adam hapis kılınmaz, tevkif kılınmaz, mahkûm olmaz, cezalanmaz. Bir farz bir adam hapis kılınsa, şehirlerde mahkemesi var, böyle yerlerde yirmi dört saat içinde, amma başka yerlerde iki tavlet (gün) içinde elbette azad kılınır, yahut mahkeme ihtiyarına teslim kılınır. Nizamda mukadder müddetten ziyade, yahut aslı yok şüphe töhmeti ile hapis kılınmış adam hapis etücüleri mes'ul etmek hemde bu hapis yüzünden

vukua gelen zararların bedellerini devlet hazinesinden talep etmek haklarına malik olur.

6) Her bir adamın meskeni emindir. Hususi meskenlere izinsiz girmek, eşyaları teftiş edip aramak, mektupları açmak yalnız kanunda tayin kılınmış suretlerde, yalnız mahkeme kararıyle caiz olur.

7) Her adamın mülkü mukaddestir. Umûmî ihtiyaç yahut umûmî hayır bulunmadıkça, hemde adilâne değeri önceden verilmedikçe, hiç bir adamın hiç bir cemaatin meşru mülkü elinden alınamaz.

8) İkamet yeri seçmekte, memleketin dahiline, hâricine sefer etmek hususlarında her bir adam muhtar olur. Pasaport nizamı tamamiyle atılır, tebaalık (tabiiyet) mecburiyeti ref kılınır.

9) Kanun hududunda, her bir emel, ticaret, sanat ile iştigal hür olur.

10) Hemme adamlara kanun kaşında selahiyetlerine göre, mülkî, askerî memuriyetler, devlet yahut cemaat hizmetleri, istisnasız bilafark açık olur.

11) Her bir insanın vicdanı, dini, ibadetleri hürdür, muhteremdir, kanun himayesiyle temin kılınır.

12) Dinin vicdanın hürriyeti muhterem olduğu kadar, her bir insanın fikri de sözü de —lisanda, yazıda, başında— hür olur. Matbuata nezaret usullerinin her nevi kökünden feshedilir. Sözde, yazıda ve matbuatta (basında) kanun hududlarından çıkmış adamlar yalnız mahkeme huzurunda mes'ul olabilir.

13) Her yerde, açık meydanlarda, evlerde toplanmak içtima davet ihtiyarına her bir adam maliktir.

14) Her bir adam, izin almadan, ittifak, şirket akteder.

15) Her bir cemaat, her bir şirket, her bir adam her bir husta dilekçe vermek, arizə takdim etmek hukukuna malik olur.

16) Şu fasılda mezkur hukuku mülkiye devletin« Esas Kanun»larında tesbit kılınıp mahkeme himayesiyle temin olunur.

DEVLET ŞEKLİ :

17) Rusya'da şu günkü ahval iktizasına en münasip şekli (Devlet) —«İttifak»ın reyine göre— Kanun hem parlament esas-

larına temin kılınacak monarşidir. Böyle monarşide monarhın hem hukukî hem iktidarı «Kanun Esası» ile tahdit kılınıp en büyük kuvvet: *Devlet Duma*'sının koyduğu kanun esası etrafında döner ve onunla amel olunur. Monarhın kendisi de hem vekiller elinde olur.

18) Halk vekilleri —Rusya'da var olan bütün halkın olmak şartiyle— devlet duması yahut Rusya parlamenti isminde olacak, yalnız bir meclis olmak üzere teşkil kılınacak, vekiller umûmî, gizli, müsavi ve bilavasıta usûl ile seçilecektir, müslümanların vekilleri (genel nüfus) sayılarına mütenasip olur.

Kayıt: Hatunlarında iştirakleri mümkün olmak için, seçim kanunları bu hususu göz önünde tutarak hazırlanacaktır.

19) Vekiller kanunları koyarlar, devletin gelir ve giderlerini tertip ederler, büyük küçük idârelerin hizmetlerinin kanunlara, meslehetlere uygunluklarına nezaret ederler.

20) Vekiller kanun vazettirmek hukukuna maliktirler.

21) Karar, tasarruf, emir, ferman gibi işlerin hiç biri, kimseden sadır olursa olsun, her ne ad konursa konsun, vekiller heyetince kabûl kılınmadıkça, kanun kuvvetinde olmaz.

22) Vergiler, gümrükler, devlet ihtiyaçları için alınacak istikrazlar nazırlar heyeti rızası olmadıkça alınamaz.

23) Devletin bütçe hesapları, bir yıldan ziyade olmamak şartiyle, nazırlar heyeti rızası ile tâyin olunur. Her gelir ve her bir gider, istisnasız, divan-ı muhasebede kaydolunur.

24) Vekiller heyeti arasından seçilerek monarh tarafından kabûl ve tasdik kılınacak nazırların her biri uhdelerine düşen işler için vekiller heyeti huzurunda mes'uldür. Vekiller gerekirse ministirlerinden (bakanlardan) izahat ve açıklama isteyebilirler.

DİNÎ NİZAMLAR:

25) Hemme dinlen, hemme mezhepler hür, kanun karşısında müsavi, hükûmet nezaretinde âzad olur. Her din muhteremdir. Dinler itikatlar içinde hiç bir surette takibat yapılamaz. Ceza kanunlarına muhalif değilse, ibadetleri eda etmek vazife-

lerinde, hem mezhep talimlerini neşir hususlarında her insan hür olur.

26) Her bir dini cemaatin, dinlerine münasip dahilî nizamları, özlerinin ihtiyarında olur, hükûmet müdahale etmez.

27) Rusya müslümanlarının özlerinin ihtiyarlarında bulunan hak ve hukukları:

a) Bir kişiden veya bir heyetten ibaret tesisat-ı ruhaniye inşa etmek,

b) Bütün ruhanileri cemaat arzusu ile ya muvakkat veya kaydı hayat şartiyle seçebilmek.

c) Ruhanilerin, dinî müesseselerin, hemme işlerine nezaret hakkı cemaatin kendi elinde olmak.

d) Mescitlerin mektep ve medreselerin, hayrat yurtlarının, türbelerin, vakıfları, mülkleri müslümanların özlerine iade kılınıp, bunların bütün tasarrufları müslümanların elinde bulunması.

MAHALLÎ MUHTARİYET:

28) Devletin hemme yerinde, erlik (erkeklik) hatunluk, din, cinsiyet, kemiyet fark kılınmayıp, umumî müsavî gizli ve vasıtasız seçimle küçük muhtariyetler tesis olunur.

29) Bir kaç ufak muhtariyetler toplanıp, nufusun sayısına yerlerinin genişliğine göre orta muhtariyetler teşkil ederler. Orta muhtariyet üyelerinden vilâyet meclisi kurulur. Vilâyet meclisleri ya muvakkat veya daimî ittifak yapabilirler.

30) Mahallî muhtariyetin hemme işleri, hatta emniyet asayiş zabıtası da, muhtariyet idarelerinin elinde olur. Meğer şu günkü ahvalin iktizası olarak merkez elinde toplanması gereken işler istisna kılınır. Devletin umumî gelirlerinden bir kısmı mahallî muhtariyet idârelerinin faidesine teslim kılınır.

31) Fakirlere iane etmek, kimsesiz çocuklara, âcizlere, onalmaz hastalara bakmak, zayıf ihtiyarları gözetmek, hususî hayatlara nezaret etmek işi mahallî muhtariyet uhdesinde olur.

32) Hükûmet-i merkeziye tarafından tâyin kılınan mahallî memurların vazifeleri: Mahallî muhtariyet hizmetlerinin dev-

let kanunlarına muvaffakiyetleri cihetlerine nezaret etmekten ibaret olur. Şu hususta iki taraf arasında çıkabilecek ihtilaflar adlî mahkemeler tarafından halli fesholunur.

33) Vilâyet meclisi âzaları vilâyet mahalli meslehetlerine ait meselelerde kânun koymak hakkına malik olur.

34) Bir vilâyete ait meselelerin hemmesi, umûru maliyesi, mahallî muhtariyet idarelerinin selâhiyetlerine iktidarlarına göre, vilâyet meclislerinde müzakere kılınıp, hem hal kılınıp, devletin kuvvey-i icraiyesiyle infaz olunur.

35) Bir vilâyette nüfusça çoğunlukta olan etnik kavmin lisanı, devlet lisanı gibi, şu vilâyetin hemme idarelerinde umûmî lisan olur. Rus lisanı, umûmî devlet lisanı olmak sıfatiyle, merkez idarelerinin, deniz ve kara kuvvetleri askerî idarenin lisanı olur.

36) Hemme halkın medenî siyasî hukuklarda her cihetle beraberlikleri üstüne, devletin esas kanunları halkın hemmesine kültürel hukukları da temin eder. Yâni her dili ve her mahallî ağzı kullanmak, mektep ve medreseler inşa etmek, çocukları terbiye etmek, dil ve edebiyat cemiyetleri, müesseseleri kurmak hususlarında milletlerin her birine kâmil hürriyetleri verilir.

MAHKEME :

37) Şimdiye kadar mevcut olan ve halkı sınıflara ayırarak imtiyazlı şahıslara göre kurulmuş olan bütün umûmî ve olağanüstü mahkemeler fesholunur ve kaldırılır. Memleketin her yerinde, 1864 Kasım 20 tarihli kanunlara göre, sulh ve adliye mahkemeleri kurulur.

38) Mahkemelerin her birinde şu esaslara riayet olunması gerekir : a) Hüküm infaz edilmekle tamamlanmış olur. b) Kanun karşısında bütün halk beraber olur. c) Ehliyetli (yetkili) hâkimin mahkeme kanunlarına göre uygun hükmü bulunmadıkça hiç bir adam cezalanmaz. d) Hâkim azlolunmaz, müstakil olur, her bir müdahaleden azad olur, adliye nezareti de hiç bir suretle müdahale etmez. Hatıra göre hareket etmek mecburiyetinden azad olmak için, hediye almak, rütbe kabûl etmek hâkim-

lere yasak olur. Hâkimlerin çoğunluğu tarafından seçilmedikçe hiç kimse hâkimlik vazifesine tâyin edilemez e) Mahkemelerde hüküm açık olur. f) Ceza tâyin etmek yetkisi yalnız hâkimlere ait olur. İdare tarafından nakdi ceza vermek hapis ve sürmek gibi yetkiler kaldırılır ve fesholunur. g) Kazai vazife görenlerin hepsi genel esaslara uyacakları meselesinde bir birlerine kefil olurlar.

39) Seçilmiş sulh hâkimleri, seçilmiş adliye encümeni müesseseleri memleketin hemme vilâyetlerinde kurulur. Mahkemede hâkimlik ve adliye encümeninde üyelik için mali duruma bakılmaz (yâni zenginlik aranmaz).

40) Adliye encümeninin iktidarı ve nüfuzu genişletilir, cinayetlerin cinsi ile değil, belki cezaların mikdarı itibariyle her iş adliye encümeni (bölgesi) mahkemesine teslim kılınır. Umum devlete ait yahut basına ait suçların hepsi adlî mahkemelerin yetkisine tabidir.

41) Mahkemelere mahsus zabıta teşkilatı kurulur.

42) Elbette icra kılınacak nizamlar: Birinci derecede himaye müdahalesi, ikinci derecede Heyet-i ittihamiyede müdafaa esası, 3 — İbret olsun diye tecilli hükümler, 4 — Mahkûmiyet müddeti bitmeden iyi ahlâk dolayısiyle salıverme, 5 — Cezalarını çekmiş ve bitirmiş olan kimselere tahliyeden sonra şerefli ve hür yaşayabilmeleri için iş imkânları yaratma, 6 — Ceza evlerini islah ederek, terbiye ve ahlakî yön doğrultusunda islah usûlünü yenileme, 7 — Hür ve müstakil barolar teşkili, 8 — Temyiz mahkemesinin birlik kaidesi.

43 — Medenî ve siyasi hürriyet esaslarını temin etmek maksadiyle hukukî bütün kanunları ve bu arada ceza kanunlarının ivedilikle gözden geçirilerek yeniden tanzimi lâzımdır.

44 — Müslümanların âile hukuku nikah, talak, miras, nafaka gibi meselelerin hemmesi mahkemeyi şeriyelerde ahkâmı şeriye ile hal ve fesholunur.

45) Halk için en yakın mahkemelerin yâni sulh mahkemelerinin lisanı etnik çoğunluğun lisanı olur. Buna göre birinci derecede kazai mahkemelerin hâkimleri bu dili bilen hâkimlerden seçilir.

MAARİF :

46) Mutlaka ve geciktirmeden memleketin her yerinde ana dilinde ilk okullar öğrenimi balaların (çocukların) hepsine mecburi olur ve parasız yapılır.

47) İlk okul öğrenim işlerinin hemmesi şu saat (hemen) mahallî muhtariyet idâresine teslim kılınır. Her yerde ilk okul terbiyesi ana dilinde ve millî harflerle olur.

48) Sınıf geçme işlerini kolaylaştırmak için bütün okulların sınıfları arasında özüne uygun irtibat kurulur.

49) Mektepler ve medreseler tesis etmek, talim ile iştiğal etmek her halde her yerde umumiyetle hür olur.

50) Sanayi mekteplerini her yerde mümkün olduğu kadar arttırmak vazifelerine özellikle dikkat etmek elbette zaruridir. Sanayi de elbette meccanen talim kılınır. Orta derecede mekteplerden gereği kadar her yerde artırmak, mümkün olduğu kadar az ücretle talim etmek lâzımdır. Talim terbiye işlerinin tertiplerine, yollarına mahallî idâreler her cihetle müdahale edebilirler.

51) Külliyeler, yüksek mektepler dahilî nizamlarında tedris işlerinde tamamen hür olur. Sayıları gereği kadar çoğaltılarak, ders ücretleri mümkün olduğu kadar azaltılır. Halkın çoğunluğu yüksek okullardan faydalansın, onun için, bu okulların binaları geniş tutulur. Öğrencilerin cemiyetleri hür olur.

52) Yaşlılar mektebi, ilk okullar, il okuma odaları, il kütüphaneleri, il üniversiteleri gibi ilmî müesseseler kurmak binaları inşa etmek hususlarında mahallî muhtariyet idâresi mutlaka hür olur.

53) Yaşlılar için, sanayi mektebi ve din mekteplerinin bütün derecelerinde, hem de yukarıki maddede sayıldığı gibi ilmî müesseseler kurmak, ister ana dilinde, ister şark dillerinde talim ve tedrisat yapmak, yabancı devlet tebalarından muallimlik ve müderrislik vazifelerine ehliyetli olanları dâvet edebilmek, millî hurûfât ile hür bir dilde gazeteler, dergiler yayınlayabilmek terceme edilen veya telif kılınan kitaplar ve risaleler neşretmek, kezalik bunların ticaretini yapmak işlerinde Rusya müslümanları tamamen hür olur.

MALÎ İŞLER :

54) Devletin iktisadî ve malî siyaseti temelinden değiştirilecek. Lüzumsuz israfları kaldırıp, halk ihtiyacına özellikle ilim ve maarif yollarına devlet hazineleri önemli tahsisat ayırarak devlet bütçesinde köklü inceleme ve değişiklik yapılacak.

55) Umumî hazine emlakinde tasarruf hakkı, bir merkeze bırakılmayıp mahallî muhtariyet idareleri arasında tevzi olunacak.

56) Genellikle vergileri indirmek, halkın zaruri ihtiyacı olan mallardan vergi almayı en az dereceye indirmek, ticarette himaye nizamlarını kaldırmak ve feshetmek lâzımdır.

57) Doğru vergi nizamları ıslah olunur, gelir arttıkça, vergi arttırılır usulü yüksek kazançlar ve miras vergisine kaydırılır.

TOPRAK MESELESİ :

58) Öz emeği ile toprak hizmetlerini çalışan köylülerin hemmesine, hayvan yardımıyla günlük işini gören çiftçilere kesilme yerlerden, saray yerlerinden, mîrî yerlerden ihtiyacı kadarınca toprak verilmesi, hemde kıymeti âdilesi devlet hazinesinden ödenmek suretiyle özel mülk olan toprakların alınarak ihtiyacı olan köylülere paylaştırılması lâzımdır. Ancak, özel mülkler idare âmirleri ve memurlara hediye yolu ile veya bir meşru sebep olmadan verilmişse bedelsiz alınarak tevzi edilir.

59) Toprakla uğraşanları her cihetçe temin etmek, her bir vilâyetin topraklarını o vilâyetin muhtaç çiftçileri arasında paylaştırmak esası kabul olunur. Toprakla uğraşan çiftçilerin ürün verme güçlerini arttırmak için ve her türlü işlerini intizamla görmek için, mahallî muhtar idâreler her türlü tedbiri alır. Bu esasların gereği gibi tatbik edilebilmesi için (Rus) göçürme işi durdurulur ve eski sahiplerinden gasbedilerek alınan topraklar sahiplerine geri verilir.

60) Devlet hem de mahallî muhtariyet idâreleri, bütün imkânları ile toprak meselesi ve hayvan yetiştiriciliğini teşvik ve himaye eder. Tarım okulları açmak, Tarım Kredi bankaları kurmak, çiftçilere kredi vermek, tarım şirketlerine, birliklerine mü-

saade eder nizamnameler çıkarmak, bütün tedbirleri almak ve tarım işlerine nezaret etmek için gereken kurulları yapmaları lâzımdır.

61) Çiftçiler toprakla olan münasebetleri yönünden toprak ağalığının tahakkümünden kurtarılır. Toprak işlerini himaye etmek için bugünkü nizamlar değiştirilir. Amele kanunları, sınai işçi hakları, tarım işçilerine de teşmil edilir.

62) Çiftçilere tevzi edilen topraklara sınır tâyin edilir ve mikdarı belirlenir. Göçmez (taşınmaz) mallar için rehin edilerek kredi alma işi bir nizama salınır. Toprağın icar bedeli belirlenerek tâyin edilir. Borç için yâni karşılığında köylülere iş gördürmek usûlü tamamiyle feshedilir.

63) Sulama işleri ıslâh olunur ve teftişe tabi tutulur.

AMELE MESELELERİ :

64) Amelelerin ittifaklarına, cemiyetlerine, grevlerine tam hürriyet verilir.

65) Olağan iş gününün haddini tâyin etmek.

66) Müddetten fazla çalışmayı, zaruret olmadıkça gece çalışmasını yasak etmek.

67) Kadınların ve çocukların iş gücünü korumak vazifesine dikkat etmek, sağlığa zararlı işlerde erkeklerin de iş gücünü himaye eder tedbirler almak.

68) Amelenin her birinin hastalığı, kazalarda doğan tedavileri ve hizmet ettiği işten ileri gelen hastalıkların tedavisi devlet kuvvetiyle iş verenler tarafından temin edilir.

69) Öz gücüyle hayatını temin eden her bir adamın yaşlılık, âcizlik halları devlet hesabına temin kılınır.

70) İş gücünü himaye etmek için cezai müeyyideler tâyin kılınır.

71) Amele kanunları ile gözeltilmeyen işlemlerde işçilerle iş verenler arasında çıkacak ihtilâflar için adilâne halledebilecek yarışı işçi temsilcilerinden yarısı sermaye sahiplerinden olmak üzre kurulacak Sulh Hâkemleri lâzımdır.

72) Amele kanunlarını tatbik ve işçilerin güçlerini himaye etmek için müstakil müfettişler görevlendirilir. İşçi menfaatlerini himaye edecek müfettişler heyetine işçi mümessilleri de dahil olur» (162).

Rusya Müslümanlarının İttifak Halk Partisi'nin bu maddelerine Gaspıralı İsmail Bey, «Böyle maddeler Rusya'da hiç bir vakit mümkün olamaz. Hattâ bugün en hürriyetli ülke olan İngiltere'de bile böyle otonomi yoktur» diye takdirlerini ifade etmişti.

(162) İttifak Halk Partisi'nin bu programının tam metni H. Baykara'nın **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975 adlı eserinin 163 - 171. sayfalarından alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Adıvar, A., Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul, 1943.

Ağaoğlu, A., «İsmail Bey Gaspirinski», **Türk Yurdu**, Sayı : 12 (1914), s. 359 - 363.

Akçuraoğlu, Y., «Muallime Dair», **Türk Yurdu**, Sayı : 12 (1914), s. 363 - 366.

Alptekin, İ.Y., Esir Doğu Türkistan İçin : İ.Y. Alptekin'in Hâtıraları, İstanbul, 1985.

Baltacı, C., XV - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976.

Barthold, V., Four Studies on the History of Central Asia, İng. terc. V. ve T. Minorsky, Leiden, 1963, 3 Cilt.

Barthold, V., Mir İslâm, Petersburg, 1912.

Bayraklı, B., İslâmda Eğitim. Batı Eğitim Sistemleri ile Mukayeseli, İstanbul, 1980.

Becker, S., Russia's Protectorates in Central Asia : Bukhara and Khiva, 1865 - 1925, Cambridge Mass., 1968.

Braker, H., Die muslimische Erneuerungsbewegung in Russland. Russlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert, Walter - Verlag, Olten 1970.

Bennigsen, A. ve Lemercier - Quelquejay, C., Islam in the Soviet Union, London - New York, 1967.

Bennigsen, A. ve Wimbush, S.E., Muslims of the Soviet Empire, London, 1986.

Bilge, M., İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1984.

Bouvat, L., «Şahruh Mirza» madd., İ.A., XII/1.

Brown, C.S., «Eugene Schuyler : Observer of Russia. His Years as a diplomat in Russia 1867 - 1876, Ph. D., Tenessee, 1971, basılmamış.

Brunot, L., «Mekteb» madd., İ.A., C. III.

Caferoğlu, A., İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle bir etüd, İstanbul, 1964.

Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F.O. 65/1150, London, vesikalar kolleksiyonu.

Deiz, E., «Mescid», madd., İ.A., VIII.

Devlet, N., 1905 - 1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi, Ankara, 1985.

Donnelly, A.S., The Russian Conquest of Bashkiria 1552 - 1740, London, 1968.

Donnelly, A.S., «Peter the Great and Central Asia», Canadian Slavonic Papers, XVII/2-3 (1975).

Emin, M. (Yurdakul), «İsmail Gaspirinskiye», Türk Yurdu, Sayı : 12 (1914).

Ergin, O., Türk Maarif Tarihi, İstanbul, 1977, 4 cilt.

Fahrettin, R., Til Yarışı, Orenburg, 1910.

Gillard, D., The Struggle for Asia 1828 - 1914, London, 1977.

Gladstone, W.E., Bulgarian Horrors and Russia in Turkestan, Leipzig, 1876.

Gökalp, Z., Türkçülüğün Esasları, İstanbul, 1970 baskısı.

Günyol, V., «Mekteb», madd., İ.A. VIII.

Hayıt, B., Türkistan Rusya ile Çin Arasında, İstanbul, 1975.

Hostler, C.W., Turkism and the Soviets, London, 1957.

Kâtib Çelebi, Tuhfetü'l-Kibar, İstanbul, 1339.

Kırımer, C.S., Gaspıralı İsmail Bey, İstanbul, 1934.

Kohn, H., Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği, Türk. terc., A.O. Güner, İstanbul, 1983.

Kreindler, I.T., Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia : A Study of İl'minskii's System, Colombia Univ., Ph. D., 1969, basılmamış tez.

Krichinskii, A., K İstorii bor'by s prosvişcheniem i kulturoi Krymskikh tatar, Petersburg, 1940.

Kütükoğlu, M.S., «Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medresesi», İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, VII/1-2 (1978).

Lazzerini, E.J., «From Bakhchesarai to Bukhara in 1893 : İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia», Central Asian Survey, Vol. 3, No. 4, 77 - 88.

Lazzerini, E.J., İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878 - 1914, Univ. of Washington, Ph. D. (1973) basılmamış tez.

Mende, G. Von, Der Nationale Kampf der Russlandtürken, Berlin, 1936.

Palen, K.K., Otchet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu senatorum, Gomeystero Gragom K.K. Palenom, Petersburg, 1910 - 1911, 19 Cilt.

Pierce, R.A., Russian Central Asia (1867 - 1917) : A Study in Colonial Rule, University of California Press, 1960.

Rawlinson, H.C., England and Russia in the East, London, 1875.

Riçkov, P.I., Istoriya Orenburgskaya, Orenburg, 1896.

Roemer, H.R., «Timurlular» madd., İ.A., XII/1.

Sahir, C. (Erozan), «İsmail Gaspirinski'nin Ruhuna», Türk Yurdu, Sayı : 12, (1914), s. 355.

Saray, M., Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması, İstanbul, 1975.

Saray, M., «Balkanlarda Rus Yayılması, Plevne ve Gazi Osman Paşa», Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İ. Kafesoğlu Özel Sayısı : XIII (1987), s. 551 - 576.

Saray, M., «Türk Dünyasını Uyandıran Adam : Gaspıralı İsmail Bey (1851 - 1914)», Emel, Sayı : 135 (1983), 114 - 133.

Saray, M., Türkistan Türkleri, İstanbul, 1984.

Saray, M., «Rusya'nın Asya'da Yayılması», Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı : 10 - 11 (1981), 279 - 302.

Saray, M., Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775 - 1875), İstanbul, 1984.

Saray, M., «Türkistan'da Rus - İngiliz Rekabeti», Tarih Dergisi, M.C.Ş. Tekindağ Özel Sayısı : 34 (1984), 397 - 416.

Schuyler, E., Turkestan : Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja, London, 1876, 2 Cilt.

Suphi, H. (Tanrıöver), «Ben Onu Gördüm», Türk Yurdu, Sayı : 12 (1914), s. 356 - 358.

Şeref, B., Gani Bay, Orenburg, 1913.

Şeşen, R., Salâhaddin Devrinde Eyyubîler Devleti (1174 - 1193), İst., 1983.

Taymas, A.B., Kazan Türkleri, Ankara, 1966.

Temir, A., «Hüseyinoğulları», Türk Ansiklopedisi, XI.

Temir, A., «Kursavî, Abdünnasîr», Türk Ansiklopedisi, XXII.

Togan, A.Z.V., Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1942 - 1947.

Ülküsal, M., Kırım Türk - Tatarları, İstanbul, 1980.

Validov, Dzh, Ocherk İstorii obrazovannosti i literatury tatar (do revoliutsii 1917 g.), Moscow, 1923.

Vambery, Western Culture in Eastern Lands, New York, 1906.

Yarkın, İ., «Türkistan'da Yeni Usûl Öğretimin kurucusu ve milliyetçi rehber Münevver Kâri», Türk Kültürünü Araştırma Dergisi, sayı : 1 - 2 (1965).

Yarkın, İ., «Türkistan'da Eğitim ve kültür işlerine bir bakış», Türk Kültürü Dergisi, sayı : 18 (1964).

Zeki Velidi, A., Halfinler (Said, İshak, İbrahim). (Şura Mecmuasının 3. sayısından başlar), Orenburg, 1913.

Zenkovsky, S.A., Pan - Turkism and İslâm in Russia, Cambridge Mass, 1960.

UMÛMÎ İNDEKS

Abdul Ahad (Buhâra Emiri) : 48, 49, 51
Abdullah Battal (Taymas) : 68
Abdülgani Bey : 94
Abdülmecid Bey : 94
Abdülmennanoğulları : 95
Abdulnasır Kursavî : 53
Aden : 70
Adıvar, A. : 37
Afgan : 9
Afganistan : 110
Afrika : 86
Ahmed Ağaoğlu : 77, 102, 105, 106
Ahmed Midhat Ef. : 72, 77, 115
Ahmed Muhtar Paşa : 80
Akçura, Y. : 24, 61, 94, 95, 97
Akmescit : 1, 20
Akşam Mektebi : 93
Alaca Bey : 85
Aleksander II. : 11, 27
Ali Hüseyinzâde : 77
Âlimcan Barudi Ef. : 94
Ali Mercan Topçubaşı : 61
Ali Yusuf : 65, 66, 68
Ali Şîr Nevâî : 6, 43, 73
Al - Liva : 68
Al - Manar : 68
Al - Mu'ayyad : 68
Al - Nahdah : 68
Alman : 22
Almanlar : 83
Alptekin, İ.Y. : 43
Altın Ordu Hanhğı : 7, 8
Amerikalılar : 90, 91
Amerika (Birleşik Devletleri) : 23

Anadolu : 36, 96
Anadolu Beylikleri : 37
Ankara : 75
Apanamioğulları : 95
Apanay Medresesi : 54
Aral Gölü : 10
Arap : 28, 32, 84
Arabistan : 110
Arjantin : 83
Artukoğulları : 36
Astrahan : 4, 7, 8, 20, 54
Asya : 7, 8, 10, 11, 21, 93
Asya-yı Vusta : 94
Ayasofya Camii : 80, 96
Avcıköy : 1
Avrupa : 3, 4, 10, 11, 23, 29, 77, 81, 83, 84, 86, 89, 91, 96, 103, 111
Avusturya : 8, 10
Ayaz İshakî : 107
Âzerîler : 6, 68
Azerbaycan : 5, 10, 56, 58, 73, 74
Azimiye Medresesi : 54

Bağ Bestan Hanım : 100
Bağdad : 36
Bahçesaray : 1, 3, 24, 25, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 57, 72, 76, 79, 92 - 95, 104 - 107
Bahçesaray Belediye Reisliği : 19
Bakû : 54, 64, 94, 95, 105
Balkanlar : 16, 73, 116
Baltacı : 37, 38, 40 - 42
Barthold, V.V. : 27, 28, 37, 42
Başkırd : 5, 8, 9
Batı : 3
Bayraklı, B. : 38
Becker, S. : 14, 17
Bekir Efendi : 45, 92, 93
Belh : 37
Bennigsen, A. : 31
Berlin : 13
Beyhakiye Medresesi : 36
Bibi Hanım Medresesi : 37

Bilge, M.: 35, 37, 38, 39, 40, 41
Bolşevik İhtilâli: 59
Bombay: 70
Bombay Konsolosu Cafer Bey: 71
Bouvat, L.: 37
Brunot, L.: 32, 33
Bubi: 54, 57
Buhâra: 13, 37, 48 - 50, 58, 59, 104
Buhâra Emirliği: 58
Buhâra Medreseleri: 53
Buhariler: 86
Bulgaristan: 13, 106
Bursa: 75

Caferoğlu, A.: 74
Cava: 63, 88
Cedidciler: 30, 116
Celâl Sahir (Erozan): 115
Cumhuriyet Gazetesi: 106
Cungar: 10

Çar Hükûmeti: 24, 27
Çarlık: 17, 19, 29, 31
Çernyayev, General: 16
Çerkesler: 91
Çerkovski, A.B.: 9
Çiling: 84, 85
Çin: 7, 75, 84, 85
Çinliler: 6, 83
Çuvaşlar: 53

Danişmendli: 36
Dânyal Bey: 4
Darülfünun: 116
Darülmuallimîn: 89, 93
Davidoviç: 2
Dereköy: 2
Deşt-i Kıpçak: 75
Dietz, E.: 37
Divan-ü Lûgat-it Türk: 6
Doğu Avrupa: 11

Doğu Türkistan : 84
Doğu Türk İlleri : 5
Donnelly, A.S. : 9, 10
Don - Volga Kanalı : 8
Don Nehri : 8
Duhavskiy, General : 27
Duma : 60, 61, 62, 121
Dünya İslâm Kongresi : 62, 68, 69, 70
Düvel-i İslâmiye : 8

Ebu Said İsmail el - Esterâbâdî Medresesi : 36
Edirne : 75
Endülüs : 36
Ergin, O. : 37
Ermeniler : 10
Eyyübiler : 36

Fahrettin-i Razi : 73, 86, 87
Farabiler : 86
Fas : 36, 63, 88
Fatih Kerimî : 25, 109
Fatih Sultan Mehmed : 34
Fatimiye Medresesi : 36
Fergana : 14
Fevziye Kıraathanesi : 115
Fransa : 3, 10, 11
Fransızlar : 83
Fuzulî : 75
Fûyûzat Dergisi : 58, 73, 74

Galiye Medresesi : 54
Garbî Türkistan : 73
Gaspıra köyü : 1
Gazneli Mahmud : 36
Gazneliler : 86
Genç Buhâralılar : 58
Genç Hiveliler : 58
Genç Türkler Hareketi : 58, 69
Genç Molla : 20
Gendarme of Europe : 11
Gengibar : 88

Gillard, D.: 18
Gilman Kerim Bey: 25
Giers: 16
Giers Komisyonu: 16
Girit: 2, 76, 82, 101
Gladstone: 13
Gorçakov: 12, 13
Ziyâ Gökalp: 73
Grigorev, V.V.: 28
Gulca: 106
Gülcemâl: 84, 85
Güner, A.O.: 2
Güney Asya: 7
Güneydoğu: 4
Günyol: 34, 35
Gürcüler: 10

Hacı İsmail Efendi: 1
Hacı Nimetullah: 95
Halil Efendi: 3
Halka Doğru: 77
Hamdullah Suphi (Tanrıöver): 100, 102
Han Kerman: 93
Harb-i Umumi: 116
Hargird Medresesi: 37
Hasan Bakri: 66
Hasan Hoca Hanî: 59
Hasan Rafki: 66
Hayıt, B.: 27, 28
Hazar Denizi: 8, 18
Hazar Ötesi: 14, 17
Hazreti Ali: 21
Hazreti İsa: 97
Herat: 37
Hind: 7
Hindistan: 8, 59, 70, 71, 110, 113
Hindistan Müslümanları: 70, 71
Hindistan Encümen-i İslâmiye: 70
Hıvace-i Sıbyân: 92
Hîve: 9, 11 - 13, 15, 58, 59

Hıristiyan : 23, 26, 28, 34
Hokand : 11, 12, 13, 59
Hollandalı : 7
Horasan : 75, 76
Hoster, C.W. : 31
Hüseyin Feyzhani : 53
Hüseyinoğlu : 50
Hüseyniye Medresesi : 50, 54
Hüseyin Vasıf : 66

İbn-i Sina : 86, 87
İbrahim al - Hilbavi : 66
İbrahim Halfin : 53
İbrahim (of), S. : 110
İbtidaiye : 90, 91
İdadiye : 35
İgnatiyev, kont. : 3, 16
İkbal Gazetesi : 110, 111
İkdam Gazetesi : 96, 113
İl Gazetesi : 107
İlhanlı : 37
İlminskiy, N. : 26, 27 - 30, 43, 47, 48
İlminskiy Metodu : 26, 27, 31, 76
İmamı Basrîler : 86
İmam-ı Gazali : 87
İmenî : 44
İngilizler : 7, 12, 13, 83, 90
İngiltere : 10, 11, 14, 82
İran : 6 - 8, 11, 59, 64, 110
İrtiş Nehri : 9
İsfendiyar Bey : 24
İslah-ı Medaris : 54
İslâmiyet : 5, 20, 23, 27, 29, 31, 34
İslâm Ansiklopedisi : 32
İslâm Birliği : 60
İslâmcılık : 71
İslâm Dünyası : 32, 35, 68, 71
İspanya : 36
İspanyol : 84, 87
İstanbul : 3, 8, 13, 16, 29, 66, 69, 72, 74, 76 - 80, 95, 101, 111
İsveç : 7

İsviçre : 23
İşan Hoca Hanî : 59
İşbubiye Medresesi : 54
İtalyanlar : 84
İtil (Volga) : 8
İttifak Partisi : 61
İvan Buchholz : 9
İvanov, General : 17
İzmir : 74

Japonlar : 83, 84
Japonya : 83

Kabasakal Çeşme : 96
Kadimciler : 116
Kafesoğlu, İ. : 2
Kafkaslar : 4, 10, 11, 93, 100, 104, 105, 106
Kahire : 62, 69, 70
Kalmuklar : 9, 10, 84
Kandiye : 82
Karadeniz : 101
Karahanlılar : 6
Kaşgar : 75, 84, 85, 88, 95
Kâtib Çelebi : 9
Katkov, Prof. : 2
Kaufman, General : 14 - 16, 27, 28
Kaytmaz Ağa : 45, 92
Kayyum Ramazan : 59
Kazak Fuzeyl : 59
Kazakistan : 8, 9, 10
Kazaklar : 9, 10
Kazan : 4, 5, 7, 10, 20, 21, 24 - 26, 31, 36, 44, 47, 52, 54, 56 - 58, 63, 64, 73 - 76, 94, 100, 104 - 106
Kazan Türkleri : 8
Kazan Üniversitesi : 28, 53, 54
Kefe : 8
Kıpçaklar : 101
Kırım : 1, 2, 4, 5, 7, 9, 11, 19, 21, 22, 24, 48, 52, 56, 66, 67, 70, 72, 74, 75, 80, 100, 104, 105, 106
Kırım Hanı : 8

Kırım Harbi : 11
Kırım Talebe Cemiyeti : 77
Kırım Türkleri : 23
Kırımer, C.S. : 1 - 4, 20, 21, 23, 76, 79 - 82, 84, 85, 89, 107 - 111, 115, 118
Kohn, H. : 2
Konya : 75
Kosova : 101
Kozak (Cossak) : 8
Köprülüzâde Mehmed Fuad : 106
Kreindler, I.T. : 27, 28, 29, 30, 31
Kudüs : 36
Kuropatkin, General : 17
Kur'an : 32 - 36, 38, 92, 96
Kur'an Mektepleri : 32
Kursavî, A. : 44
Kutadgu - Bilig : 6
Kuzey Afrika : 32, 36
Kuzey Türk İlleri : 5
Küçük Kaynarca Andlaşması : 10
Kütükoğlu, M.S. : 37, 42

Lazaryev Enstitüsü : 54
Lazzarini, E.J. : 45 - 52, 54 - 57
Lehistan : 7, 10
Lemercier - Quelquejay, C. : 31
Litva : 23
Litva Tatarları : 23
Londra : 13, 82

Mahmud II. : 77
Mahmud Hoca Behbudî : 59
Mahmud Nedim Paşa : 3
Mahmud Esat Efendi : 113
Makinalı Mekteb : 94
Malûmat Gazetesi : 74
Maveraünnehir : 84
McGahan : 15
Mecmuai Ebüzziya : 74
Medine : 35

Medreseler : 91
Mehmed Emin Resûlzâde : 61, 77
Mehmed Emin (Yurdakul) : 72, 75, 77, 114
Mehmet Fatih Efendi : 94
Mekerce : 93
Mekke : 8, 35
Mekteb-i Cedid : 92
Mengli Giray Han : 80
Merâğa : 36
Mercanî, Ş. : 44, 53
Mercanî Medresesi : 54
Meşrutiyet : 34, 42, 61, 69, 77
Mısır : 36, 67, 69, 84, 110
Mirat-ı Cedid : 24
Mîr Arab Medresesi : 37
Mişenko, P.I. : 18
Mizân Dergisi : 77
Moğol : 9, 37, 86, 87
Molla Nasreddin Dergisi : 58, 68
Moskova : 1, 2, 101
Muallimîn Dershanesi : 94
Hz. Muhammed : 35
Muhammed Ahmed Al - Şerif : 66
Muhammed Ali : 71
Muhammed Âzâm : 71
Muhammed Hüseyin : 66
Muhammediye Medresesi : 54
Muhammed Tevfik Al - Bakri : 66
Musa Galib : 66
Mustafa Ağa : 1
Mustafa Kâmil Paşa : 62, 68
Mustafa Mirza : 8
Muteber İkdam : 74
Emir Muzaffereddin : 44
Münevver Kâri : 59
Müslümanlar : 5, 29
Müslüman Mektebleri : 51

Nâbî : 75
Nâdir Şah : 10

Nakşibendilik : 44
Nalivkin : 48
Necib Asım Bey : 72, 77
Nijni Novgorod : 93
Nikola I. : 11
Nil Nehri : 101
Nişabur : 36
Nizamiye Medresesi : 36
Nızamül - mülk : 36
Nukha : 54
Numune Mektebi : 93, 94

Odessa : 2
Or : 10
Orenburg : 10, 14, 20, 25, 30, 50, 57, 58, 73, 94, 95
Orta Asya : 7, 8, 9, 10, 12, 12, 27, 94
Ortodoks : 26, 30, 31
Osmanlı (lar) : 2, 3, 9, 10, 34 - 38, 40, 41, 64, 72, 76 - 78, 81, 83, 95, 100, 106
Osmanlı Devleti : 8, 11, 83
Osmanlı Medresesi : 54
Osmanlı Türkiyesi : 4, 73
Osmanlı Türkleri : 6, 19
Ostromov, N.P. : 47, 48, 49

Ömer Lütfi : 66
Ön - Asya : 36
Ön - Asya Müslümanları : 27

Pahlen (Palen), K.K. : 18
Pakistanlı : 70
Pan - İslâmizm : 30, 68, 69
Pan - Slavizm : 2, 54
Pansılavist : 2, 3, 16
Pan - Türkizm : 30
Paris : 3, 13
Petersburg : 12, 14, 15, 17, 24, 107
Petersburg Üniversitesi : 53
Petro I (Deli veya büyük Petro) : 7, 9
Peygamber Efendimiz : 5

Pierce, R.A.: 15, 17, 18
Pobedonostsev, K.P.: 29, 30, 47
Portekizli: 7

Rafik al-Azm: 66
Raşid Rida: 68
Rawlinson, H.C.: 12
Rezan Vilâyeti: 93
Riçkov, P.I.: 10
Resuliye Medresesi: 54
Roemer, H.R.: 37
Romanya: 83, 106
Rosenbach, N.O.: 16, 17, 27, 47
Rumeli: 100
Rumlar: 82
Rus Eğitim Bakanlığı: 27
Rus Hükûmeti: 16, 18, 19, 23
Rus-Japon Harbi: 17
Ruslar: 2-16, 19-28, 31, 43, 44, 51, 55, 61, 62, 69, 73, 78, 79, 84, 90, 93, 98, 101, 103, 112, 123, 126.
Rus Ortodoks Kilisesi: 27, 29
Rus-Tatar Öğretmen Okulları: 30
Rusya: 2-4, 8, 10-13, 16, 17, 20-23, 25, 27-30, 47, 53, 54, 60-62, 69, 73-77, 83, 91-95, 97, 103-113, 120, 121, 128
Rusya Müslümanları: 20-25, 27, 47, 54, 70, 122
Rusya Müslümanlarının İttifak Halk Partisi: 119
Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti: 77, 115
Rüştiye: 35

Sabircan Rahimî: 59
Sadri Maksudî: 108
Salim al-Basrî: 66
Saray, M.: 2, 4, 7, 8, 12, 14, 43, 44
Sâti Bey: 90
Schuyler, E.: 15, 16
Sebuktekinoğlu Nasr: 36
Selâhaddîn Eyyübî: 36
Selçuklular: 6, 36
Selim II.: 8

Selime Yakub Hanım : 107
Selimhan Tillehanoğlu : 59
Semâniye Medresesi : 34
Semerkand : 14, 37, 49, 50, 54, 59, 94
Semî Kâri : 59
Sıbyan Mektebi : 34, 35
Sır - Derya : 14
Sibir : 7, 8, 14, 75, 76, 86, 94, 95
Sivastopal : 1
Suffe (Sofa) : 35
Sultaniye : 35
Süleyman I (Kanuni) : 8

Şah İsmail : 6
Şarkî Türkistan : 72, 73, 106, 117
Şehr-i Sebz : 49
Şehzâdebaşı : 115
Şemseddin Sami : 72, 75, 77
Şeşen, R. : 36
Şeyh İzzet Ata : 84, 85
Şi'ilik : 6
Şimâl Türkleri : 109, 116, 117
Şir Dar Medresesi : 37
Şirvan : 75
Şûra Dergisi : 58

Takiyet, Hacı Zeynelâbidin : 95
Tanzimat : 34, 72, 77
Taşkent : 49, 54, 59, 100
Tatarlar : 9, 21, 27, 28, 30, 47, 48, 74, 108, 109
Tavrida Gazetesi : 20
Taymas, A.B. : 8
Teberan : 36
Tebriz : 75, 76
Tekindağ, Ş. : 37
Temir, A. : 44
Tercüman Gazetesi : 2,4, 24, 25, 29, 46, 47, 50, 51, 55, 60, 62, 69, 70, 72 - 75, 79 - 82, 85, 92, 104 - 108, 110 - 113
Tetimme Medresesi : 34

Tiflis : 75
Tilla Kârî Medresesi: 37
Timurlular : 6, 37
Togan, A.Z.V. : 42, 44
Tolstov, D.A. : 26, 27, 28
Tonguç Mecmuası : 24
Trablus : 116
Transcaspia : 18
Troyski : 54
Tunus : 36, 87
Turan : 64, 101, 110
Tus : 37
Türkçe : 24, 91, 92, 94, 104
Türkistan : 4 - 9, 11 - 18, 21, 26, 27, 36, 37, 40 - 44, 46, 48, 49, 51, 56, 58, 59, 75
Türkler : 1 - 6, 9, 13, 19 - 31, 41, 44, 72 - 77, 79, 80, 83, 84, 89 - 91, 95 - 98, 100 - 109, 111 - 113, 116, 117
Türklük : 2, 99
Türk Bilgi Derneği : 80
Türk Ocağı : 77, 80, 100
Türk Derneği : 77
Türk Dünyası : 4, 6, 89, 113
Türk - İslâm Dünyası : 81, 107
Türk Kavimleri : 20, 22
Türk Rönesansı : 25
Türk - Tatar Kavmi : 20
Türkistan Müslümanları : 58
Türkistan Türkleri : 6, 19, 59
Türkiye : 2 - 4, 11 - 14, 40, 69 - 71, 74 -78, 96, 110 - 113, 116, 117
Türkmen : 13
Türkmenistan : 18
Türk Yurdu : 77, 80, 89, 96, 97, 100, 102, 105, 114, 115

Ufa : 20, 54, 55, 57
Uluğ Bey : 6, 42
Uluğ Bey Medresesi : 37
Ulum-i Âliye : 38
Ural : 10, 94

Ural Dağları : 7, 86
Usûl-i Cedid : 42, 45, 46, 49, 52, 99
Usûl-i Cedid Medresesi : 56, 58
Usûl-i Kadîm : 99
Usûl-i Savtiyye : 92, 93, 95

Üç - Turfan : 84
Ülküsal, M. : 19

Vakit Gazetesi : 25, 58, 94, 109
Vambery, A. : 28, 62
Viyana : 9, 13
Volga (İtil) : 74, 101
Volga havalisi : 52
Vrevskii, Kont, General : 17
Vronej şehri : 1

Yalta : 2
Yamud Türkmenleri : 15
Yeni Metod Medreseleri : 57
Yıldız Gazetesi : 108
Yusuf Akçura (bk. Akçura) : 77
Yusuf Sadık : 66

Zerafşan : 14, 17
Zincirli : 2, 3
Zincirli Medresesi : 2, 54, 80
Zühre Hanım : 24